

V JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE BUNYOLA

NOVEMBRE DE 2019

ACTES

V Jornades d'estudis locals de Bunyola

ACTES

22 i 23 de novembre de 2019

Ajuntament de Bunyola

Illes Balears

2020

V Jornades d'Estudis Locals de Bunyola

22 i 23 de novembre de 2019

Comitè científic:

Maria Barceló Crespí. Presidenta
Maria Victòria Burguera Puigserver
Pere Brunet Estarellas
Magda Palao Cespedosa
Miquel Pasqual Garcies

© de l'edició: Ajuntament de Bunyola

© dels textos: els autors

Primera edició: desembre de 2020

Disseny de la coberta: Documenta Balear SL

Producció i fotocomposició: Documenta Balear SL

Dibuix de la coberta:

Impressió: Ulzama Digital

ISBN: 978-84-18441-99-8

DL: PM-974-2020

TAULA

Presentació, 9

Introducció, 11

Exploració de cavitats a la comuna de Bunyola i la seva relació amb els bandolers
i bandejats (s. XVI-XVII), 13

JAUME DEYÀ MIRÓ, TOMÀS VIBOT RAILAKARI

Els cossiers de Bunyola, 25

BÀRBARA SUAUFONT

La música d'Antoni Riera Estarelles (1911-1996), 45

FRANCESC HUGUET BALLE

Ball al carrer: Element del patrimoni cultural, 61

JORDI CLOQUELL, "ARTILLER"

Curiositats i anècdotes entorn d'alguns topònims bunyolins, 69

TOMÀS MUT

Instal·lació i seguiment de caixes niu a sa Comuna de Bunyola l'any 2019, 91

SEBASTIÀ PERELLÓ SUAUFONT, VICENÇ AMENGUAL AGULLÓ

Estudi del banyarriquer (*Cerambyx cerdo*) a sa Comuna de Bunyola l'any 2019
i comparació amb l'any 2018, 99

SEBASTIÀ PERELLÓ SUAUFONT, JAUME GARRIDO, VICENÇ AMENGUAL AGULLÓ

Els Estims de Bunyola de 1685, 109

GASPAR VALERO I MARTÍ

Un brot de pigota a Bunyola (1846-1847), 127

NÚRIA QUETGLAS AMENGUAL

Mn. Bernat Batle Amengual (Orient, 1860-es Pont d'Inca, 1945), 141

BARTOMEU SALAS MASCARÓ

Miquel Martorell Gelabert, bunyolí víctima dels feixistes, 157

BÀRBARA SUAUFONT

Jacques Koslowsky. Història d'un naufragi, 171

MIQUEL PASQUAL

Festival de Música de Bunyola. Els primers trenta-cinc anys, 191

BARTOMEU QUETGLES PONS

PRESENTACIÓ

El mes de novembre de 2019 celebrarem la cinquena edició de les Jornades d'Estudis Locals de Bunyola. L'any 2017, el primer equip de govern municipal que em va plaure encapçalar ja va organitzar la tercera edició i és la nostra intenció mantenir aquesta periodicitat biennal.

L'objectiu és clar, promoure la recerca, la revisió i la recuperació de la història del nostre poble. La història d'un poble constitueix el fonament sobre el qual s'ha de créixer i s'ha de viure. Alimentar la consciència i el coneixement esdevé llavor de futur.

Tanmateix, és important destacar que el fruit de les Jornades d'Estudis Locals obeeix a la feina d'unes persones amb inquietuds que, de manera totalment altruista, fan unes aportacions magnífiques que ens descobreixen diferents passatges de la nostra història. A totes aquestes persones els vull transmetre un agraïment sincer per la tasca feta.

Arribats aquí és important parlar de l'edició. Reunir en un llibre totes les comunicacions llegides durant els dos dies que duraren les Jornades és una actuació necessària per difondre aquest material. Cert és que avui en dia també es pot accedir fàcilment als continguts a través de les plataformes tecnològiques, però el llibre és encara un vehicle de transmissió que permet la lectura pacient i còmoda, possiblement amb una major capacitat de concentració més enllà de fer part del modest patrimoni bibliogràfic de l'ajuntament.

Aquest any 2020 ha estat un any difícil. La pandèmia de la Covid19 ha trasbalsat la vida de famílies senceres, de tota la població. Pel que fa a l'ajuntament ha provocat un canvi absolut de directrius i de gestió pressupostària, prioritzant des del primer moment el destí de tots els ajuts possibles a través de Serveis socials. Tot i això hem volgut donar sortida a aquesta publicació pel reconeixement i els objectius que conté.

Sembrem per poder recollir, i com vàrem dir a la introducció de la publicació anterior, tot fa cos i tot fa poble. Donem ara i aquí el tret de sortida per a la propera edició de les Jornades d'Estudis Locals.

Andreu Bujosa Bestard

Batle

INTRODUCCIÓ

Des d'un departament de Cultura municipal hi ha un ventall obert de possibilitats d'actuacions. El foment de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, és obligat perquè forma, entretén i cohesionava. Per això mateix la música, el teatre, el cinema, l'art o la literatura esdevenen protagonistes puntuals de cap a cap d'any en funció de la demanda i de les possibilitats de gestió de l'equip de govern.

Hi ha emperò una fita no tan vistosa públicament, no tan participativa en nombre però tant o més valuosa. És el foment de la recerca, facilitar espais i canals a les persones que investiguen, que graten a les arrels de la història d'un poble. Aquesta gent, per sort de tots, hi és a Bunyola, ens podem sentir ben afortunats i s'han guanyat per tant un lloc destacat a l'hora de programar cultura al nostre poble.

Aquest equip de govern, continuador de la tasca de l'anterior, aposta clarament per donar regularitat a una activitat com les Jornades d'Estudis Locals que, al cap i a la fi ens ofereixen un mosaic de treballs que abasten diferents caires de la història i la tradició.

En aquesta quarta edició varem gaudir d'un recorregut molt interessant. La música va ser protagonista a l'hora de repassar els 35 anys de vida del Festival de Música de Bunyola, de passar per la tasca d'Antoni Riera Estarelles o la reflexió oberta sobre el ball a plaça i la possibilitat de conèixer els cossiers de Bunyola. Amb la cova de can Picarola i la cova de l'Aigua, ens endinsaren en un món desconegut. La toponímia, els estims de Bunyola, l'estudi d'un brot de pigota i la feina feta a la Comuna conformen un altre bloc que dona pas a la revisió de la Guerra Civil i les seves conseqüències, com la depuració dels mestres de les escoles públiques de Bunyola o la localització del cos del bunyolí Miquel Martorell Gelabert. Finalment dos personatges: Bernat Batle Amengual i el pintor Jacques Koslowsky.

Aquesta repassada ràpida ja ens permet fer valer la importància de tot el que hem dit fins ara i fer-nos una idea de la necessitat de continuar per aquesta línia. Gràcies a tota la gent que va participar a la cinquena edició de les Jornades d'Estudis Locals.

Magda Palao Cespedosa

Regidora Medi Ambient i Cultura

EXPLORACIÓ DE CAVITATS A LA COMUNA DE BUNYOLA I LA SEVA RELACIÓ AMB ELS BANDOLERS I BANDEJATS (S. XVI-XVII)

JAUME DEYÀ MIRÓ
TOMÀS VIBOT RAILAKARI

1. Motivació de la recerca

L'any 2017 Antoni Colom, veí de Bunyola, va informar de la troballa de despulles humanes dins una cova situada a la zona de ca na Picarola, on tot seguit es va procedir a visitar-la. Les restes superficials evidenciaren la presència d'una necròpolis prehistòrica que posà de manifest la importància de l'indret. Posteriorment es va procedir a l'exploració i aixecament topogràfic de la cavitat amb l'ajut de l'equip d'espeleòlegs del GELL (Grup d'Espèleo de Llubí) encapçalat per José Bermejo, cosa que va permetre descobrir nous espais i restes paleontològiques.

Aquests treballs coincidiren amb l'aportació de noves dades per part dels espeleòlegs Vanessa Sánchez i Antonio García que havien visitat un seguit de cavitats a la zona de la comuna de Bunyola, on en una (la cova de s'Aigo) en destacaren la troballa de gran nombre de ceràmica, el que en motivà una nova exploració. L'anàlisi de les cronologies dels materials visibles i la seva relació amb el context de l'època han fet plantejar una relació d'aquesta darrera cavitat amb bandolers i bandejats que es refugiaren a la zona de la comuna de Bunyola.

2. Notes sobre el bandolerisme i els bandejats a terres bunyolines (s. XVI-XVII)

En primer lloc cal fer una distinció entre els termes bandejat i bandolers. El primer fa referència a un individu que està fora de la llei i vaga per llocs despoblats per fer-se escàpol de l'acció de la justícia o per cometre més delictes. De fet, a la *Història de Sóller* de J. Rullan, se cita que el 1640: "Se té noticia de los grans escesos que fan y cometen los bandetjats y altres personas ociosas".

En canvi, un *bandejat* a l'edat mitjana i fins al segle XVIII, era un malfactor, efectiu o presumpte, que havia estat reclamat, per mitjà de ban o de crida, per a presentar-se davant la cort judicial o constituir-se presoner. En un sentit general és una

persona que està fora de la llei i vaga per llocs despoblats per fer-se escàpol de l'acció de la justícia o per cometre més delictes. Un cop fetes les crides, si no es presentava, era publicat un nou ban en el qual hom feia públic que aquella persona tenia la consideració de bandejat, que podia ser pres per qualsevol dels vassalls de la jurisdicció i dut a la cort i, a més, perseguit per *via fora i sometent!* Per tant, els bandejats eren les persones que havien estat reclamades, per mitjà de ban o de crida, per a presentar-se davant la cort judicial o constituir-se en presoners. D'aquí ve que *bandejat* a Mallorca esdevingué sovint un sinònim de *bandoler*.

El bandolerisme va ser un fet endèmic de les societats rurals de l'antic règim, en especial de les mediterrànies i molt particularment a Mallorca. La irrupció periòdica en solia anar vinculada a fams, pestes o guerres. A les Illes Balears apareix en temps molt primerencs, encara que la primera gran explosió de bandolerisme tengué lloc a conseqüència de la repressió de les Germanies (1520-1521).

D'altra banda era freqüent que els bàndols nobiliaris organitzassin colles de bandolers, les quals actuaven com a exèrcits particulars, cosa que fa que la història del bandolerisme es confongui parcialment amb els enfrontaments interns de l'oligarquia mallorquina. Tot i això, també bandolers apareixen sovint vinculats a les lluites antisenyorials. De fet els principals nuclis de colles de bandolers foren viles on hi hagué problemes d'aquesta casta, com va ser, per exemple el cas de Santa Margalida, on els vilatans s'enfrontaren durament amb Ramon Burgues Safortesa i Fuster, segon comte de Santa Maria de Formiguera, *el Comte Mal*. Aquest va arribar a comptar amb més de 100 bandolers a servei seu.

A partir del segle XVI i sobretot durant el XVII, Mallorca, i especialment la serra de Tramuntana, va estar sovintejada per petites colles de bandejats que, amb l'ajut de cans de brega, atacaven possessions, colles enemigues, esclaus fugitius o pirates. El principal nucli de bandolers d'aquest període fou la vila de Bunyola, on actuava la colla del Bord d'Alfàbia, probablement al servei de la família Santacília. L'augment demogràfic i les fams que es donaren a partir de 1580 causaren un increment de la conflictivitat social. Hi va haver un nombre considerable de persones que, per sobreviure, hagueren d'actuar de forma il·legal, esdevenint bandolers, molts de cops a partir d'una paga absolutament irrisòria (unes sabates, uns calçons, etc.).

Amb l'esclafit dels Canamunt i Canavall (1598-1666) les faccions nobiliàries mallorquines entraren en una espiral d'enfrontaments on les colles de bandolers n'eren el braç armat. Destacà la Colla de Selva, organitzada per Arnau de Santacília i dirigida pel capellà Mateu Ferragut, conegut com el *capellà Boda*, que arribà a aplegar més de 30 bandejats i disposava d'una infraestructura estesa per tota l'illa. En una topada a Lluc quedà en part amb tràgiques conseqüències per als seus integrants. Ferragut decidí venjar-se amb l'ajuda de l'alta noblesa dels Canamunt, assassinant el jutge de la Reial Audiència de Mallorca Jaume Joan de Berga el 1619. Amb la repressió que seguí aquest crim la colla va ser desfeta.

A la dècada del 1630 torna a aparèixer una gran colla de bandolers situada a l'entorn de la vila de Selva. La colla va arribar a comptar amb més d'un centenar

de bandolers i va ser dirigida per Llorenç Coll *Barona*, amb el suport de Miquel de Santacília. Cal recordar que aquesta família nobiliària –propietària, entre d'altres d'Alfàbia, va estar molt relacionada amb colles importants. Fins i tot, un dels membres més destacats, Pere de Santacília i Pacs en va ser un dels més actius.

Cap al 1660 els bàndols de Canamunt i Canavall estaven pràcticament pacificats i hi havia una voluntat general d'acabar amb les colles. Per aquest motiu el 1666 s'emprengué una vertadera campanya militar contra els bandejats que va arribar a ser molt efectiva gràcies al suport de les viles foranes.

Les topades de bandolers i bandejats es produïren en diverses àrees de Mallorca, especialment focalitzades en la serra de Tramuntana (Selva-Escorca, Sóller i Bunyola). Pel que fa a aquest darrer municipi, els conflictes de Canamunt i Canavall tingueren com a lloc preferent la possessió d'Alfàbia, atès el lloc estratègic (a peus del coll de Sóller).

Antoni Amengual, conegut també com *lo Tort*, fou un destacadíssim i temudíssim bandejat que actuà sobretot per terres solleriques i bunyolines entre els anys 1573 i 1586. Formava part de l'anomenada colla de Sóller, lligada als Torrella i a l'estol de mossèn Axeló. Tal com afirma l'historiador Jaume Serra i Barceló “la importància d'aquesta colla rau no sols en els vincles que es detecten entre banderies aristocràtiques i les rurals, sinó també en què suposa l'inici d'un procés que tindrà el seu cim en les banderies del Canamunt i el Canavall del segle següent”.

Com ja s'ha dit, el cap de la colla de Sóller era Antoni Amengual, conegut com *lo Tort*, malnom que s'explica perquè portava una perla en un ull buit. Abans de ser un bandejat, participà en la desfeta de l'aixecament de Las Alpujarras i sembla que també fou vist en el desembarcament de mallorquins a Almeria.

Lo Tort aglutinava altres bandejats emblemàtics com *lo Bord de mossèn Santacília*, *lo Bord d'Alfàbia* i mossèn Axeló. Aquest darrer fou també un distingit bandejat. Era cavaller i nebot de mossèn Puigderós. En 1573, ja estava bandejat i era reputat per les seves baralles. Desconeixem el moment i els motius pels quals se'l bandejà, però no seria d'estranyar que la causa fos el suport que donava a una colla de bandolers, a més d'alguns fets específics protagonitzats personalment.

Una de les primeres accions contra aquestes banderies data de 1572. Antoni Roig, un bandejat de segon ordre, havia estat acusat d'haver acompanyat “Antoni Amengual, lo Bord d'Alfàbia y altres bandetjats, aportant cans y armas prohibides” i per això romania a la presó. Un dels testimonis de la causa fou el mateix propietari d'Alfàbia, Arnau de Santacília. Prestà declaració el 15 de març, en la qual relatà:

“Stant jo a la mia possessió de Alfàbie, lo taffoner quis diu Joan Mas Reynés, per assí vénen sinc o sis hòmens ab ballestas y cans [...] an al camí qui va Sóller qui stà prop de les meves cases y viu dits hòmens qui venien de la banda de Ciutat anant amunt a la volta de Sóller [...] ab ballestes y cans; que ni havie de ells qui les aportaven parades y altres sens parar; y devant de ells era Antoni Amengual, bandejat, que el coneguí y aquest venie en collet y aquests dos altres que no'ls coneguí.”

Una altra topada protagonitzada per les colles de bandejats esdevingué un 3 d'agost de 1573, tot a causa d'un ca que l'estol dels Munars d'Algaida havien pres a Puigderós i que suposadament el tenien guardat a Alfàbia. Aquest llarg episodi el relatà el criat d'Arnau Santacília, Baltasar Mateu *Vellut*, a qui els bandejats aturaren prop de la possessió de Son Muntaner de Bunyola:

“Jo me'n anave de Ciutat alle possessió dita Alfàbia ab companyia de Matheu Muntaner y de un tal Quintana, carnisser de Bunyola; y com fórem ante le possessió dita Son Montaner, que avuy la possehyx Francesc Ferrà, [...] encontràrem ab catorza o quinza hòmens que devie ser qualque hora a pesar de sol [...] y de dits hòmens un ere home moreno y gran, desberbat, que segons les entresenyas que me han donades de mossèn Santacília [era] un bendetjat ques diu Benet Crestià, [...] y dient-me ahont anave y yo li diguí que anave a Alfàbia y que ere criat de mossèn Santacília [...] y que anave ab companyia de Ferrando Moix y de Pere Joan Santacília, fill d'Arnau, y d'un criat quis diu Francesch; y demanà lo dit home moreno que li dix de sobre lo qual aportave una ballesta desparade, que és lo que pretenia lo dit Santacília y yo no sé que'm deia [...] y an açó respòn Antoni Amengual bandetjat (lo qual yo coneguí molt bé per haver-lo trobat en la casa de Philip Valentí y en altres parts), qui aportave una ballesta –no puc dir si ere parada o desparade–, y també aportave un arcabús pedrenyal a la sinta, de mesura de una palm y mig; lo qual Amengual me dix que tots quants antraven en casa de mossèn Arnau Santacília, tots los havien de degollar.”

Davant aquesta situació, el criat confessà que ell realment no era partidari dels Santacília i que a més el cavall sobre el qual colcava era de Ferrando Moix. Els bandejats el cregueren i finalment el deixaren marxar.

Aquell mateix dia, a mitjanit, Ferrando Moix i Pere Joan Santacília foren a sopar a la bassa d'un dels molins d'Alfàbia. Pels voltants trobaren tota la colla de bandejats, amb mossèn Axeló i Antoni Amengual com a caps. Ferrando Moix parlà amb Axeló qui li demanà què sabia d'un ca que havien pres els Munars d'Algaida als Puigderós a Sóller.

Conclòs l'encontre, els cavallers tornaren a Alfàbia, on es trobaren que els bandejats dels Torrella havien assaltat les cases. El criat Baltasar Mateu en relatà la feta:

“Y en ser en Alfàbia trobàrem les dones totes qui ploraven, ço és la muller del hortolà y del majoral y demenant–los nosaltres de què ploraven digueren-nos que tres hòmens ab les ballestes parades eren anats fins a l'entrada de Alfàbia dient:

–Ahont són aquestos cans, fills de cans!

Y altres tres que digueren eren antrats dins la casa de les dones y que conegueren y cercaren per tota la casa.”

Ferrando Moix envià un esclau seu, moro, a parlar amb mossèn Axeló a la bassa del molí perquè li explicàs perquè els seus havien assaltat Alfàbia. El bandejat digué a l'esclau que si Ferrando Moix volia tractar directament amb ell, vingués a la bassa. Però finalment no hi anà ja que abans l'havia "trobat ab més de vint hòmens y que tots eren de una mateixa confessió y dit mn. Moix no fonch del parer de anar a parlar ab ells".

Com ja es pot comprovar, aquests darrers decennis del segle XVI a les terres de Bunyola foren especialment violents, sobretot per l'acció de banderies com la de mossèn Axeló, *lo Tort d'Amengual* i *lo Bord d'Alfàbia*. La inseguretat generalitzada (i la que en particular afectava els municipis de muntanya) quedà ben palesa amb la publicació a 1584 d'una pragmàtica del virrei Lluís Vic i Manrique, en la qual es demanava que "la gente de paz pueda estar en sus casas, trabajar en sus campos mientras los comerciantes i mercaderes transiten por los caminos".

Com a causes de la publicació d'aquesta pragmàtica influïren ben segur els constants assalts, intimidacions i altres crims de les colles del *Tort Amengual* i de mossèn Axeló. Un dels darrers casos protagonitzats per les banderies a terres bunyolines esdevingué un 8 de febrer de l'any 1576. Un santanyiner, de nom Maties Vicenç *Marraig*, jornalier a Valldemossa, anava cap a Sóller pel camí reial. Un poc més amunt de l'Alqueria d'Avall sortiren rere unes mates una vintena d'homes, armats amb ballestes i arcabussos, acompanyats per quatre cans grossos de presa. Davant aquesta conjuntura, l'esglaiat santanyiner intentà fugir camí avall, però els bandejats l'aconseguien aturar sense esforç.

De tot l'episodi fou testimoni un tall de collidores d'oliva que feinejaven per les marjades de l'Alqueria d'Avall. Una d'aquestes jornaleres, també santanyinera, declarà que aquell matí veié Maties *Marraig* i el reconegué, ja que ambdós eren de la mateixa vila. Després de conversar una estona, marxà, però al cap de poc temps tornà corrents coster avall, perseguit per la colla de bandejats:

"Jo vim venir deu o dotze hòmens armats ab arcabussos y ballestas, y ja com los trobaren ells foren quasi demunt dit Matias Vicens, que venien corrent a volta sua y axí com dit Matias los va veure llensà de la bístia y comensà a fugir a la volta de nosaltres, encara que la corda dels seus calsons se rompé; y axí correns y fugint i passa rere de nosaltres y no dix cosa ninguna y dits hòmens darrera y aportanven dos o tres cans que a nos parer hi havia blancs y un de pèl de mostel, y com foren una trentena o quarentena de passes lluny de nosaltres el dit Matias se aturà y girà cara devant dits hòmens qui el encalsaren en aquel home, [...] y no fen-li res dits hòmens tornare-se'n en el camí principal qui va de Sóller a Ciutat."

Maties Vicenç declarà que durant la persecució els bandejats el dispararen, però als peus, per no ferir-lo. Quan l'encalçaren li demanaren si coneixia un tal mossèn Axeló. El santanyiner, aterrit, no contestà i un dels bandejats l'amenaçà dient: "Ab el coltell que tinc aquí has de morir!"

I en aquell moment s'alçà el majoral de les dones i l'aturà, dient que anava a cometre un crim dins terres dels Villalonga.

Els bandejats aturaren les intimidacions i després “de emboynar el coltell”, marxaren.

Segons Jaume Serra cap a 1578 aquestes colles estaven desfetes, ja que no tornen a aparèixer a la documentació criminal.

Al segle XVII a Bunyola la conflictivitat continuava absolutament desfermada, no sols pel conflicte de Canamunt i Canavall, sinó també per la situació delictuosa en general que patia l'illa i molt especialment el territori de la serra de Tramuntana. Dels casos de conflictivitat que s'han pogut documentar, destaca el fet perpetrat el mes setembre de 1660 per Antoni Saurina, forner de la vila de Bunyola, qui va “abatre les cases” de Francina Coll i Tolrà, viuda. Des d'aleshores el forner es trobava bandejat, amb una ordre de recerca, segons la qual havia de pagar l'afectada amb 200 lliures.

Com ja s'ha vist al capítol anterior, les lluites entre els bàndols de Canamunt i Canavall foren un dels més importants àmbits de la criminalitat del segle XVII mallorquí. Amb aquestes dues faccions hi trobam la major part de l'aristocràcia illenca, la qual es va dividir i enfrontar. Els orígens es poden datar a 1598, quan els Rossinyol bregaren contra els Anglada. No és, per tant, una lluita de classes, sinó de dues faccions del mateix grup que lluiten per l'hegemonia. En ambdós grups, s'uniren gent de classe baixa ciutadana i de fora vila, a canvi d'emoluments o protecció. Anys més tard, a 1656, dins una de les etapes més sanguinàries del conflicte, es publicaren diverses llistes dels detinguts de la part forana per estar implicats en aquests escamots. La pena consistia a servir com a soldat de Sa Magestat en el Regne de Sicília i en els reials exèrcits de Catalunya. Dels 46 individus relacionats, Mateu Alenyà n'era l'únic de Bunyola, partidari dels Canavall.

A 1663 se'n publicà una llista de bandejats que havien de ser capturats, molts d'ells amagats per la serra d'Alfàbia, per la zona del Teix i especialment per la Comuna. Per part dels Canamunt hi havia Pere Joan Magraner, qualificat “de bona statura, de 20 anys”, amb una pena de dos anys de presó. També hi figurava Bartomeu Mòger, “de 20 anys, barbinegro”. Quant als Canavall, destaca la figura de Baltasar Picornell *Cupí*, n'era l'únic membre bunyolí a la presó, amb una condemna de dos anys. Aquest personatge estigué amagat durant una llarga temporada a les muntanyes de la “Cumuna” (d'aquí el topònim *comellar d'en Cupí*?).

Per tant, tot i la manca de documentació, podem concloure que les muntanyes que envolten el nucli urbà de Bunyola esdingueren l'amagatall perfecte per als bandejats escàpols i també per a la trobada dels membres de les colles que actuaven per a una facció nobiliària dins el conflicte generalitzat dels Canamunt i Canavall. De banda de la informació arxivística, només resta l'arqueològica per poder comprovar l'estada d'aquests individus per les coves i balms d'aqueixes contrades.

3. Bandejats a les coves de la Comuna?

3.1. Ca na Picarola

La cova es situa a la zona de can Morro / ca na Picarola, en un dels laterals de la coma d'en Buscante, a 500 metres d'altura. Consultat el catàleg patrimonial del municipi de Bunyola ens adonarem que l'estudi d'aquesta era inèdita. Geològicament parlant, la cova-avenc de ca na Picarola s'emplaça en una zona on abunden les bretxes calcàries i dolomies del Sinemurià (Juràssic Inferior). El material de la cova, visible en els llocs, no es troba coberta per les capes de carbonat càlcic, és terrós amb cantells angulosos de naturalesa rocosa. Malgrat la seva aparent complexitat, es tracta principalment d'una cavitat mecànica en la qual abunden les fractures distensives a diferents profunditats i amb una orientació preferent nord-est/sud-oest.

Cal també destacar l'existència d'algunes zones de col·lapse, com és el cas de la sala de s'Entrada, en què s'acumulen gran quantitat de blocs com a resultat de les caigudes per gravetat tant del sostre com de les parets. En total s'han pogut documentar un total de 12 sales arribant a una profunditat màxima de 29 metres des de la boca d'entrada. Les sales inferiors són les que presenten espeleotemes, ja que es troben dins materials calcaris, essent inexistents a les cambres superiors a causa de la seva composició.

Paleontològicament parlant, a les cotes més inferiors, es va poder documentar *in situ* les restes d'un *myotragus* (sense poder-ne definir la subespècie) totalment concrecionat sobre el sòl, trobant-se aquest en clara posició anatòmica. A altres punts també s'observaren alguns ossos aflorant que es podrien atribuir a altres individus entremesclats amb el pedreny existent.

La zona arqueològica es concentra en exclusivitat a la primera sala. Això s'explicaria per l'existència d'un pou d'uns 15 metres verticals que dona accés a la resta d'espais. En superfície, i acumulats als laterals, eren visibles amuntegaments d'ossos humans entremesclats amb fragments ceràmics. A causa de la basculació del pis de la sala, en direcció al pou anteriorment mencionat, havia provocat que, per gravetat, el sediment hi fos arrossegat i precipitat. Mig coberts per aquesta rosseguera s'observaren uns murets de contenció per anivellar aquest espai, creant dues petites plataformes.

Analitzada la disposició de les restes es podia concloure, a simple vista, una intenció condicionadora de l'espai. El que es fa difícil atribuir de quina cronologia podria correspondre, però a simple vista sembla de factura moderna, basant-se en el fet que s'utilitzà el sediment arqueològic de les cotes superiors com a reomplert.

Les restes materials indiquen que l'espai fou utilitzat com a necròpolis col·lectiva dins l'edat del bronze o naviforme mallorquí. Els fragments ceràmics de tipologies globulars, tan característica d'aquesta cronologia, en serien un indicador. Les restes òssies, corresponents a inhumacions, assenyalen la presència de diversos

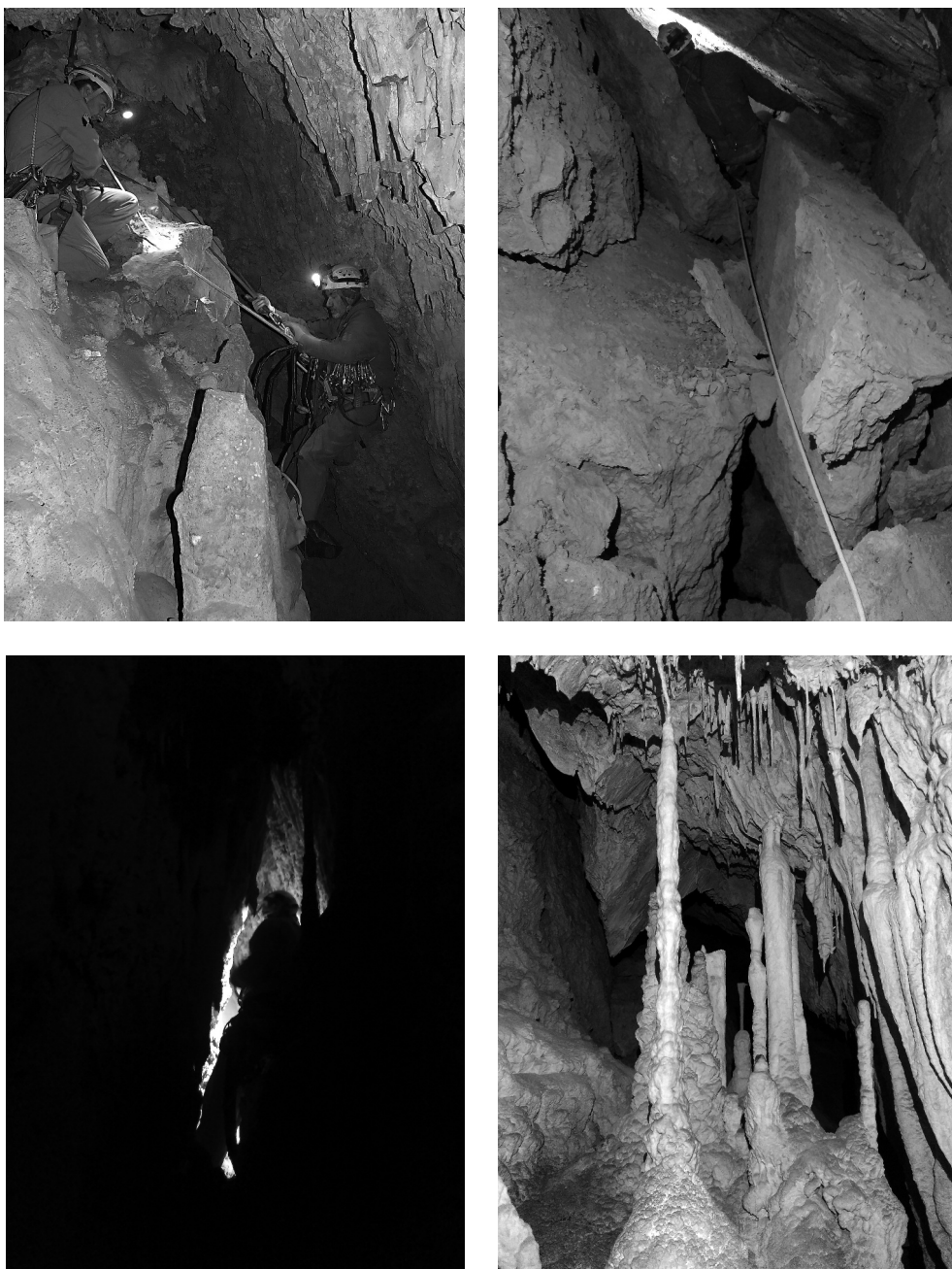

Fig. 1. Exploració de la cova de ca na Picarola.

Fig. 2: Myotragus i restes humanes.

individus, tant adults com infantils, i sembla que alguns tingueren un tractament mitjançant l'ús del foc.

Poques dades més es poden aportar amb la simple observació superficial. Esperem que les autoritats pertinents la protegeixin degudament i sigui inclosa dintre del catàleg patrimonial de Bunyola.

3.2. La cova de l'aigua

Aquesta cavitat, molt freqüentada per excursionistes, se situa dins la comuna de Bunyola, entre les faldes del puig des Bous i el puig de ses Cristes, cap als 630 metres d'altura. A les seves proximitats també s'hi localitzen dues coves de menor magnitud, la de sa Fura i la de s'Arboçar.

Com el seu topònim indica, es caracteritza per l'abundant presència d'aigua a l'interior. Era un indret de proveïment mitjançant la recollida per degoteig de les seves estalagmites. Avui dia encara són visibles gerres i ribells que segueixen realitzant dita funció. Just a l'entrada destaquen alguns gravats, majoritàriament creus, en alguns punts del sostre. També s'han observat alguns fragments ceràmics d'època talaiòtica, per la qual cosa indica que ja en temps prehistòrics era freqüentada.

Geològicament s'obre dins materials calcaris i morfològicament parlant es tractaria d'una gran cambra, on el col·lapse del centre en va dividir l'espai en dos grans àmbits, la cambra superior i la inferior, interconnectades per una rampa. La sala superior presenta molt de pedreny al terra, essent pràcticament inexistent sediment; en canvi, des de la rampa fins a la sala inferior la potència sedimentària és més destacable.

Arqueològicament parlant, la cavitat presenta unes característiques inusuals, amb una presència altíssima de material ceràmic en tota la seva extensió. Majoritàriament destaquen les formes tipus gerres encara que també abunden amb prou importància ceràmiques relacionades amb la cuina (olles i greixoneres) i de taula (escudelletes), datables en la seva majoria entre el segle XVII-XVIII, i en alguns casos

Fig. 3: Cambra superior i inferior.

procedents dels tallers d'Inca. L'*excepcionalitat* de l'indret és l'acumulació de material ceràmic, des de la rampa d'accés fins el fons de la cavitat. A més, tota aquesta àrea presenta un ennegriment exagerat del terra i parets a causa d'una combustió continuada de matèria vegetal, evidenciat per una gran acumulació de carbons en tot l'espai.

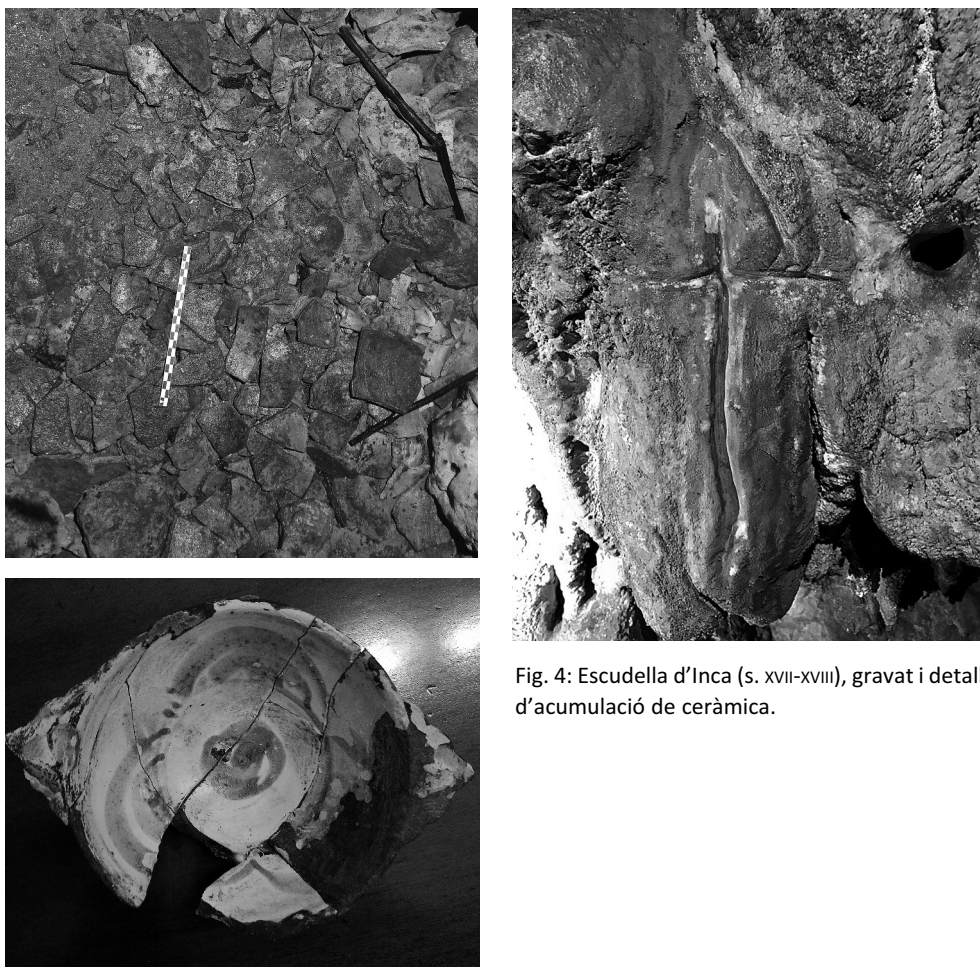

Fig. 4: Escudella d'Inca (s. XVII-XVIII), gravat i detall d'acumulació de ceràmica.

A simple vista sembla que l'ús podria centrar-se exclusivament com un punt de proveïment d'aigua de la població que explotava els boscos de l'entorn. Però, la presència de la inusual quantitat de ceràmica de tipus cuina i d'una cronologia anterior a les grans explotacions carboníferes dels boscos en fa cercar altres explicacions plausibles. A més, la presència de grans quantitats de carbons i l'ennegriment de les parets (sutge) indiquen una ocupació intensiva de la cambra inferior, que no s'explcaria si tan sols s'accedís per a la simple recollida d'aigua. És inexistent aquesta capa a la cambra superior, el que podria indicar una certa intenció d'ocultació.

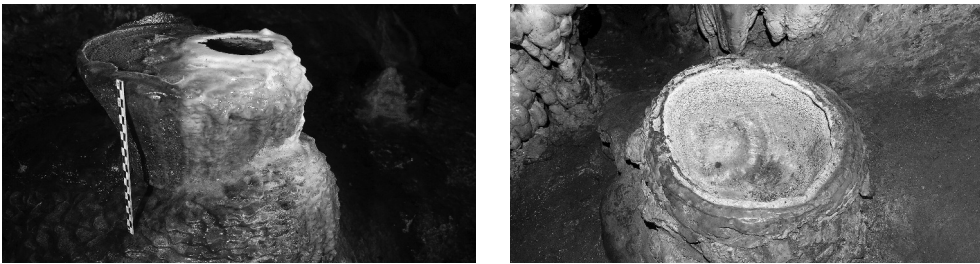

Fig. 5: Exemples "fossilitzats" d'antics recipients per a la recollida d'aigua.

Una cavitat que presenta unes característiques similars en aquest aspecte és la cova de sa Germaneria (Calvià), vinculada amb els esdeveniments d'aquest conflicte armat.

L'exploració de les coves de s'Arboçar i de sa Fura també han donat indicadors d'ús com a refugi, ja que es localitzaren restes de llars de focs en zones profundes. Encara que resulta difícil l'atribució a aquests moments històrics, no són descartables per la seva proximitat a sa cova de s'Aigua.

Aquestes troballes ens fan pensar de la relació de colles de bandolers i bandejats a la zona de Bunyola i aquestes cavitats estaria molt lligada, com a indret d'aprovisionament d'aigua i de refugi temporal.

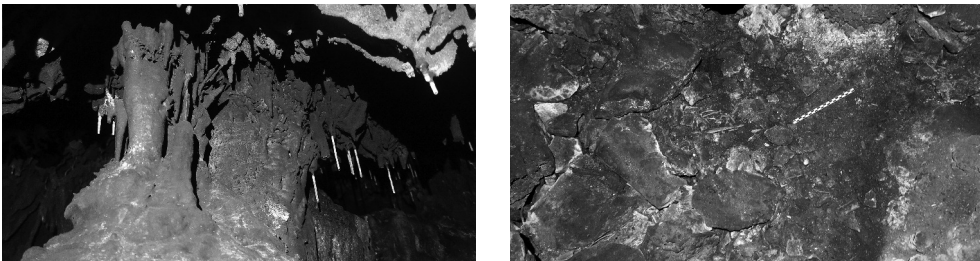

Fig. 6: Detall de la "sutja" i carbons acumulats a tota la cambra inferior.

Bibliografia

Campaner, A. (1967): *Cronicon mayoricense*. Palma: Sa Nostra, Caixa de Pensions.

Le Senne, A. (1981): *Canamunt i Canavall*. Palma: Moll.

Serra, J. (1997): *Els bandolers a Mallorca (s. xvi-xvii)*. Mallorca: El Tall.

Fonts arxivístiques

Arxiu del Regne de Mallorca: AA-242; AA-934/4; AA-934/5; AA-934-6; AA-1032.

ELS COSSIERS DE BUNYOLA

BÀRBARA SUAU FONT

Aquesta comunicació no hauria estat possible sense l'aportació de l'historiador Miquel Pou Amengual, que localitzà un llibre a l'Arxiu Diocesà de Mallorca amb nombroses dades sobre els cossiers bunyolins i que també inclogué els nostres cossiers a la comunicació "Cossiers, cavallets i carros triomfals a les festes de l'Obra (1782-1882)", presentada a les II Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor.¹ Gràcies a la troballa de Miquel Pou vaig poder localitzar, al mateix Arxiu Diocesà, altres llibres de comptes de la parròquia de Bunyola amb referències als cossiers.

Els cossiers de Bunyola ballaven, almanco, per les festes del Corpus i per la Mare de Déu d'Agost, però havien romàs oblidats durant segles, tant de temps que semblava que no n'havíem tengut. Ara ja sabem que almanco durant els segles XVII i XVIII (entre els anys 1641 i 1798) i molt probablement a principis del XIX, els cossiers ballaven a Bunyola. Els llibres duen un centenar de referències directes a aquests cossiers o als cascavells que es llogaven o compraven per a ells, a més de centenars de mencions dels sonadors. Totes aquestes dades permeten afegir un poble més al mapa de les localitats on figuren documentats els cossiers, publicat l'any 1990 per Francesc Vallcaneras al seu interessantíssim llibre *Els Cossiers d'Alaró. Aproximació al fet dels cossiers de Mallorca*: Palma, Sóller, Alaró, Valldemossa, Pollença, Manacor, Felanitx, Lluçmajor, Santa Maria, Porreres, Sineu, Inca, Campos, Algaida, Montuïri, i Bunyola.² Gràcies a l'ajuda de Francesc Vallcaneras hem pogut contextualitzar els cossiers bunyolins.

Els cossiers ballaven dins l'església, però també pels carrers, tal com explica Vallcaneras: "Descartades totalment, doncs, absurdes referències a Escòcia o a l'utensili domèstic de fer bugada, hem d'admetre l'evidència que COSSIER ve de COSSIA, i que COSSIA ve de CÓS o LLOC DE CÓRRER, paraules que recorden en tot cas el caràcter itinerant que sempre han de tenir els cossiers en les seves ballades pels nuclis de població. [...] També era costum ancestral que els cossiers tenguessin dret a córrer unes joies en exclusiva al cós del poble el dia de la festa [...].

1. POU AMENGUAL, M. "Cossiers, cavallets i carros triomfals a les festes de l'Obra (1782-1882)" a *Actes de les II Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor, 2019.

2. VALLCANERAS JAUME, F. *Els cossiers d'Alaró. Aproximació al fet dels cossiers de Mallorca*. Alpha 3 Serveis Editorials Palma, 1990, pàg. 23.

I tampoc no hem d'oblidar que, antigament, el plat fort dels cossiers era concórrer a les processons".³

Als documents consultats sobre els cossiers de Bunyola apareix sovint el mot cossi, en el mateix sentit que apunta Vallcaneras, en algunes expressions sinònimes de cossiers: balladors de cossis, joc de cossis, ball de cossis, els cossis.

Les fonts

Els llibres amb dades sobre els cossiers bunyolins són dels segles XVII i XVIII i es troben a l'Arxiu Diocesà de Mallorca i a l'Ajuntament de Bunyola. Els que aporten més informació són els de dues confraries bunyolines: la confraria del Santíssim Sagrament i la Confraria de l'Assumpta, entitats que organitzaven la festa del Corpus i la de l'Assumpció, respectivament, durant les quals ballaven els cossiers.⁴

Els cossiers de Bunyola també s'esmenten al llibre de l'Obra de l'església de Bunyola⁵ i a un llibre de la parròquia d'Esporles.⁶ A l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Bunyola també hem trobat una referència al joc de cossis.⁷ Els llibres consultats aporten nombrosa informació sobre els diferents noms amb els quals s'esmentaven aleshores el ball, els balladors, els sonadors i els instruments dels cossiers. També hi trobam, entre altres temes, referències a la dama, al diable, a la màscara, als vestits, als cascavells i fins i tot al menjar o dinar al qual eren convidats els cossiers i sonadors.

A causa de l'extensió limitada d'aquesta comunicació, el present treball només mostra una espigellada de la informació que hem trobat als llibres esmentats anteriorment. Les cites textuais apareixen en cursiva i transcrites respectant l'ortografia original.

3. VALLCANERAS JAUME, op. cit., pàg. 10.

4. Llibre del Santíssim Sagrament. Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM), AP Bunyola 53 / Llibre de la confraria del Santíssim Sagrament en lo any 1697. ADM, AP Bunyola 54 / Llibre del Sm Sagrament 1749, ADM, AP Bunyola 55 / Llibre de la confraria de N.a S.ra de la Assumpta any 1665. ADM, AP Bunyola 69 / Llibre de la Confraria de l'Assumpta de Bunyola. ADM, AP Bunyola 221.

5. Llibre de las antrades de le obre de la Parroquial Iglesia de Buñola asent Rector al Mt:Rt: Sr: Dr: Simó Masroix Para: Comensant als 15 juñy 1755 / Llibre del Gasto de dita obre comensant als 15 juñy 1755. ADM, AP Bunyola 196.

6. ADM, AP Esporles 87.

7. Llibre de Sessions Universitat Vila de Bunyola (1639-1660). AMB 6.

Època en què hem datat els cossiers

La dada més antiga sobre cossiers mallorquins és dels cossiers de Sóller, l'any 1544: “*Costum que es fa de la festa del Corpus que’s solen vestir molts personatges [...] y més los cosies y las trompas que honran molt la festa.*”⁸ Els cossiers de Bunyola apareixen documentats per primera vegada l’any 1641, noranta-set anys després que els de Sóller:

*“Los cascavels S 10
Sabates trenta y quatre sous
[...] Per lo menjar dels cossiers un escut 1 L 10.”*⁹

La darrera referència als cossiers bunyolins és entre els anys 1798 i 1799, quan se’n registra la compra de vestits nous. Si a finals del segle XVIII es fa una despesa important per comprar vestits nous de cossiers, com precisarem més endavant, suposam que almanco ballaren durant els primers anys del segle XIX.

Hi ha anys en què els cossiers no s’esmenten específicament, però les despeses en concepte de cascavells, vestits, màscares, sabates, tamboriner i trompes o xeremies, fan pensar que aquells anys ballaren. El 1652, l’any de la pesta, malaltia que afectà de ple Bunyola, no es registra cap despesa relacionada amb els cossiers ni amb els sonadors; només es pagà el predicador, la cera, la murta i la pólvora de la festa del Corpus.¹⁰ L’any 1740, per manca de doblers, no se celebrà festa de l’Assumpta i, per tant, no ballaren els cossiers: “*Segons relació del P. Rector, per haverse replegat tant poch que no bastà para la celebració de la festa no se li fa càrrech.*”¹¹

La darrera menció directa dels cossiers a les despeses de la festa del Corpus és de l’any 1742: “*Ms p tamburino y cosis 3 L.*”¹² En els anys posteriors només solen aparèixer dades de les xeremies, per la festa del Corpus, però no s’hi especifica si acompanyaven els cossiers. En canvi dels cossiers que ballaven per la festa de l’Assumpta en tenim dades fins a finals del segle XVIII.

8. VALLCANERAS JAUME, F. op. cit., pàg. 17.

9. ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1641.

10. Op. cit., Eixides 1652.

11. ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1740.

12. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1742.

A quines festes ballaven?

La confraria del Santíssim Sagrament organitzava i pagava la festa del Corpus i la confraria de l'Assumpta s'encarregava de la festa de l'Assumpció (o de la Mare de Déu d'Agost). A ambdues festes ballaven els cossiers. Les confraries recollien doblers durant tot l'any per poder pagar les despeses de la festa. Es finançaven de diverses maneres: amb l'acapte de blat i d'oli, amb dinars de fadrins i de fadrines (per separat), els quals també anaven a captar pel poble, o amb les entrades recollides durant el ball de la festa. En una ocasió cobren uns doblers per haver llogat els cascavells propis.

Tant pel Corpus com per l'Assumpta, les confraries i el poble celebraven festa gran: enramaven l'església o la capella amb branques de murta i de poll i les endomassaven o encortinaven. Hi havia completes, sermó, processó, cossiers, tamborino, flabiol, xeremies, ball a la Plaça i coets i focs artificials. També celebraven un dinar per als col·laboradors (predicador, sonadors, cossiers i gent que ajudava a preparar la festa) i fins i tot hi havia refresc.

La vigília de la festa i l'endemà, el dia de festa, sobretot pel Corpus, hi havia tot tipus de pirotècnia de l'època: papers de pólvora, coets de corda, coets voladors, focs, torres de focs, piules i mascles.¹³ De vegades trobam documentats *Los fochs del Corpus*.¹⁴ La diada de la festa, com era anomenada, hi havia ofici cantat amb predicador extern. Durant l'ofici l'organista tocava l'orgue, i els minyons de la música i els músics (aquests darrers venien de Ciutat) cantaven. Els músics també cantaven a les completes, a les vespres i a la processó.

Els cossiers eren part important de la festa: ballaven dins l'església, al carrer, corrien al cós... i per l'Assumpta ballaven davant el llit de la mare de Déu.

A més del dinar destinat al predicador, al sonador als balladors de cossis i a altres col·laboradors, trobam dades d'un refresc per als homes, dinars per als obrers de la confraria, i, cosa curiosa, un dinar de les fadrines i un dinar dels fadrins. Els joves, durant l'any, captaven doblers per a la festa i després feien un dinar. La confraria també pagava bescuit, un quarteró de vi i aiguardent i neu, que devia ser probablement per al refresc.

El vespre de la festa, a més de les danses dels cossiers, hi havia ball a la Plaça, anomenat adésaire *el ballar de la festa*, per al qual prèviament la confraria havia sol·licitat llicència. Segons les dades consultades, suposam que era ball per a la gent del poble. En aquesta anotació es diferencia entre els balls de cossis i el ball de la Plaça:

13. Segons el DCVB: Piula: petard petit que produeix algunes explosions consecutives amb les quals els nois es diverteixen en les festes de carrer. / Mascle: Morter d'artilleria per a disparar trets en les festes.

14. ADM, AP Bunyola, 55, Eixides 1758.

1706

*Ms. per los tocadors de balls de cosis y del balla a la Plaza.*¹⁵

No hem pogut saber si algun any hi hagué cossiers per Sant Mateu. Només hem pogut documentar en una ocasió una referència als cossiers relacionada amb les festes patronals. L'any 1649, en una sessió de la Universitat o Ajuntament, el jurat major Hyerònim Palou proposà als altres jurats fer un *joc de cosis* (ball de cossiers) per les festes de Sant Mateu, però la idea no fou acceptada i decidiren fer festa ordinària (ofici i sermó... i res més):

*Lo die desanct matheu prompte sera aqui y com es petro desta vila nosaltres voldriâ fer alomenos un joc de cosis si vs. ms. ne son deparer sobredelaqual propositio discoreguerâ los vots de un en altre com se Acustuma, y tots concordants y ningun discrepans resolguerâ y determinare que se fasse festa urdinarij assoes offissi y sermo y no mes.*¹⁶

Els cavallets cotoners

L'any 1671 per la festa de l'Assumpta a Bunyola també ballaren els cavallets cotoners. Probablement eren llogats perquè només s'han pogut documentar una vegada. A més de la despesa dels cavallets cotoners, el mateix any en surt una altra dels balladors, que podrien ser els cossiers:

1671

*Mes per los cavalets cotoners y cascavels han gastat 2L y 16 S**Mes han gastat per al sonador 3 L.**Mes han gastat per donar menjar en el predicador i sonador i balladors y per la polvora 5 L.*¹⁷

Els pagaments als sonadors i als balladors

Els sonadors sempre cobraven i eren convidats a dinar. En canvi, de vegades es registra el pagament als cossiers i altres vegades només consta que eren convidats a dinar. Podria ser que el sonador fos extern i que els cossiers pertanyessin a la mateixa confraria. També trobam altres anys en què només figuren les despeses dels sonadors i del lloguer dels cascavells (que vol dir que hi hagué cossiers). Aquí en tenim alguns exemples, registrats com a despeses de la Festa del Corpus:

15. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1706.

16. Arxiu Municipal de Bunyola (AMB) 6, f 88.

17. ADM, AP Bunyola 69.

1642

Més per lo sonador y ball de cosis sinc Lliures 5 L.

1643

Y gastos del dia de la festa de siris, candelas, joc de cosis y altres gastos.

1646

*Mes per el gasto del (sic) cossis so es sonador sebrates y loger dels cascavells set lliures y sis sous 7L 6 S.**Mes per el maïar (sic) dels baladors y del predicador dos liuras y mitja.¹⁸*

I aquí, alguns exemples de despeses de la festa de l'Assumpta:

1701

*Me p el dinar a los Cosiers y Predicador y tamboriner 6 L 20 S.**Més a los Balledors de Cosis 11 L 4 S.**Mes an el tamboriner 2 L 10 S.*

1716

*Ms per el lloguer dels cascavells 15 S.**Ms per el tamboriner 2L 10 S.*

1768

Ms p el dinar dels cossies y peg.a el tamboriler 6 L.¹⁹

Hem pogut documentar unes *taules* que permeteren l'entrada de doblers a la confraria de l'Assumpta.

1702

Més de las taulas y el voltar de la Plaze.²⁰

Francesc Vallcaneras explica que el mot *taules*, en termes *cossiers*, es referia al “recorregut que fan els *cossiers* per la població per tal de recollir diners o espècies. A Alaró també s'anomenava: *Capta*”.²¹ Podria ser que els *cossiers* bunyolins haguessin anat a ballar a algunes cases particulars per recollir doblers. Ens ho podem imaginar a partir de l'escena, que explica Joan Rosselló de Son Forteza, al capítol sobre els *cossiers* d'Alaró del seu llibre *Manyoc de fruita mallorquina*, que Francesc

18. Les tres cites són del mateix llibre: ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1642, 1643 i 1646.

19. Les tres cites són del mateix llibre: ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1701, 1716, 1768.

20. ADM, AP Bunyola 221, Entrades 1702.

21. VALLCANERAS, op. cit., pàg. 10.

Vallcaneras situa vers els anys 1861-1862:²² “A la tarda, la llarga i per mi fastidiosa sesta dels majors, que no em deixava jugar i fer renou, era interrompuda amb l’arribada dels cossiers. Repetien les mateixes danses de les completes amb més frisança, desitjosos d’anar-se’n a ballar a altres cases, i després de rebre la moneda de plata, partien seguits d’un estol de revolts i alegres infants.”²³

Sobre l’entrada de doblers a la confraria de l’Assumpta, l’any 1702, captats mitjançant les taules, férem una consulta a Francesc Vallcaneras, qui explica que el costum de fer taules (capta o col·lecta) era absolutament usual en els balls o danses ‘deambulatòries’ com les dels cossiers. Vallcaneras apunta també que encara que a Alaró el benefici de les taules no es repartí mai amb l’obreria, això no vol dir que no es fes a altres pobles, com el cas de Bunyola.

El nom del ball dels cossiers

Els cossiers ballaven bona part del dia: diverses danses dins l’església (i per la festa de l’Assumpció davant el llit de la mare de Déu) i també fora del temple: a les processons, pels carrers, i a cases particulars (fer taules). A més, tenien dret a córrer unes joies en exclusiva al cós del poble el dia de la festa.

En els llibres consultats, el ball i els balladors dels cossiers bunyolins apareixen documentats amb diversos noms. L’any 1641, apareix el mot cossiers, paraula poc freqüent a l’època.

1641

*Per lo menjar dels cosiers un escut 1 L 10.*²⁴

El 1642 es registra el ball de cossis, però un any després apareix el joc de cossis²⁵ i el sonador de cossis. És freqüent trobar l’expressió en singular: joc de cossis, ball de cossis o ball de cossi:

22. VALLCANERAS, op. cit., pàg. 31.

23. ROSSELLÓ DE SON FORTEZA, J. *Manyoc de Fruita mallorquina*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma, 1988, pàg. 85.

24. ADM, AP Bunyola 53 Eixides 1641.

25. L’expressió *joc de cossis* només l’hem trobada el 1643 (ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1643) i el 1649 al llibre d’actes de l’Ajuntament de Bunyola (AMB 6, f 88). Francesc Vallcaneras també recull cites amb aquesta expressió. (VALLCANERAS, op. cit., pàg. 20).

Segons del Diccionari Català Valencià Balear, un joc pot ser cert nombre d’objectes que formen un conjunt complet i apte per a qualche fi. Així tenim un joc de sabates, un joc d’ulleres, un joc de cafè, un joc de llit... Per tant, un joc de cossis podria ser sinònim d’una colla de cossiers. El mateix diccionari, a l’entrada ‘cossi’, en referir-se al ball de cossis esmenta aquesta cita: *Un joch de ball de cossis de 8 minyons*, doc. a. 1629 (Alm. Isl. Bal. 1881, p. 115). ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*, Vol. VI. Editorial Moll, 1993, pàg. 638 i pàg. 758.

1649

*Mes ha gastat per lo loger dels cascavels y per lo bal de cosi y per lo sonador sinc liures y deu sous.*²⁶

En alguna ocasió, però, apareix en plural: lo sonador dels cossis (1653),²⁷ balls de cossis (1706)²⁸ o tocar los cossis (1760).²⁹

Els balladors o cossiers

Gairebé durant tot el segle XVII els cossiers apareixen amb el nom de balladors, balladors de cossis o los qui ballaren los cossis. Hem d'esperar a partir de l'any 1695 per trobar el mot cossiers de manera habitual, encara que es combina amb les altres expressions.

1695

*Mes en el sonador dels Balls de cosis 3 L.
Mes per el dinar del Predicador y de los Cossiers.*³⁰

1706

*Més per el dinar del Predicador de los qui ballaren los cosis y de los qui ajudaren a escampar murta y disponer los fochs 5L.*³¹

La dama i el diable

Entre les dades dels cossiers bunyolins n'hem trobat algunes, molt poques, referides a la dama i al diable. La dama, segons el Diccionari Alcover Moll, és el ballador vestit de dona, amb una falda molt estufada, que presideix les danses dels cossiers. Francesc Vallcaneras explica de la dama que “és ella la màxima autoritat de la colla. En el cas de Manacor, arriba a dur una filosa a les mans, símbol antiquíssim d'algunes divinitats femenines”.³² Vallcaneras destaca també que “és de remarcar aquella purificació i preservació que els cossiers volen obtenir ballant en cercle. El cercle també és ben significatiu. Hi enrevolten la Dama i sols ella l'obre o el desfà. El dimoni, és clar, sempre fora, i quan gosa entrar-hi és aviat vençut per aquella divinitat feta dona”.³³

26. ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1649.

27. Op. cit., Eixides 1653.

28. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1706.

29. ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1760.

30. Op. cit., Eixides 1695.

31. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1706.

32. VALLCANERAS, pàg. 11.

33. Op. cit., pàg. 12.

L'única vegada que apareix citada la dama dels cossiers bunyolins és per la festa del Corpus de 1654 i la trobam gràcies a l'anotació d'una despesa de sabates per a aquest personatge, on queda ben clar que la dama era representada per un home:

*Mes ha gastat per un parell de sabates per el balador q. feu [o fou, no queda clar] la dama II S 4 D.*³⁴

El diable bunyolí apareix documentat dues vegades, per la festa de l'Assumpta, les dues en referència al vestit:

1717
P al lloguer dels cascavells i vestir del diable I L.

1729
*Mes p. el bestit del Diable i altres gastos I L 8 S.*³⁵

La màscara

L'any 1746 la confraria de l'Assumpta comprà una màscara, però no sabem si era per al diable, per a la dama o per als altres balladors. El cert és que devia ser senzilla, perquè només va valer un sou:

*Ms p. una Mascara I S.*³⁶

La Universitat de Sóller de l'any 1596 pagà “a Bartomeu Vilar, pintor, por las máscaras dels Cossiers, diables i àngels: 15 lliures”. Vallcaneras explica que “en aquella època [finals del segle XVI] els Cossiers durant els balls portaven la cara tapada amb una màscara. Era norma general que així fos.”³⁷ La màscara documentada a Bunyola podria ser, per tant, del diable, de la dama o d'algun dels altres balladors.

Pocs anys després del registre de la màscara bunyolina (1746), a Montuïri els anys 1754, 1758 i 1767 es documenta la màscara de la dama que apareix registrada com a *mascara de la dama* o *cara de la dama*, segons recull Joan Socies Fiol.³⁸

34. ADM, AP Bunyola, 53, Eixides 1654.

35. ADM, AP Bunyola, 221, Eixides 1717 i 1729.

36. ADM, AP Bunyola, 221, Eixides 1746.

37. VALLCANERAS, pàg. 17. La cita sobre el pagament de la Universitat de Sóller de 1596 que apareix en aquesta pàgina, citada per Francesc Vallcaneras és de la *Historia de Sóller en sus relaciones con la general de Mallorca* de Josep Rullan i Mir.

38. SOCIES FIOI, J. ‘Els cossiers de Montuïri abans de 1821’, a *Montuïri, patrimoni i festes. II JEL*. Montuïri, 2016, pàg. 86.

El mateix autor explica que en aquells anys ‘sols duia careta la dama, tal vegada per remarcar el tret diferencial com a dama-dona o, simplement, ja sols era un fòssil restant de la tradició’.

Els vestits

El vestit del diable queda registrat els anys 1717 i 1729, com hem vist anteriorment. L'any 1717 figura juntament amb el lloguer dels cascavells i no queda clar si el llogaren o el compraren.

La confraria de l'Assumpta, que pagà els vestits del diable, també registra durant dos anys consecutius el pagament vestits dels cossiers, que eren blancs:

1746

Més per los vestits de Blanc 10 S.

1747

Més p. los vestits de blanc 20 S.³⁹

Han de passar cinquanta-un anys per trobar una altra referència als vestits: l'any 1798, quan la parròquia de Bunyola i la confraria de l'Assumpta paguen els vestits dels cossiers després de molts anys sense cap referència als balladors (vegeu l'apartat “Els darrers cossiers documentats”).

Les sabates

Les sabates dels cossiers apareixen només en tres ocasions a mitjans del segle XVII, a les despeses de la festa del Corpus.

1642

Sabates trenta y quatre sous.

1649

Mes ha gastat per polvora coets y sabates per los baladors de cosis duas liuras y deset sous.

1654

Per un parel de sabates per el balador q. feu (o fou) la dama 11 S 4 D.⁴⁰

Curiosament, no hem trobat cap pagament de sabates en tota la documentació de la confraria de l'Assumpta, que és molt extensa.

39. ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1746 i 1747.

40. ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1642, 1649 i 1654.

Els cascavells

Entre els anys 1642 i 1724 totes les despeses relacionades amb els cascavells són per llogar-los. Segons els llibres consultats, la confraria del Santíssim Sagrament pagà el lloguer dels cascavells dels cossiers entre 1642 i 1654 (a partir d'aquell any no apareixen més despeses de cascavells per a la festa del Corpus). La confraria de l'Assumpta llogà els cascavells entre 1665 i 1724, i l'any 1725 deixà de llogar-los perquè en comprà.

L'adquisició dels cascavells queda ben documentada en diferents ocasions al llibre d'eixides de la confraria de l'Assumpta. Aquest fet confirmaria que devia tenir colla de cossiers pròpia.

L'any 1725 la mateixa confraria, a més de comprar els cascavells, adquirí llenderina (cordellina molt prima) que podria ser per enfilar els mateixos cascavells. Aquell any compraren també *la clau del caixó*. Aquest caixó tancat amb clau podria ser per guardar-hi els cascavells. Pel valor econòmic que es registra i per la importància que se'ls dona, sembla que la confraria tenia aquests accessoris musicals molt gelosos i que els volia conservar amb molt de zel.

1725

Mes per el tamboriner 17 S.

Mes per llenderina dels cascavells 1 S.

Mes per la compra dels cascavells 4 L.

*Mes per una clau del caxó 2 S.*⁴¹

L'adquisició dels cascavells, la llenderina i la clau suposà una despesa de quatre lliures i tres sous. Sembla que la confraria en els mesos posteriors cercà maneres de rescabalar els doblers gastats, i l'any següent llogà els cascavells comprats, ja que al llibre d'entrades trobam aquest ingrés:

1726

*Mes el lloger de los cascavells 6 S.*⁴²

El mateix any es féu una capta per als cascavells. Era freqüent que alguns confreres, sobretot fadrins i fadrines, anassin a captar o a demanar doblers per a la festa:

*Mes per ena a capta per los cascavells 4 S 6.*⁴³

41. ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1725.

42. Op. cit., Entrades 1726.

43. Op. cit., Eixides 1726.

La importància dels cascavells per a la confraria de l'Assumpta queda també reflectida en una altra dada: l'obrer major i d'obrer menor els lliuraren a la confraria el dia de Sant Mateu, festa patronal de Bunyola:

1726

Ço es Rafel Muntaner dels Cocons com a obrer Major que es fiat 3 L 7 S 4 y Juan Palou coma obrer menor [...] han entregat los cascavells a la confraria fet vui 21 de setembre 1726. [Signat per] Dn Gabriel Masroig Pre y Ror de Buñola.⁴⁴

Vint anys després, la confraria de l'Assumpta comprà una dotzena de cascavells, que probablement devien ser per reposar els que s'havien perdut o havien desaparegut. L'any 1755 en tornen a comprar, aquesta vegada dues dotzenes.

Els sonadors

Els sonadors eren imprescindibles per als balls de cossiers. Són l'element dels cossiers dels quals hem trobat més referències, ja que pràcticament apareixen cada any: cobraven i solien ser convidats al dinar. No sempre es precisa que fossin els sonadors dels cossiers, però en la majoria d'ocasions es dedueix que ho eren.

L'any 1642 ja es registra el pagament a *lo sonador*, que cobrà 3 lliures. I l'any següent apareix *lo sonador de cosis*⁴⁵ La majoria de vegades sembla que sigui només un músic qui acompanya els cossiers, perquè s'esmenta en singular, encara que de vegades també es documenta en plural.

Els sonadors dels cossiers apareixen anomenats de moltes maneres als llibres consultats: *sonador de cosis, sonador del ball de cosis, sonador dels balls de cossis, sonador dels cossis, tocador, tocadors de balls de cosis y del ballar a la Plaza, tocar los cosis, los dos homens qui tocaven, sonadors de la Plaza, sonador del tamborino, tamboriner, taburiner, tamboriler dels cossis, tamborilero, tamborinero, home del tamborino y febiol y altre, fabioler, el flabiol, trompeters, homens de las trompas, homens de las xeremies, trompers, sonadors de trompes, sonadors de las xeremias, xirimias, i los xeremiers.*

En una anotació 1706 sembla que els sonadors interpretaren peces per als balls de cossis y per al ball de la Plaça:

Ms per los tocadors dels balls de cosis y del ballar a la Plaza 2 L.⁴⁶

44. Op. cit., Eixides 1725-1726.

45. ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1642 i 1643.

46. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1706.

Curiosament, l'any 1755 es distingeix entre el tamboriler dels cossis i les xeremies que sonaven durant el ball de la Plaça per la festa de la mare de Déu d'Agost, ja que figuren com a pagaments distints:

M p. el tamboriler dels cossis 1 L.

Ms per las xeremies p el ball de la placa 1 L 15 S.⁴⁷

En moltes ocasions apareix també l'expressió 'músics', però es refereix als cantaires que participaven a les cerimònies religioses, com documentam a les despeses de la festa del Corpus de 1701:

*M a los Musichs p. la musica cantaren las Completes offici vespras y proceso
6 L 20 S.*

M per al menjar de los dits Musichs Predicador y tamboriner 5L⁴⁸

Gràcies als pagaments als sonadors queden registrats els instruments que sonaven quan ballaven els cossiers: *tamborino, flabiol i trompa o xeremia*. La primera referència als sonadors de trompes és de 1670. Fins a l'any 1708 no apareix la paraula xeremies. A mesura que avança el segle XVIII s'incorpora de cada vegada més aquest mot, però continua apareixent la trompa o les trompes, que encara s'esmenten els anys 1775 i 1779.⁴⁹

El dinar

Tant per la festa del Corpus com per la de la mare de Déu d'Agost els sonadors i els cossiers solien ser convidats a dinar, juntament amb el predicador i els músics. De vegades també es convidava a dinar altres persones que col·laboraven a la festa: els obrers de la confraria, l'escolà o els que enramaven i adornaven l'església i els que amollaven els focs (sempre apareixen amb l'article masculí, per tant deduïm que només eren homes).

Entre 1646 i 1672 sempre es registra el *menjar* per al predicador, músics, balladors i sonadors. Des del 1673 ja apareix adésaira la paraula *dinar*.

1649

*Mes ha gastat per lo manjar del predicador y sonador y baladors de cosis
quatre lliuras.⁵⁰*

47. ADM, AP Bunyola 221, Eixides 1755.

48. ADM, AP Bunyola 54, Eixides 1701.

49. Durant aquests anys apareixen les trompes, però sense relacionar-les amb els cossiers. ADM, AP Bunyola 55, Eixides 1775, 1776 i 1779.

50. ADM, AP Bunyola 53, Eixides 1649.

Als llibres de la confraria de l'Assumpta aquest dinar de vegades apareix com a *dinar o menjar de la diada, dinar del dia de la festa, dinar o menjar dels balladors dels cosis y demes*. Entre 1707 i 1775 sempre surt com a *dinar dels cossiers*.

Què devien menjar, els cossiers i els altres convidats al dinar del Corpus o de la diada de l'Assumpta? Ens ho podem imaginar a partir del registre de les despeses d'un dinar de l'època que anotà la confraria de l'Arcàngel Sant Miquel de Bunyola: el *menjar de la festa* de 1643. Probablement aquest *menjar* fou el dinar del dia de Sant Miquel, que devia ser molt semblant als dinars dels cossiers. Aquí teniu el llistat d'aliments i de begudes del dinar de la festa de Sant Miquel de 1643:

moltó senyals fetja servells 4 S.

més un pollastre 4 S 6.

més p. vii 3 L 3 S.

vin blanc 1 S.

arròs 1 S 4.

rems 1 S 4.

ous 1 S 6.

mes pigmentes [espècies] tant pebre, canyella, safrà e cauells [possiblement es refereix a clauell o clavell d'espècie, el condiment que actualment anomenam clau].⁵¹

Els cossiers de Bunyola ballen fora poble

Els cossiers de Bunyola anaven a ballar fora poble. Ho sabem gràcies a les anotacions de dos llibres de la parròquia d'Esporles que esmenten, literalment, els *cossiers de Bunyola*. Els cossiers bunyolins ballaren a les festes de Sant Pere d'Esporles almanco durant dos anys:

1754

Vuyt Lls quinze sous y sis diners pagadors per el Refresch del die de St. Pera y per el manteniment de los Balladors de los Cossis, qui vingueren de Buñola per dita Festa.

1758

Dotze lliures vuyit sous pagadas per los gastos de los cosiers, qui vingueren de Buñola y dames gastos de la Festa del glorios St. Pera.⁵²

51. *Llibre de la Confraria de St. Miquel i St. Sebastià*. ADM, AP Bunyola 75, Eixides 1643.

52. ADM, AP Esporles 87, f 19r.

Els cossiers, s'aturen?

Tornant a Bunyola, trobam que a partir de 1776 i fins que s'acaba el llibre de la confraria, l'any 1796, desapareix el dinar dels cossiers de les despeses de la festa de l'Assumpta. Entre el 1776 i el 1780 només es registra el menjar del predicador i dels xeremiers, menjar que aleshores apareix en llatí, amb els mots *victus racio* que literalment voldria dir *en concepte de menjar*.

A partir de 1780 al *victus ratio* hi afegeixen els sonadors, però els cossiers o balladors de cossis no hi apareixen. Això ens fa pensar que a partir de 1776 els cossiers ja no ballaren per la festa de l'Assumpció, sobretot dins l'església o en els actes organitzats per la confraria de l'Assumpta.⁵³ La desaparició de dades dels cossiers del llibre d'aquesta confraria coincideix amb certes privacions o prohibicions de danses dins els temples a nivell de l'illa i de l'estat, tal com recullen Francesc Vallcaneras i Miquel Pou:⁵⁴

– L'any 1773 el bisbe de Mallorca, Juan Díaz de la Guerra, prohibí algunes manifestacions populars a les processons del Corpus.

– El 1774 el capellà bunyolí Antoni Evinent, que aleshores era rector de Llucmajor, prohibia a aquella parròquia, la participació dels cossiers per a la festa de l'Assumpció. Tant Antoni Evinent com son pare, Bartomeu, tenien una relació molt estreta amb la parròquia de Bunyola.⁵⁵

– El 1777 el rei d'Espanya, Carles III, manà una reial disposició que prohibia tot tipus de ball dins les esglésies.

Els darrers cossiers documentats

Fins a l'any 1798, vint-i-tres anys després del darrer dinar dels cossiers registrat, no tornam a tenir notícies dels balladors bunyolins. Els cossiers apareixen al *Llibre de l'Obra de l'Església*, que és el llibre de comptes de la construcció de l'actual temple de Bunyola. En un any hi trobam tres referències als cossiers:

53. La Confraria del Corpus deixà de registrar despeses de cossiers molt de temps abans que la de l'Assumpta. La darrera referència als cossiers a les despeses de la festa del Corpus és de l'any 1742. No vol dir que posteriorment no ballassin a la festa, però no figuren pus als comptes de la confraria.

54. VALLCANERAS, pàg. 22 / POU, pàg. 338 i 339.

55. Des de l'edat de 15 anys i fins que fou nomenat canonge (entre el 1759 i el 1803) Antoni Evinent va ser beneficiat de l'església de Bunyola (un càrrec eclesiàstic retribuït amb renda pròpia). Son pare, Bartomeu Evinent, l'any 1756 havia estat nomenat 'comptador' de la construcció del nou temple quan es començà a construir l'actual església de Bunyola. Per a saber-ne més, vegeu: SUAUFONT, B. "Antoni Evinent. Un canonge il·lustrat, un bunyolí il·lustre" a revista *Es Castellet* 6a època, núm. 59. Col·lectiu Cultural Sitja, Bunyola setembre-desembre 2012 / POU AMENGUAL, M.; SUAUFONT, B. "Antoni Evinent, de mossèn bunyolí a diputat a Corts", a: FULLANA, P.; GAMBÚS, M. *El bisbe Nadal i la Catedral de Mallorca en el bicentenari de la Constitució de 1812*. Capítol de la catedral de Mallorca, Palma 2013.

Entre l'abril i l'octubre de 1798 el llibre de l'Obra registra una despesa important, 55 lliures, per comprar els vestits dels cossiers:

*Ms per los vestits dels Cosies 55 Ll S 8.*⁵⁶

Per fer-nos una idea del valor d'aquesta despesa, l'any 1773 una casa senzilla o una peça de terra petita al poble, tenien un valor cadastral d'entre 80 i 150 lliures. Per tant, els vestits dels cossiers valien entorn a la meitat del valor d'una casa petita o d'una peça d'olivar o vinya de l'època.⁵⁷

A l'apartat d'entrades del llibre de l'obra de l'església l'any 1798 també consta la donació que fa un prevere (no s'especifica quin) per als cossiers bunyolins:

*Ms Donà el M Rt Sr Dr en ajuda de los Cosiers 9 L 3 S 5.*⁵⁸

Mesos després, entre l'octubre de 1798 i l'abril de 1799, trobam la darrera referència, per ara, als cossiers de Bunyola. A les entrades del llibre de l'obra de l'església es registra una entrada en concepte d'un vestit de cossier, que paguen els obrers de la confraria de l'Assumpta:

*Ms dels Obrers de la Asunta per un vestit de cosier 9 L 5 S 6.*⁵⁹

Les darreres dades dels cossiers de Bunyola són dels finals del segle XVIII. Hem de suposar que si els cossiers tengueren vestits nous, a finals de segle, al manco degueren ballar durant la primera dècada del XIX. No hem pogut trobar encara cap dada dels nostres cossiers durant el segle XIX, però com passà a la majoria de pobles, probablement acabaren de participar a les festes bunyolines durant aquesta centúria.

56. Llibre d'Eixides de l'obra de l'església. ADM, AP Bunyola 196, f 51.

57. Vegeu el Cadastre de Bunyola de 1773: *Catastro de la villa de Buñola formado en el año 1773 siendo secretario Gregorio Estarellas y Muntaner*. AMB 569.

58. ADM, AP Bunyola 196, Entrades (entre el 10 d'abril i el 10 d'octubre de 1798).

59. ADM, AP Bunyola 196, Entrades (entre el 10 d'octubre de 1798 i el 10 d'abril de 1799).

Mes per coets y poluora tres lliures
 y dos sous y quatre die — 3 l 2 s 4
 Mes per munta y donnar la capella
 dot de sous die — 12 s
 Mes per el gast de del cossis los jocs
 per Sabates y loger dels cascavells set
 lliures y sis sous die. 7 l 6 s
 Mes per el manjar del balados y del
 prediador dos lliures y mitich die — 2 l 10 s
 Vnig contam als 23 Juny
 1647 nosaltres de baix sent havi
 or de compte lo tbr del Santissim
 de la Ciutat de Bunyola

Despeses dels cossis jocs, sonadors, sabates i lloguer dels cascavells. 1649.

M^o ha pagat per els fochs que se
 despararen en el Dinare de la Festa al
 Vuyre — 3 l 8
 M^o al P^o Prediador per la franxia
 de Miria y del sermo — 1 l 13 s
 M^o per los tocadors dels balls de cossis
 y del ballar ala Plaza — 2 l 8
 M^o per fer el Boffi non de la accepta
 ab lo galor non — 1 l 4 s
 M^o per el acceptar de la galor
 me gel lloguer de la Casal de la Dura — 1 l 15 s
 M^o per el Dinare del Prediador de lo
 qui ballaren los cossis y de lo qui ayu-
 daren a campar munta y digaral
 los fochs — 5 l 8
 M^o per 2 Toualles per lo altar ma-
 jor que se han fetas noves — 2 l 5 s

Tocadors dels balls de cossis i dinar dels qui ballaren los cossis. 1706.

Expede del Balle de N.º 1.º d'Anuempte el 1707
en 1708 obreri Joan Anlet y Juan Camps =

Primo ha pagat y oficio Proceso y Completos	11 48
m.ª y la Charitat del Vermo y Mica	11 13 8
m.ª y las srompes	2 10 8
m.ª y los fochs y p.º uore	8 1 1/2
m.ª y lo loquer del Casanelly	1 1 1/2
m.ª y el dinar los cossiers el tri de la Pelba	4 1 2 1/2
m.ª y la cera segon Llibro de An- driu Canelley Suorer dels 20 Anyt 1708	47 1 11 1/2 4

Lloguer dels cascavells i dinar dels cossiers 1707.

Son atroz de Descartrech

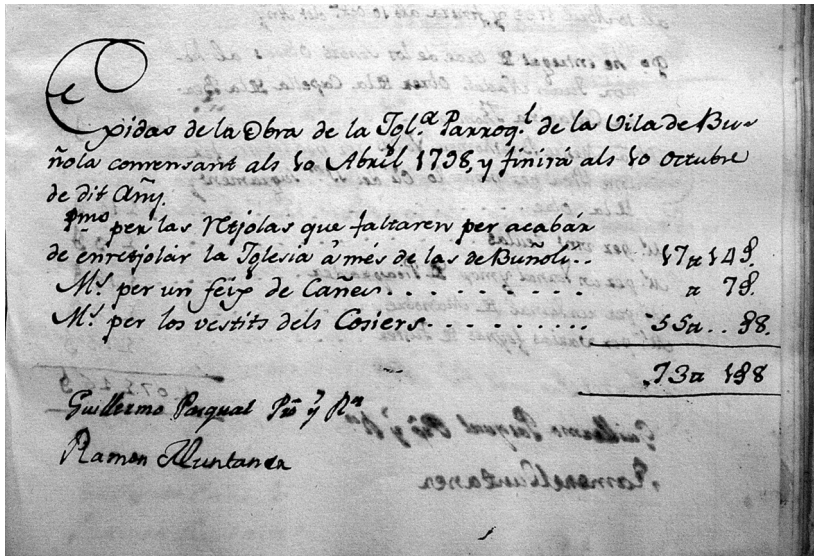
Mes se li fa de cartrech de 512 Ws. hietze souz pagados
per los Fochs per la Festa de St. Peter, y atroz dos
toz en tot lo Any son

Mes se li fa de cartrech de Vuyt Ws. quinze souz, y 512
dinez, pagados per el Plebech del die de St. Peter
y per el mantoniment de los Balladors de los Cos-
sies, qui vinguen de Bunyola, per dire Festa son

Mes se li fa de cartrech de dos Ws. sinch souz, y qua-
tre dinez pagados al Secretari del Comendante
per la Licencia in scriptis per Ballar son

las qualz vuyt partidas de de cartrech, en una
sumta son suma total de hemta, y hez Ws. tres
vuyt souz, y deu dinez, las qualz de dinez de aque-
llas hemta, y hez Ws. setze souz, y vuyt dinez de las

Els cossiers de Bunyola ballen a Esporles. 1754.

Despesa per als vestits dels cossiers 1798.

Els cossiers de Montuïri vers la dècada de 1920. Fotografia cedida per Joan Socies Fiol.

LA MÚSICA D'ANTONI RIERA ESTARELLES (1911-1996)

Col·lecció de partitures i notes biogràfiques conservades al Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca

FRANCESC HUGUET BALLE

Introducció

En aquesta comunicació es recorda un músic bunyolí que, tot i no ser considerat un compositor de primer ordre, mereix tenir un lloc a les pàgines que escriuen la història del poble i la seva gent. Es presenta als estudiosos i públic en general el catàleg d'un aplec de documents guardats al Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca i que donen fe de la seva trajectòria i la seva creació musical.

Antoni Riera Estarelles, llicenciat en Filosofia i lletres, secció de Romàniques, per la Universitat de Madrid, es dedicà prioritàriament a l'ensenyament i ocupà càrrecs de direcció en diversos col·legis del Tercer Orde Regular de Sant Francesc al qual va pertànyer durant gran part de la seva vida. Cursà estudis musicals amb mestres de prestigi, com Rafel Vich i Joan Maria Thomàs, i per tot allà on passava anà deixant empremta, creant i dirigint distintes formacions corals i component nombroses peces adaptades a les possibilitats tècniques de cada una d'elles. Si hem de citar les més conegudes destacaríem els Interludis Polifònics per al Cant de la Sibila¹ i l'Himne a la Mare de Déu de Bunyola, el tan popular "Serres i valls", amb lletra del poeta, igualment franciscà i bunyolí, Miquel Colom Mateu.

També ens fem ressò de les seves publicacions *Cent i tantes tonades tradicionals de Mallorca* i *Records de ma infantesa*, que ja són conegudes i citades per alguns estudiosos de la musicologia i la història locals.

Per una o altra circumstància, gran part de la seva obra roman callada en uns papers, dins uns calaixos. En aquesta comunicació en deixam pública constància amb el desig que futurs estudiosos en puguin fer més digna presentació o, tant de bo, despertar-ne els sons.

1. Publicats per la Universitat de les Illes Balears i Consell Insular de Mallorca. D.L. PM 1231-1988, amb col·laboració del Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca.

Gràcies a la generositat de Mn. Joan Parets, creador del Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca, actualment situat a l'Espai Can Cirera Prim de sa Pobla, es lliurarà còpia digitalitzada de la documentació a la Biblioteca Municipal de Bunyola, a la Coral Polifònica de Bunyola i al Col·lectiu Cultural Sitja. Apropam així al seu poble natal l'empremta d'un bunyolí que dedicà moltes hores i esforços a fer arribar la música al cor de la gent.

1. Ressenya biogràfica

Antoni Riera Estarelles neix a Bunyola l'1 de setembre de 1911, fill d'Antoni Riera Canals i Francina Estarelles Marquès, al carrer de Sant Bartomeu, n. 4.

El 1920 comença els estudis al Convent de Franciscans de Lluçmajor, després passa al de la Porciúncula on cursa els estudis eclesiàstics dins el Tercer Orde Regular de Sant Francesc. De 1931 a 1933 segueix els estudis de teologia a la Universitat Gregoriana de Roma i el 1935, retornat a la Porciúncula, és ordenat prevere, ministeri que exercirà a diferents llocs fins al 1971, quan obté el rescripte pontifici de secularització.

Una vegada ordenat es queda a la comunitat religiosa de la Porciúncula fins a l'any 1939, en què se'l trasllada al convent de Sant Francesc d'Inca fins al 1943. Del 1943 al 1947 viu al convent de Lluçmajor, mentre cursa el batxillerat civil i diversos estudis musicals. El 1948 passa a la parròquia de Sant Francesc de Puente Vallecas, Madrid. Allà continua els estudis universitaris i el 1950 es llicencia en Filosofia i Lletres, secció de Romàniques. Aquest mateix any els superiors el canvien de destí i li encomanen la direcció del nou col·legi de Sant Francesc de Palma. Només passen dos anys i ja el tornen a canviar de residència, enviant-lo de bell nou a Lluçmajor, com a director del col·legi Sant Bonaventura i prior del convent. Ambdues institucions estan en crisi i aconsegueix recuperar la confiança del poble i remuntar el prestigi dels franciscans a Lluçmajor. El 1955 un nou trasllat el du a Inca com a director del col·legi Beat Ramon Llull. Allà desenvolupa una intensa activitat acadèmica i musical.²

L'any 1964 decideix sortir del Tercer Orde Regular i continuar com a prevere a San Nicolás de los Arroyos, a l'Argentina, però al darrer moment li ofereixen anar a Sicília com a professor de Filosofia al Seminari seràfic de San Calogero, a la província d'Agrigento. Accepta la proposta i es queda allà fins a l'estiu del 1968, quan es veu obligat a tornar després que la zona és castigada per un seguit de terratrèmols

2. Del seu pas d'aquests anys per Inca **Gabriel Pieras Salom** en fa un resum molt significatiu: "Després en serà director el P. Antoni Riera Estarelles (1955-1964), que serà el qui doni una nova estructura al centre. Augmentarà el nombre de professors i serà l'encarregat de celebrar el 50è aniversari de la vinguda a Inca dels Franciscans. Imparteix classes de català i de guitarra, a la mateixa vegada que dóna molta importància al pensionat i a les classes de música. Crea els festivals de fi de curs."

de resultes dels quals ell cau malalt. Recuperada la salut, passa un any al col·legi Raimundo Lulio de Madrid i el 1969 el trobam novament al col·legi de Sant Francesc de Palma.

L'any 1971, essent professor del Col·legi de La Salle de Palma obté el rescripte de secularització, deixa el Tercer Orde Regular de Sant Francesc i contreu matrimoni amb Casilda Ruiz Pérez, funcionària del Cos Administratiu de l'Armada. Amb motiu del trasllat de la seva dona a Barcelona, també ell viurà en aquesta ciutat del 1971 al 1980 treballant de professor de Francès, Literatura Castellana, Català i Llatí i fins i tot de música al centre acadèmic dels Jesuïtes d'Hostafrancs i a l'INB de Montcada i Reixac. Tornat a Mallorca, nomenat bibliotecari de l'Institut Joan Alcover de Palma, assoleix la jubilació i aprofita la disponibilitat de temps per enllestir diverses publicacions. Mor a Palma, el 23 de setembre de 1996.

2. Trajectòria musical

• Estudis musicals

- Primers coneixements musicals de la mà del P. Rafel Ginard Amorós.
- Solfeig complet amb el professor Jaume Roig, al Conservatori Oficial de Palma.
- Harmonia amb el professor Rafel Vich. Obtingué el premi extraordinari d'harmonia al mateix conservatori (1943).
- Piano amb Joan Maria Thomàs.
- Cant coral amb el professor Rafel Cassimiri, a Roma.

• Activitats de direcció coral

- 1932-1935. Exerceix d'ajudant de direcció amb el P. Rafel Ginard Amorós de la Capella Seràfica de la Porciúncula, amb l'organització i direcció d'una petita orquestra de corda i vent.
- 1939-1943. Dirigeix l'Escolania Seràfica del convent de Sant Francesc d'Inca.
- 1943-1947. A Lluçmajor, organitza i dirigeix el cor polifònic parroquial i una petita orquestra.
- 1948-1950. Dirigeix el cor d'al·lots de la parròquia de Sant Francesc de Puente Vallecas, a Madrid. Amb aquest cor celebraren un concert nadalenc retransmès per Ràdio Nacional d'Espanya.
- 1950-1952. Crea i dirigeix la Capella Seràfica de Sant Francesc, Palma, formada per trenta al·lots de l'escolania i un grup de joves frares estudiants. Perfeccionada l'escolania, la inscriu a la Federació Internacional de Pueri Cantores i participa en el primer congrés internacional d'aquesta federació, celebrat a Saragossa.
- 1950-1955. Al convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor, crea i dirigeix el Coro Laudate, format per antics membres de l'anterior cor parroquial mas-

culí i de la dissolta Coral Femenina de Santa Cecília, junt amb alguns al·lots de l'escolania.

- 1955-1964. Crea i dirigeix la Capella Seràfica d'Inca, composta pels joves estudiants de frare i un bon grup d'alumnes del col·legi.
- 1964-1968. Dirigeix el cor de cant gregorià al Seminari Seràfic de San Calogero, de Sciaca, Sicília.
- 1971-72. Dirigeix l'Escolania d'Infants del Col·legi La Salle de Palma.

3. Partitures d'Antoni Riera Estrelles conservades al Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical De Mallorca

Tot i que al Centre de Recerca i Documentació es troben físicament dins una mateixa capsa, a efectes pràctics pels seus catàleg i arxiu digital agrupam els documents en distintes carpetes que coincideixen en nom i continguts amb les taules següents:

Goigs

Títol	veus	any	notes addicionals
Goigs a Santa Maria de Bunyola	dues veus mixtes	1969	Amb poesia de Guillem Colom, inspirats damunt una popular "Mateixa de Bunyola".
Gozos en elogio de la santa madre Juana Francisca Fremiet de Chantal	veu	1981	Lletra del segle XIX.
Goigs a la imatge retrobada de la Mare de Déu de Consolació de Santanyí	veu	1986	Lletra de Llorenç Moyà i Gilibert de la Portella.
Goigs a la Mare de Déu de la Pau de Na Burguesa, a Gènova (Ciutat de Mallorca)	veu	1986	Lletra de Miquel Bota Totxo.
Goigs a Sant Francesc de Sales, bisbe i doctor de l'Església, fundador de l'Orde de la Visitació	veu	1987	Lletra de Mn. Pere-Joan Llabrés i Martorell.
Goigs al gloriós Sant Roc, patró dels Cavallers de Santa Maria de la Panada	cor i piano	1990	Lletra de Miquel Bota Totxo.
Goigs a la serventa de Déu Sor Maria Rosa Viau, religiosa de la Companyia de Maria	veu i piano	1995	Lletra de Rafel Bordoy i Pomar.
Goigs a la Mare de Déu de la Panada, cotitular de la capella de sa Comuna de Lloret de Vistalegre	veu	1996	Lletra de Rafel Bordoy i Pomar.
Goigs als bons llibres	veu	1996	Lletra de Osvald Cardona i Roig.
Goigs a llaor de la Mare de Déu de Consolació de la Vila de Sant Joan (Mallorca)	veu i orgue	?	De recent incorporació a l'arxiu. Edició de 1988.

Himnes

Títol	veus	any	notes addicionals
Himno del Colegio Raimundo Lulio	una veu amb variacions a la coda.	1969	“Al M. Rdo. P. Antonio Bauzá Gayà, T.O.R., fundador y pródigo Mecenaz del Colegio RAIMUNDO LULIO de Madrid.” Publicat a Blanquerna, publicació del col·legi Raimundo Lulio, Madrid, març 1969, año I, Núm. 4.
Himne a la Tercera Edat de Can Picafort	cor i piano	1988	Poesia de Josep Jofre i Nicolau.
Himne de la tercera edat	cor i piano	1989	Poesia de Rafel Bordoy i Pomar.
Himne a Can Picafort	veu i piano	1992	Poesia de Josep Jofre i Nicolau.
Himne per a la Coral Polifònica de Bunyola	cor	?	Lletra de Josep M ^a Palau i Camp.

Misses

Títol	veus	any	notes addicionals
Missa en honor de S. Antonio de Pàdua	dues veus mixtes i orgue	1944	Aprovada per la Comisió Diocessana de Música Sacra.
Missa pro defunctis	dues veus mixtes i orgue	1946	
Missa a dos cors i orgue a honor del Beat Juníper Serra, O.F.M.	dos cors i orgue	1988	

Motets en llatí

Títol	veus	any	notes addicionals
Perfice, Pater Seraphice... Antiphona ad Bened.	dues veus iguals i orgue	1943	"Al reverendo P. Miguel Caldentey y a la escolania de S. Francisco de Palma."
Respice Beate Pater...	dues veus iguals i orgue	1943	"Antífona a N. P. San Francisco." "Al coro de las Religiosas Franciscanas de Inca."
Cibavit eos... (1)	dues veus iguals i orgue	1943	"A la señorita Margarita Aguiló Fuster en el dia de su toma de hábito en el noviciado de la Pureza."
Cibavit eos... (2)	dues veus mixtes i orgue	1943	"A los niños de mi escolania del Convento de Lluchmayor."
Resurexi... Introitus in Dom. Paschae	una veu i orgue	1944	
Sumite psalterium	dues veus mixtes i orgue	1945	"A l'escolania de Lluc."
O vos omnes	dues veus mixtes i orgue	1949	"A mi muy amado maestro Rvdo. D. Rafael Vich."
Vexilla Regis	tres veus mixtes	?	Es tracta d'una partitura solta dins el volum de motets.

Música coral popular i religiosa

Es tracta de l'aplec recollit pel mateix Antoni Riera Estarelles, datat del 1989, destinat a una possible publicació i que finalment no es dugué a terme. Sols en distribuí algunes còpies entre el seu cercle d'amistats. A la introducció Antoni Riera defineix així la seva creació musical: "Aquesta col·lecció de Polifonia Coral, que tens a les mans, benvolgut lector, és un aplec que he pogut reunir de les composicions corals compostes durant la meua llarga activitat musical. Són peces compostes per encàrrec o ocasionals, acomodades pragmàticament a les possibilitats tècniques de les agrupacions corals que anava formant en el lloc on me trobava. El mèrit o utilitat de tals composicions corals no som jo qui ho he d'assenyalar. Sols vull presen-

tar una senzilla contribució a la musicologia mallorquina. És clar que en podria presentar més, però moltes les he perdudes i crec que pel fi que m'he proposat ja n'hi ha prou. Les monges sempre foren clientes meves i sovint em demanaven himnes o càntics per a les seves antigues alumnes o en honor dels seus Sants Fundadors. De tot aquest gènere no me'n quedava còpia, normalment, i ara, de moltes músiques compostes meves, no en tenc res. Per tant aquest aplec és sols una mostra de la meva producció, lo que he pogut aplegar bonament”.³

Títol	veus	any	notes addicionals
Nadie plante su parra	quatre veus mixtes	1951	“Dedicada a la Capella Seràfica de Sant Francesc.”
El Picotín	tres veus mixtes	1951	“Dedicada a la Capella Seràfica de Sant Francesc.”
Es molí d'En Jordi Vives	quatre veus mixtes	?	“Dedicada a D. Antoni Gili, Director de l'Orfeon Artense.”
Cant a la llibertat	quatre veus mixtes	1987	“Poesia de Josep M. Palau i Camps. Dedicada a la Coral Polifònica de Bunyola.”
Sor Tomasseta	quatre veus mixtes	?	“Himne popular mallorquí a quatre veus mixtes.”
Jo i un pastor...	quatre veus mixtes	?	“Cançó tradicional mallorquina.”
Una dona llarga i prima	quatre veus mixtes	1956	“Cançó tradicional de Lluçmajor; dedicada al Coro Laudate de Lluçmajor”
Coverbo	quatre veus mixtes	1971	Humorística.
Dolores tenia un novio...	quatre veus mixtes	?	“Cançó tradicional mallorquina.”
Tema de Lara	quatre veus blanques	1967	“Dedicat als Nins Cantors de Sant Francesc.”

3. En dona fe **Bàrbara Duran Bordoy** a la seva tesi doctoral, pàgina 193. En el context de recerca a Lluçmajor de cançons de Panades: “Acudiren també a Sebastià Cardell Tomàs (1921-2015) per tal de saber-ne més detalls [...]. Cardell els contà que un frare, el pare Riera, els arranjà una cançó de Panades a tres veus...”

Per molts d'anys...	quatre veus mixtes	1954	"Tradicional americana a quatre veus mixtes; dedicada al Coro Laudate de Lluçmajor."
Pastoret, d'on vens?	quatre veus mixtes	?	"Tradicional mallorquina."
O Pepet, si vas a França...	quatre veus mixtes	1954	"Cançó tradicional mallorquina; dedicada al Coro Laudate de Lluçmajor."
La cançó dels pins	quatre veus mixtes	1967	"Poesia de Joan Alcover Maspons."
Adoramus Te, Christe....	quatre veus mixtes	1958	"Antífona de Setmana Santa." Dedicat a la Capella Seràfica de la Porciúncula.
Oremus pro benefactoribus nostris	tres veus mixtes i orgue	1956	"Obreta dedicada a la Ilma. Sra. Da. Elionor Servera de March, amb motiu de la solemne benedicció de l'orgue restaurat de Sant Francesc, Ciutat de Mallorca, 1956; executada en el concert inaugural."
Anunci angèlic per a cantar la nit de Nadal	una o dues veus i orgue	?	
Campana sobre campana	quatre veus blanques	1967	"Tradicional castellana. Dedicada als nins cantors de Sant Francesc."
Adeste, difeles...	quatre veus mixtes i orgue	1951	"Dedicat a la Capella Seràfica de San Francesc de Ciutat."
Vou veri vou	quatre veus mixtes	1963	"Cançó de bressol mallorquina. Dedicat a la Capella Seràfica d'Inca."
Santa nit (de Grüber)	quatre veus mixtes	?	"De Grüber."
Què li durement...	quatre veus mixtes	?	"Villancet tradicional de Mallorca."
Interludis per a la Sibil·la	quatre veus mixtes		"Corals polifònics a quatre veus mixtes."

Esta noche nace el Niño...	tres veus mixtes	1954	“Villancet tradicional andalús. Dedicat al Coro Laudate de Lluçmajor.”
Sant Josep s'aixeca a l'alba... (1)	quatre veus mixtes		“Villancet tradicional de Bunyola.”
Sant Josep s'aixeca a l'alba... (2)	quatre veus mixtes	1954	“Villancet tradicional de Lluçmajor. Dedicat al Coro Laudate de Lluçmajor.”
Himne a Santa Maria de Bunyola	cor i orgue	1961	“Poesia del P. Miquel Colom Mateu, T.O.R.”
Dextera Domini...	tres veus mixtes	1951	“Dedicat a la Capella Seràfica de Sant Francesc de Palma.”
Goigs a Santa Maria de Bunyola	cor i orgue	1969	“Inspirats sobre una popular Mateixa de Bunyola. Poesia de Guillem Colom Ferrà.”
Ave María...	quatre veus mixtes	1954	“Pregària a quatre veus mixtes. Dedicada al Coro Laudate de Lluçmajor.”
Kyrie	soprano, baríton i orgue	1944	“De la meua Missa in Honorem Sti. Antonii Patavini.”
Sanctus - benedictus, de la meua Missa pro defunctis	dues veus mixtes i orgue	1946	“Dedicada al meu enyorat i estimat mestre Rv. D. Rafel Vich organista de la Seu de Mallorca.”
Felix namque es...	dues veus i orgue	1943	“Dedicat al cor parroquial de Pollença. De la meua Col·lecció de Motets, 1946.”
Christus vincit ...	cor mixt i orgue	?	“Aclamació tradicional, a cor mixt i orgue.”
Missa a honor del Beat Juniper Serra, O.F.M.	dues veus mixtes i orgue	1988	“Dos cors, homes i dones (i nins).” Coincideix amb la que apareix a la carpeta Misses.
Horabaixa, post el sol...	cor mixt i orgue	?	“Cançó de bressol mallorquina. A sol de soprano i cor mixt.”
Ave Maria	sol, cor mixt i orgue	1954	“Adaptació d'una ària (la célebre melodia “Pieta, Signore...”) d'Alessandro Stradella, dedicat al Coro Laudate de Lluçmajor.”
Vámonos a cantar...	tres veus blanques	1971	“Esbozo lírico a voces blancas. Dedicado al Coro Infantil de la Salle, Palma.”

Partitures soltes

Títol	veus	any	notes addicionals
Tríptic variat: "Una dona llarga i prima", "La Cançó dels pins" i "Coverbo".	quatre veus mixtes	1971-1980	"A la benivolguda i admirada Coral Polifònica de Bunyola i al seu estimat director Jaume Conti" Le tres peces que component aquest tríptic també es troben per separat a l'aplec de Música Coral Popular i Religiosa.
Interludis per a la Sibil.la	quatre veus mixtes	?	Transcripció diferent, de la mateixa peça que recull amb el mateix títol a l'aplec de Música Coral Popular i Religiosa.

Altres composicions

D'aquestes, no n'hi ha còpia, però se'n guarda fitxa de referència a l'arxiu del Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca:

- Motets: Adoramus te..., Laudate Pueri..., Súmite psalterium.
- Missa: Spes Nostra.

Música per a teatre

- "El Mestre d'escola".- Sarsuela amb llibret del P. Miquel Caldentey, T.O.R. (1931-1933). Publicada a El Heraldo de Cristo, n. 326 p. 471,482.
- "El Fusteret de la Parròquia".- Sarsuela amb llibret del P. Miquel Caldentey, T.O.R. (1931-1933). Publicada a El Heraldo de Cristo, n. 328 (febrer 1937) p. 31-33 i n. 329 (març 1937) p. 47-49.
- "El niño martir de Méjico".- Sarsuela amb llibret del P. Miquel Caldentey, T.O.R. (1931-1933).
- "El temple parroquial de Petra".- Amb text de Sebastià Rubí, 1982.

4. Notes biogràfiques conservades al Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca

Document	Notes addicionals
Ressenya biogràfica de Riera Estarelles, Antoni	Text mecanografiat, d'autor desconegut.
Ressenya biogràfica de Riera Estarelles, Antoni	Text mecanografiat, d'autor desconegut, distinta de l'anterior en quant a format i contingut. Probablement d'autoria diferent.
Entrevista	Varis (1969) "Rueda de entrevistas: este mes con el P. Antonio Riera". Blanquerna, publicació periòdica del Colegio Raimundo Lulio de Madrid. N°4; Març del 1969.
Programa del concert de la Coral Universitària de les Illes Balears i els Amics del Cant Gregorià Mallorca, "Cent anys de música dels Franciscans del Tercer Orde Regular a Mallorca"	La Porciúncula, 1993. En el programa s'inclouen els Interludis Polifònics per a la Sibil·la d'Antoni Riera.
Programa de concert de Nadal a l'Auditorium de Palma.	No hi ha indicació de l'any. Inclou els Interludis Polifònics per a la Sibil·la d'Antoni Riera, cantats per la Coral Universitària.
Programa de la XXVI Trobada "Els cors de Mallorca canten Nadal". Santanyí, 1996.	Les corals Sor Francinaina i Euterpe, canten "La Sibil·la amb interludis", "Sant Josep s'aixeca a l'alba", i "Santa Nit de Grüber", d'Antoni Riera.
Programa de la XXVI Trobada "Els cors de Mallorca canten Nadal". Basílica de Sant Francesc, Palma 1996.	L'Orfeó de Castelletx canta "Cançó joiosa de Nadal", amb lletra d'Antoni Riera Estarelles.
Carta d'Antoni Riera a Joan Parets. 1983	Entre altres coses li agraeix uns comentaris sobre la seva activitat com a crític musical al <i>El Día</i> .
Carta d'un capellà de San Francisco el Grande de Madrid a Antoni Riera. 1963	Li comenta alguns detalls sobre la dificultat per a publicar les seves Misses, tot i el reconeixement del mèrit musical.
Esquela mortuòria d'Antoni Riera .	1996.
Fitxa manuscrita que recull referències a l'obra musical per a teatre d'Antoni Riera.	
Fitxa manuscrita que recull referències la composició musical "Súmite Psalterium".	
Fitxa manuscrita que recull referències a l'obra musical per a teatre d'A. Riera.	
Fitxa manuscrita que recull referències a la publicació de l'obra musical per a teatre d'Antoni Riera a <i>El Heraldo de Cristo</i> .	
Fitxa manuscrita que es refereix als estudis musicals d'A. Riera al conservatori de Palma.	
Còpia mecanografiada de la instància que A.Riera envià a diversos ajuntaments.	En ella demana subvenció econòmica per a la publicació del seu llibre "Cent i tantes cançons tradicionals de Mallorca". 1986.
Publicació APOSTOL Y CIVILIZADOR . Boletín de divulgación del Beato Fray Junípero Serra "el apóstol de Sierra Gorda i de las Californias" - publicación periódica de la Fraternidad de Franciscanos, O.F.M. Petra, Mallorca-. N° 159; Febrer del 1989.	Conté l'article de Catalina Gibert "La música de la beatificació". Parla llargament sobre la biografia i obra musical d'Antoni Riera Estarelles.

Recull de premsa de la revista "S'Arenal de Mallorca". 1990	Parla de l'activitat de A. Riera com a organista de la parròquia de l'Encarnació de Palma, i altres detalls sobre la seva secularització.
Recull de premsa de la revista "S'Arenal de Mallorca". 1991	Presenta la publicació "Cent i tantes cançons tradicionals de Mallorca" i el seu autor.

5. Publicacions

Cent i tantes tonades tradicionals de Mallorca Editorial Moll. Palma, 1988.

Aquest llibre, fruit d'una recollida de cançons tradicionals per diversos indrets de l'Illa durant una partida d'anys, conté una col·lecció de cançons i tonades que l'autor, a la introducció, qualifica de modesta però important, ja que "es pot considerar com a complement de tot allò publicat fins ara, ja sia pel temps diferent de la meua recerca, ja sia per les diferents fonts on he begut..." En dóna fe de tal importància Bàrbara Duran Bordoy, arribant a citar-lo més de deu vegades a la seva tesi doctoral.

Records de ma infantesa Ajuntament de Bunyola. 1984.

Format per una sèrie de 55 relats curts. Tingué l'origen en uns articles que Antoni Riera escrivia per a la revista *Es Castellet* i que després amplià a tot el volum publicat per l'Ajuntament de Bunyola, el 1984. Sortiren cents exemplars enumerats. Eren còpies de l'original mecanografiat per l'autor, sense edició d'impremta.

Altres publicacions

Antoni Riera Estarelles també va escriure obres acadèmiques, unes publicades i altres inèdites: "La filiación luliana del libro del Caballero y el Escudero de Don Juan Manuel", "La doctrina immaculista en el inicio de nuestras lenguas romances"(1954), "La educación para el ocio"(1978), "Records de ma infantesa"(1984). També té un treball lingüístic publicat a la "Revista de Dialectología y Tradiciones Populares" (Tomo VI, 1950, Cuaderno 40) titulat: "Nombres de la mariquita".

6. Els dos relats autobiogràfics

Records de ma infantesa

El llibretó ja esmentat més amunt. Conté molta informació de com era la vida a Bunyola el segon decenni del segle passat i com va viure Antoni Riera els primers anys d'estudi amb els frares. No se'n guarda cap exemplar al Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca. Per a la present comunicació he pogut llegir còpia del n.85, propietat de Nicolau Colom. He cregut oportú incloure'n la taula de continguts:

1. *El primer cinema a Mallorca*
2. *Una anècdota digna de contar-se*
3. *Can Mas*
4. *La solemne rebuda del Sr. Bisbe*
5. *El cotxo de foc*
6. *Ca Madò "Cul de foc"*
7. *Sor Francineta*
8. *Mestre Joan "Pito"*
9. *Es Cantó*
10. *La Primera Comunió*
11. *Pensaments bons*
12. *L'any des grip*
13. *Les matances*
14. *Bromes*
15. *El Mestre*
16. *El Metge Toni*
17. *El bou de Sant Mateu*
18. *La tarda dels diumenges*
19. *L'estiu*
20. *Nadal i el Reis*
21. *La festa de Sant Antoni*
22. *Els darrers dies de carnaval*
23. *La festa de Sant Marçal*
24. *La Setmana Santa i Pasqua*
25. *Com eren unes nocces*
26. *El Port de Sóller*
27. *Una visita al convent de Sant Francesc*
28. *El Rector Torrandell*
29. *L'entrada al Convent*
30. *El primer diumenge al Convent*

31. *A l'escola del Convent*
32. *La primera anada a Cura*
33. *Actes de vida corrent*
34. *Assignatures fora de programa*
35. *La festa de Santa Catalina a Cura*
36. *L'ambient extern del convent*
37. *Incidents sense importància*
38. *Temps d'estudi i altres contarelles*
39. *Un viatge postal amb l'ase de Cura*
40. *Les festes de La Puríssima i Nadal*
41. *El Betlem de Fra Miquel*
42. *Una Missa Novella*
43. *La festa de Pasqua*
44. *Final tràgic d'una excursió*
45. *La gran peregrinació franciscana a Inca*
46. *Una excursió a S'Arenal*
47. *Una memorable cassada a Païssa*
48. *La festa de la Mare de Déu de Cura*
49. *Els dotze sermons de Randa*
50. *Vetllades al campanar i funerals*
51. *Excursions pel terme de Llucmajor*
52. *La Festa del Corpus*
53. *Exàmens finals de curs*
54. *Ens mudam a Ciutat*
55. *Ca Nostra*

Una mica d'història

Així titula Antoni Riera Estarelles la introducció que acompanya el seu aplec *Música coral popular religiosa*. Conté tots aquells detalls biogràfics que l'autor considera necessari que es coneguin per fer una aproximació justa a la seva obra musical. Aquí sols en fem referència, però el consideram un document de lectura irrenunciable abans d'iniciar qualsevol estudi sobre la persona o obra d'Antoni Riera Estarelles. Com que de les dades que ofereix, ja se n'ha fet ús a l'apartat de ressenya biogràfica, farem ara ressò del sentiment de l'autor, adjuntant-ne el paràgraf final: "I ara unes poques paraules per explicar els motius d'haver escrit aquesta petita història. Els grans personatges i els il·lustres herois tengueren uns cronistes i narradors de gran prestigi, qui els enaltiren i contaren llurs proeses i gestes heroiques. En canvi els petits herois, o més ben dit antiherois, no tengueren qui contés llurs aventures i glòries i per això llurs narracions són autobiogràfiques. I això em passa a mi. Si jo no cont el meu currículum –la meva vida musical– qui ho farà?"

Aquest és doncs, el motiu d'haver presentat aquesta petita història que acabes de llegir, benvolgut lector, si has tengut la paciència i la benevolència d'arribar fins aquí. No cal dir que t'ho agraeix de tot cor. Déu, qui és bo i summament provident, te beneeixi! Ciutat de Mallorca, novembre de 1989, festa de Santa Cecília. Antoni Riera i Estarelles”.

Acabem aquesta comunicació fent un suggeriment: la reedició del llibret *Records de ma infantesa* adjuntant-hi com a annex *Una mica d'història*.

Bibliografia

DURAN BORDOY, Bàrbara. 2019. *El cant de salers i quintos a la Mallorca contemporània*. TDX (Tesis Doctorals en Xarxa). Universitat Autònoma de Barcelona. <<http://hdl.handle.net/10803/664208>>

GIBERT, Catalina. 1989. “La música de la beatificació”. *Apóstol y Civilizador. Boletín de divulgación del Beato Fray Junípero Serra “el apóstol de Sierra Gorda i de las Californias”*. Publicación periódica de la Fraternidad de Franciscanos, OFM. Petra, Mallorca. Núm. 159; febrer del 1989.

HUGUET BALLE, Francesc. 2005. “Antoni Riera Estarelles (1911-1996).” A *XXII Trobada de documentalistes musicals*. Fundació ACA – Centre de Recerca i Documentació Històric-Musical de Mallorca. Col·lecció Estudis Musicals vol. 12. Sa Pobla.

PALOMO SANZ, Benjamín. 1969. “Rueda de entrevistas: este mes con el P. Antonio Riera”. *Blanquerna. Publicación periódica del Colegio Raimundo Lulio de Madrid*. Núm. 4; Març del 1969.

PIERAS SALOM, Gabriel. 2010. “El Colegial. el butlletí del Col·legi Beat Ramon Lull d’Inca des de 1927 a 1952.” A *XI Jornades d’Estudis Locals*. Ajuntament d’Inca.

RIERA ESTARELLES, Antoni. 1988. *Cent i tantes tonades tradicionals de Mallorca*. Ed. Moll. Palma.

RIERA ESTARELLES, Antoni. 1989. *Música coral popular i religiosa*. Aplec no publicat.

BALL AL CARRER: ELEMENT DEL PATRIMONI CULTURAL

JORDI CLOQUELL, “ARTILLER”

Evolució o mutació

Tot preparant aquests apunts breus pel tema del Ball al carrer i la seva evolució amb el pas del temps, cercant distintes fonts que ens donassin llum, vaig trobar en el conjunt d'autors diversos que, globalment, abans s'havien interessat, estudiat i publicat sobre el Folklore en general; després, al voltant dels anys vuitanta parlen de Cultura Popular i més tard, avançats els anys noranta es deixa de banda el concepte de Cultura Popular i sorgeix amb força el de Patrimoni Cultural o Patrimoni Etnològic. Sintetitzant, podem apuntar la hipòtesi que quan es parlava de Folklore fins als setanta, després de Cultura Popular i més tard dels anys noranta, de Patrimoni, s'estaven referint a la mateixa realitat, al mateix objecte d'estudi. El concepte folklore fou engolit per la Cultura Popular que també ha estat, podem dir, vampiritzada a poc a poc pel Patrimoni. Avui ja es parla de cultures patrimonialitzades, en un clar avanç del concepte Patrimoni.

Facem-ne una breu anàlisi d'aquesta evolució: Quan es parlava només de folklore, ens trobam que els anomenats folkloristes, amb una formació acadèmica clàssica, generalment no disposaven dels medis materials necessaris (beques o ajudes a la investigació), ni, el que és pitjor, l'opció del treball de camp en condicions no estava prevista ni programada; i en aquest context es va produir un descobriment tardà de l'existència d'unes sòlides tradicions folklòriques en temàtiques rurals i primitivistes (estudis camperols, etc.) que traspuava un rerefons regionalista que ja anava bé al règim del moment.

El discurs del que podríem dir home folklòric sorgeix en el context ideològic del Romanticisme, lligat a la sublimació dels valors locals i sentiments nacionalistes, fent palès l'interès dels folkloristes per l'home ètnic, per no dir tribal; i pels aspectes del seu esperit popular: llengua, tradicions, dret foral, llegendes, etc. Estava ben assumida la relació entre els nacionalismes perifèrics i l'Estat. Carmen Ortiz en un article de 1988, titulat “folklore y franquismo” demostra el paper totalment centralista en la disciplina folklòrica en la creació d'un sistema de símbols amb què el franquisme volgué legitimar aquella “unidad de destino en lo universal”.

El mot folklore aviat tengué per nosaltres unes connotacions pejoratives, identificant folklore amb activitats de baix nivell cultural, per similitud amb les balladores de flamenc andalús, etc.

Després ens trobam amb una Antropologia Social emergent i amb força on els antropòlegs, més tècnics, metòdics i teòrics, van posant distància entre les seves maneres, més científiques i el caràcter amateur dels folkloristes; i és en aquest procés d'allunyament quan sorgeix el concepte de Cultura Popular, concepte més neutre, no tan manipulat ni enquistat com la paraula folklore; i manco estigmatitzat en el món acadèmic.

Estudiant el nou corrent veim aparèixer noves orientacions que ens mostren posicions contràries de tipus temporal: passat/present; abans/ara tradicional/modern; arcaic/actual, etc.; de tipus territorial rural/urbà; camp/ciutat; local/universal, etc. Sovint la identificació de Cultura Popular amb Cultura Tradicional ens recorda els mateixos plantejaments on havien treballat els folkloristes, sobretot quan copsam una idealització d'un "abans" mític, tal vegada inexistent i l'expressió "un temps" resulta tan inconcreta que hom sospita que mai va ser "un temps". L'antropòleg Pedro Gómez va dir l'any 1993: "Tothom sap el que és Cultura Popular, mentre no se li demani una definició. Delimitar el seu significat resulta problemàtic".

Quan la Cultura Popular esdevé Cultura Nacional, ens trobam amb distintes col·lectivitats, bascos, catalans, andalusos, etc. que han estat integrats de forma coercitiva i xuclats cap a un Estat centralista i dominant com l'Estat Espanyol, i si abans parlàvem de passat i present, o tradicional i modern, ara aquests conceptes es debiliten i sorgeix un antagonisme entre l'opressor i els oprimits. I apareixen els conceptes de cultura pròpia contra cultura estrangera, cultura autòctona/cultura estrangera, cultura colonitzadora/cultura colonitzada, i cultura catalana, canària, basca, etc. contra cultura espanyola unificadora i hegemònica. Ma Aurèlia Capmany digué (1982): "Tan si deim cultura oral, cultura tradicional, com si deim folklore sense que ens pugim els colors a la cara, vol dir que estam davant una herència a la que no tenim dret a renunciar".

Si hem parlat d'herència és que ja tenim al cap la paraula Patrimoni. Tenim el concepte de patrimoni com els "béns que una persona hereta dels seus ascendents o avantpassats" Així també en el món de les ciències o les belles arts es parla dels seus respectius patrimonis. Cada u dins el seu àmbit, els científics ens parlen de patrimoni arqueològic, artístic, arquitectònic, històric, ecològic, etnològic, etc., considerant que cada un d'aquests béns culturals o simbòlics mereixen ser preservats, difosos i restituïts.

Avui hom diria que patrimoni és tot. Des d'una casa, que presenti un cert interès arquitectònic o no, com, per exemple, les dites populars referides a la meteorologia (si el sol se pon vermell, demà farà vent, si el moix se renta sa cara, demà plourà, si la candelera plora..., etc.). Segons els entesos o científics de cada àmbit, tots aquests aspectes patrimonials s'han de tractar adequadament. Aleshores, que hem de fer nosaltres amb el patrimoni etnològic on encabim el ball de plaça o de carrer? M'agradaria que entre tots en traguéssim les conclusions.

Llorenç Prats (1985) assenyala que la millor manera d'entendre la disciplina folklòrica rau a fixar-se en tot el que els folkloristes feren, més que en allò que declaraven que volien fer.

Qui són, idò, els entesos en el tema que ens ocupa? Qui són els nostres referents? D'entre tots, permeteu-me centrar-nos en tres figures cabdals, centrant-nos en l'àmbit mallorquí, sense desmerèixer-ne d'altres: Andreu Estarellas Pascual, neix a Bunyola (1890); Antoni Galmés Riera, manacorí, (1907), i sobre tot Bartomeu Ensenyat Estrany, arqueòleg i folklorista que neix a Inca (1917). La seva trajectòria dins el camp de l'estudi del nostre Patrimoni etnològic és prou coneguda i acceptada com per servir-nos de mirall o pedra d'esmolat els dubtes que tenguem els estudiosos d'aquesta matèria.

Diu Marie Bigman, francesa, professora de ball: "Sense èxtasi, no hi ha dansa, sense forma no hi ha dansa". No ens diu res de nou.

Ja Antoni Galmés (1982) deia: "En el ball es dona una lliure expressió de les emocions". "El cos del ballador o balladora se sent conquistat pels sentiments de l'ànima". "És l'art de donar forma exterior a percepcions del nostre món intern, arribat en l'èxtasi a oblidar-se del propi jo".

Bartomeu Ensenyat (1975) fa una descripció: (el llibre està en castellà) "La mujer, auténtica madona mallorquina llevaba la dirección del baile". "Iba desgranando el baile con pasos, saltos y vueltas, tal como lo concebía, como su alma le dictaba". "Aquellos era bailar, aquellos emocionaba y hacía vibrar nuestros sentimientos" (quelcom semblant a l'èxtasi). "Este es precisamente el baile que queremos conservar, hacer prevalecer, seguir y propagar, sentando unas bases de ejecución que sirvan de norma para nuestros bailadores".

El professor i antropòleg Antonio Beltrán diu: "Hay que bailar vaciándose el alma, si se quiere sacar a la superficie la raíz más ancestral de la danza que interpretamos". Una altra manera de parlar d'èxtasi.

Uns i altres parlen del goig de la dansa, del gust de ballar, i sempre del joc de parella, sempre el caire lúdic, expressiu, espontani, sensual i atrevit.

Bartomeu Ensenyat cita Alexandre Dumas: "Cada pareja interpreta su pequeña novela, según su temperamento y humor, cada vez distinto y nuevo". Tots els nostres referents ens parlen sempre del ball de parella, única forma capaç de produir plaer fins i tot a l'espectador.

Diu Antoni Galmés: "Ballant, balladors i balladores, pel sol plaer íntim de ballar, produiran als que se'ls miren un sentiment d'admiració que esclatarà per tots els costats".

Dos que amb so mirar s'entenen,
saps que hi ballen d'agradós
i jo veig entre aquests dos
mirades que van i venen.

Tomeu Ensenyat: “Las parejas en el baile mallorquín, no se cogen de la mano ni de la cintura. El hombre deja que la mujer dirija, siguiéndole en sus giros y evoluciones por bailarín que sea”. “Todo lo contrario son innovaciones que destemplan o desvirtuan el sentido del baile mallorquín”. “Los bailes mallorquines son de galanteo al amor. Su aliciente más sugestivo estriba precisamente en ese, digámosle, juego en que la mujer, como araña caprichosa, parece va tejiendo y destejiendo con sus movimientos y evoluciones, una red, bien para atrapar y posesionarse del amor deseado, o bien para embarullar al pretendido galanteador y dejarlo en el más humillante desprecio y ridículo”.

Els informants de Bartomeu Ensenyat (1975) són:

1)	<i>Andreu Roig López</i>	<i>neix a</i>	<i>Algaida</i>	<i>74 anys.</i>
2)	<i>Joana Aina Llabrés Alzina</i>		<i>Inca</i>	<i>96</i>
3)	<i>Miquel Ribot Nadal</i>		<i>Ariany</i>	<i>65</i>
4)	<i>Maria Coll Miquel</i>		<i>Sóller</i>	<i>76</i>
5)	<i>Catalina Florit Pons</i>		<i>Lloseta</i>	<i>82</i>
6)	<i>Joan Mas Frau</i>		<i>Ma. de la Salut</i>	<i>71</i>
7)	<i>Jaume Pizà Mayol</i>		<i>Sóller</i>	<i>96</i>
8)	<i>Antoni Martí Suau “Toni Xinga”</i>		<i>Bunyola</i>	<i>75</i>
9)	<i>Tomàs Capó Pascual</i>		<i>Búger</i>	<i>83</i>
10)	<i>Jaume Vicens Bernat</i>		<i>Fornalutx</i>	<i>68</i>
11)	<i>Maria Ensenyat Oliver</i>		<i>Palma</i>	<i>86</i>
12)	<i>Catalina Rosselló Colom</i>		<i>Valldemossa</i>	<i>76</i>
13)	<i>Maria Fiol Mas</i>		<i>Valldemossa</i>	<i>70</i>
14)	<i>Mateu Palmer i Riera</i>		<i>Estellencs</i>	<i>73</i>
15)	<i>Macià Estades Canals</i>		<i>Valldemossa</i>	<i>66</i>
16)	<i>Catalina Serra Canyellas</i>		<i>Santa Maria</i>	<i>101</i>
17)	<i>Jaume Estrany Beltran</i>		<i>Inca</i>	<i>93</i>
18)	<i>Antònia Francoli Aguiló</i>		<i>Artà</i>	<i>95</i>

10 homes entre 66 i 95 anys.

8 dones entre 70 i 101 anys.

D'arreu de Mallorca, Serra de tramuntana i el Pla.

D'entre tots en podem treure uns trets comuns:

– Ells: bons balladors, els millors de la contrada, presumeixen de no ser enganats mai per la balladora, per moltes coses que fessen. Es divertien molt en els balls, si no, no hi haurien anat. El més essencial per un bon ballador és no perdre mai el punt del ritme, i no perdre de vista qualsevol moviment de la balladora. Només amb una insinuació del punt, ell ja hi ha de ser, i fer el mateix que ella. És ver que no mostraven gens de cama, però els gipons eren més escotats que ara, i eren un goig per la vista. Era divertit, passaven molt de gust tots.

– Elles: molt engrescades amb el ball, malgrat ser tractades d'arriscades i tores. El ball era mitja vida, ballaven fora corda, sobretot si hi havia bons balladors. Sabien que l'home havia de seguir i gaudien d'enganar-los i que els xiuessin. El joc de parella, aquest estira i amolla, tenia molt d'encant. Es divertien més que ara. No s'escoltaven els capellans. S'agradaven de les gloses improvisades, millor de picat.

L'octubre de 2003, a la revista *M'han dit*, tres persones joves, na Sílvia, en Rafel i en Pere Joan, ja es queixen de la forma del ball d'avui. Volen recuperar la sexualitat del ball, ho exposen clarament, crec que han tastat *lo bo*, i no volen fer "aeròbic popular".

Tal volta haurem de parlar dels mètodes d'ensenyament i dels boleros en particular, en un altre moment.

Si substituïm la parella, el ball ha perdut la forma; i abans hem dit que sense forma no hi ha dansa. Si hem de recuperar, transmetre i deixar en herència el ball, cal que es recuperi la forma. És simptomàtic i crida l'atenció que, tot i que avui no es balli en parella, dins aquesta evolució vertiginosa del ball, quan els balladors gaudeixen de veritat, quan hi ha èxtasi, inconscientment es recupera la forma primigènia, estic parlant de la jota que, en deim, bullanguera: la parella treu tot el que té, amb tota l'ànima; ell, ulls espolsats, ella amb el somriure del triomf, la música amb el ritme creixent més i més: hi ha èxtasi, hi ha forma, hi ha ball.

Podem anomenar **evolució del ball** el fet de ballar en rotlles, obviant tota relació personal, i lúdica mentre tots ballen amb tots i amb ningú alhora?

On ha quedat aquell intent de festeig que va propiciar tants i tants moments de les nostres ballades? Si el ball era sobretot comunicació i ara ja no ens comunicam amb ningú, podem dir que és el mateix ball? Pot ser la filosofia dels nostres balls antics ha estat substituïda per una simple trobada casual a la plaça amb gent més o manco coneguda i que al ritme d'una música (això si que li podem dir d'arrel tradicional), marcam un ritme d'aeròbic gestual i repetitiu que possibilita "suar la cansalada" amb balls, sense solució de continuïtat i tant és ballar amb deu com amb vint: no ens comunicam ni parlam amb ningú. Han desaparegut les parelles per donar pas a una gran rotllana on una persona marca la pauta de ball, empobrint el repertori de punts i mostrejats, en favor d'uns moviments de braços i peus que poc tenen a veure amb la riquesa coreogràfica més o manco espontània que havia configurat el ball en general.

Convencionalment podem diferenciar els balls de la següent manera:

a) **Balls autòctons**, també dits originaris o naturals com a mitja natural d'expressió.

b) **Balls tradicionals**, adaptació dels anteriors imitant el màxim possible els originaris. Entraríem així en la denominació de balls folklòrics.

c) **Balls estilitzats**, que en podem dir teatrals o d'espectacle; amb fort impacte de les adaptacions i creacions a partir de temes populars, per representar damunt un cadafal o escenari, fruit de tants i tants arranjaments i creacions de coreògrafs i mes-

tres de ball, que amb la idea de “fer més ric el folklore”, cercant l’aplaudiment fàcil d’un públic no massa documentat, ens duen a situacions que tots coneixem. Ja no vull opinar si es tracta d’acudir a festivals-concursos, amb jurats de dubtosa competència, fàcilment manipulables i permissius.

Moltes voltes suposam que el poble és el creador i que la versió trobada és l’original i autèntica; i no és així: el poble no és creador, el poble és interpret i la repetició d’una mateixa creació d’una forma sistemàtica fa que arribi a assolir l’anonimat, la intemporalitat i la simplificació. I el converteix en popular i tradicional.

Els límits no són fàcils d’establir. Com podem assegurar que un ball és originari i no la conseqüència d’una derivació folklòrica. Els grups uniformats amb moviments tots a compàs, subjectes a normes rigoroses i no a impulsos personals: fan un ball folklòric o estan dins la teatralitat més evident? L’autocrítica és fonamental. Si els balls no són coreografiats, la dona és la que mana i marca el punt i l’home ha d’intentar seguir-la, evitant ser enganat.

Aquí i ara és obligat fer un incís: donada la situació sociològica actual on veim ballar parelles del mateix sexe, els paràmetres canvien per establir qui té el rol femení (comandar i dur el ball) i qui té el rol masculí (seguir el ball i no dur la iniciativa). Evidentment si ballen en rotlle es limiten a seguir el capdavanter (home o dona) perdent tot l’encant del joc de parella, per convertir la festa amb una “gimnàstica” a ritme del so que es fa.

Recapitulam: El ball és profà, no coreografiat, obert a la participació de la gent i habitualment es fa en espais oberts, és allò que anomenam “**ballada popular**”. En canvi el “ball de mostra” ho realitzen habitualment les agrupacions folklòriques, basats en els balls populars, però amb vestimenta tradicional, coreografiats i van destinats a fer un espectacle, per tant sense participació directa de la gent, és allò que anomenam “**ballada mostra**”.

Parlem breument de l’ensenyament i la transmissió dels nostres balls.

Per interrelacionar el ball popular amb la festa, vull deixar clar el que entenem per festa. Hem de diferenciar: **estar de festa** que és un “esperit”, un estat emotiu i no una situació, un “ser”. **Ser un dia de festa** és igual a dia de no feina (les vacances no és estar de festa, és un estat passiu, la festa és activa). Així deim que es pot **estar de festa** i **no ser festa**, així com **ser festa** i **no estar de festa**. Per tant és important l’estat anímic individual o col·lectiu, sentiment interior per exterioritzar la festa.

Per això podem afirmar que el primer que intentarà transmetre l’ensenyant és l’esperit de festa que és necessari per ballar bé. I si volem que s’apregui el rol de la dona (comandar el ball) i de l’home (seguir la balladora) ho farem en parelles. Consideram important distingir els rols per saber qui mana i qui segueix. Com que tothom aprèn el qui li ensenyen i de bell antuvi just feim que es balli en parella, sempre tenint de referència la persona amb qui ballam, la comunicació i complicitat es donarà espontàniament. Per facilitar la tasca del referent, el més adient és que sigui una parella qui ensenyi i no un monitor tot sol (parlaríem d’infraestructura bàsica).

Això seria sobretot en parlar dels balls més primigenis, jota, mateixa, copeo, on la dona marca el pas del ball, fent combinacions a partir d'un repertori bàsic de punts i variacions. Es crea una situació lúdica on l'home intenta seguir la dona imitant tot el que ella fa; la dona tractarà d'enganar-lo amb tot un seguit de punts, voltes, bots a dreta o esquerra, segons la seva pròpia creativitat. Podem dir, per tant, que cada jota es crea i mor cada vegada que es balla. Evidentment aquesta estructura és impossible si es balla fent un rotllo de molta gent. Pel que fa al ball de fandango, arribat amb posterioritat, serveix el mateix esquema d'improvisació.

Músicalment aquests balls són molt senzills. Amb pocs instruments (i a vegades amb les mans que piquen) i la veu que canta, basten per executar-los.

Just una petita menció a les distintes mètriques sil·làbiques que varien segons el ball: jotes i fandangos, versos de 7 síl·labes, algunes mateixes, 6 síl·labes i els copeos 5 síl·labes.

Actualment existeixen moltes varietats de jotes, sobretot des que les agrupacions folklòriques, amb la finalitat de fer més ric l'espectacle. Coreografiaren de distintes formes antics balls senzills i bons de fer; posant-los noms i aplicant-los unes procedències d'allò més pintoresques.

Parlem un moment dels boleros. Tradicionalment han estat balls d'escola, hereus de l'Escola Bolera espanyola, és el ball que arriba més tard a Mallorca. Els qui volien ballar-los havien de rebre l'ensenyament d'un mestre de ball, per tant amb la mateixa música trobam distintos boleros a cada poble, fruit de l'ensenyament de cada mestre, o sigui que difícilment es podien mesclar els balladors de boleros de distintes indrets. Naturalment sempre en parelles, però fora improvisacions. Primer els boleros eren instrumentals i després varen aparèixer els boleros cantats amb estrofes que alternaven versos de 4 i 6 síl·labes adaptades a la partitura musical.

Generalment i segons els boleros tradicionals, trobam la següent estructura:

- Una introducció no ballada.
- Una salutació a manera d'introducció al ball.
- Tres parts musicals idèntiques i també igual el ball a cada part.

Evidentment i fruit de les noves aportacions de músics contemporanis, ens trobam amb moltes variacions tant d'aquest esquema esmentat com pel que fa a la rapidesa amb què executen les músiques i també fruit de les següents consideracions:

Als voltants dels anys seixanta i setanta (s. XX) a Palma va sorgir un moviment encapçalat per Bartomeu Ensenyat (de qui hem parlat al principi), que va unificar l'estil de ballar boleros i va, diguem-ho així, reinventar la manera de ballar-los, més senzilla, unificadora i uniformitzadora, això va provocar una forta expansió d'aquesta manera de ballar els boleros, ja que eren més fàcils d'aprendre i més fàcils d'ensenyar, tant per la qüestió dels punts com per l'espai que era utilitzat d'una altra manera: la parella necessita més espai i a més es va introduir el rotllo com a mètode d'ensenyament, per tant hi pot haver més gent a l'hora d'aprendre el ball. Aquest

mètode finalment va arribar a les places arraconant amb bastant facilitat la manera de ballar en parella. Un sol individu (home o dona) marca la pauta dels punts, tot-hom balla per imitació i de forma individual, sense comunicació ni complicitat.

No volen entrar a jutjar aquest fet, sinó constatar la realitat actual on encara coexisteixen dues maneres de ballar boleros: una que prové dels boleros d'escola més tradicional i que data del segle XIX i l'altre més moderna, anys seixanta (s. XX), no tradicional però que possibilita que molta gent de diferents pobles puguin ballar un bolero plegats, encara que sigui en rotllo.

De forma pràcticament idèntica feren el camí la jota i altres balls. El rotlle és el mateix i la idea també. Ja ningú parla del festeig, del joc de parella, del caire lúdic del ball, de la comunicació, de la complicitat, etc., conceptes pràcticament desapareguts de la motivació del ball dins la festa.

Després de totes aquestes consideracions i vist l'estat en què es troba el ball al nostre petit país, després d'aquest procés sofert, hom es fa una pregunta que consideram cabdal: Estam davant una **evolució** o una **mutació**?

Queda obert el debat.

Moltes gràcies.

Estiu 2020

CURIOSITATS I ANÈCDOTES ENTORN D'ALGUNS TOPÒNIMS BUNYOLINS

TOMÀS MUT

Gènesis/preàmbul

Aquesta comunicació té com a objectiu principal compartir les sucoses entrevistes realitzades els anys 2012 i 2013 a tres bunyolins amb unes biografies íntimament arrelades amb aquest municipi. Per tant, la meua aportació cobeja ser un petit homenatge a aquests informants que, gràcies als testimonis que em cediren, m'han permès endinsar-me i mirar amb uns altres ulls els paratges que habitaren. D'aquesta manera, em sembla que es contribueix, encara que sigui de manera modesta, a fer possible l'objectiu que s'anuncia a la butlleta d'inscripció de les jornades: "Saber del nostre entorn i aprofundir en la nostra història ens permet estimar el nostre poble".

Topònims de Can Grau

El següent recull toponímic es deu al testimoni que madò Coloma Estarelles Quetgles *de Can Grau* (Bunyola 1928) em cedí durant l'entrevista realitzada l'octubre de 2012. Com molt bé s'intueix de l'anomenada amb què es coneix a Bunyola a madò Coloma, ella fou la madona que es cuidà de les cases durant una bona part de la seva vida (fins a l'any 1991). A més, ben igual que el seu pare i els seus germans, també hi va néixer.¹ No és d'estranyar, doncs, que quan anàrem a xerrar amb ella sobre la possessió ens obrís casa seva de pinte en ample. Remembar l'etapa viscuda en aquesta possessió esdevé una baula imprescindible de la seva biografia a la qual se sent íntimament lligada. Fruit de la conversa, poguérem conèixer alguns dels topònims de la finca, com també una petita part dels pobladors que entrellucaren i humanitzaren la contrada. A continuació, en citaré uns quants i contaré alguna de les anècdotes que hi succeïren:

¹ "L'any 1896 Pere Andreu Estarelles Quetgles, que era l'amo de la Màniga, començà d'amo a Can Grau i la família hi continuà fins a l'any 1991, quan la seva néta Coloma Estarelles Quetgles, de Can Grau, deixà la possessió". VALERO MARTÍ, Gaspar, SUAÚ FONT, Bàrbara, MATEU VERDERA, Jaume. *Les possessions de Bunyola. Història i patrimoni I*. J. J. de Olañeta, editor, (2012), 192.

Foto 1.

Es Bassol (Foto 1): a l'indret conegut com la cova des Moros, inclòs més endavant, s'hi bastí un lloc per arreplegar l'aigua de pluja. És un receptacle que dissenya una mena d'hexàgon irregular amb unes dimensions d'uns cinc metres de llargària per gairebé dos metres d'amplària. Rep la correntia per una rampa emplaçada en un dels seus costats i la diposita, mitjançant un marcat revolt a esquerra, dins el recipient que disposa les parets abeurades amb l'efecte de contenir l'aigua. D'aquest abeurador madò Coloma em digué que, cada any, hi suraven un porc que s'engreixava amb els aglans que es feien pels voltants. Es bassol era el lloc on anaven a beure aigua. Per la proximitat amb un altre dels topònims que descriuré més endavant, cova des Coloms, aquest dipòsit d'aigua es convertí en el punt d'abastiment per als colonitzadors que donaren nom a aquesta altra cova emplaçada dins terres de Can Grau. Referent a l'element en qüestió em digué que: “En Joan *Bony* i el sen Miquel *Banyeta*, agafaven càvecs i senalles i treien tota sa terra i sa fullaca, perquè és bastant fondo i no ho pareix, i així ho feien ben net i llavors quan plovia tota s'*aigo* hi anava i quedava ben ple”.

Es Bufadors: l'ús que se'n feia d'ells, per part dels carboners i de la gent que hi anava a fer berenades, no era altre que el de mantenir la fruita i l'aigua més fresca, gràcies al fet que als mesos d'estiu sortia un aire fresc del seu interior. A Can Grau se'n coneixen dos, es bufador de ses Malloles: “Un any an es bufador d'abaix (de ses Malloles), posaren un meló dedins sa boca i, de tanta fresca que sortia, el va obrir”, i es bufador de sa Cova. D'aquest darrer em vaig assabentar: “Es bufador de sa Cova el va trobar el sen Miquel *Banyeta* fent carbó. Als mesos d'estiu fent el seu

tros net quan ho preparava per fer sa temporada des carbó, li va envestir una bafarada d'aire fresc i va ser així com va poder esbrinar d'on provenia i descobrí es bufador". La descoberta la comunicaren al senyor don Miquel Far i fou així com arreglaren el lloc. Es dissenyà una petita xarxa de tiranys que portaven fins al bassol i, també, comunicaven els bufadors. Es construïren uns pedrissos i, fins i tot, es disposà una taula de ferro davant es bufador de sa Cova: "Es senyor de Can Grau, passava molt de gust d'anar a voltar per sa garriga, per això va fer construir aquests caminets tan ben fets. Primer, tot era una tenassa, no hi havia res. Jo record, era una nina encara, i es senyor a s'estiu se n'anava amb sa senyora cap a sa garriga i donaven sa volta, per això va manar fer es predissets".

Cova des Coloms: altre cop, ens trobam davant un dels genèrics més emprats arreu de la nostra geografia, sobretot, a les zones costaneres. Evidentment, deu el seu nom per mor de la gran quantitat de coloms que hi havia en aquest indret. Com veurem més endavant en un altre dels topònims recollits, l'ús de zootopònims esdevé una pràctica assídua i, molt probablement, aquesta espècie d'ocell, juntament amb les seves variants (colomer, colombar, sa Palomera...), sigui una de les més presents, tant als mapes actuals, com en els reculls toponímics que hi ha editats. Però bé, deixant de banda aquestes subtileses, la cova que ara ens ocupa cobra rellevància per les empremtes localitzades i pel testimoni de madò Coloma que em permeté posar fil a l'agulla.

Partint de Bunyola en direcció cap a Orient, s'alça a la dreta del camí un imponent penya-segat, en el que hi destaca, sobretot, la cova de Son Creus. La nostra caverna no presenta una boca d'entrada tan vistosa i el seu emplaçament resulta gairebé imperceptible entre el conjunt rocós d'aquest espadat. Per accedir-hi cal enlairar-se grim pant una rampa inclinada fins arribar a un forat per on s'assoleix l'interior d'una petita sala que es forma just davall de la boca principal. Aquí, hi trobam les restes d'una escala de fusta: "S'escaleta la va posar es meu germà perquè jo pogués anar a donar menjar an es coloms. Quan no hi havia s'escala, jo m'havia d'aferrar per sa roca. Per pujar anava bé, però, era a s'hora de davallar quan no hi anava tant. Així és com es meu germà va pensar: ara farem una escaleta i per s'escaleta podràs pujar i t'anirà millor". La part alta d'aquesta sala presenta un altre forat que ens permet assolir, mitjançant una breu escalada, el bessó principal de la cavitat. Es tracta d'una gran balma amb poc desenvolupament interior que disposa d'una generosa obertura, a manera de finestra, amb vistes vers els cims més propers de la serra de Tramuntana (es Moletó, puig de son Poc, sa Plana, puig de sa Font, entre d'altres). En un dels seus costats presenta una crivella on es troben les restes d'una construcció feta a base troncs, filferro i reixeta. És el colomer que feren en Toni *Bony* i en Gori Estarells: "Aquí on hi ha s'escala, pujàvem un tros de cova i llavors an es racó feren es colomer. Es meu germà Gori, que és molt caçador va pensar en anar i fer es colomer per dur-hi una parella i intentar tornar a posar coloms a sa cova, ja que pensava que si aconseguia fer cria i naixien allà dedins, sempre hi tornarien". Però la cosa no va anar bé i els coloms, a dia d'avui, encara no han tornat

a establir-se dins la cova: “Quan hi vàrem dur es coloms sa geneta se les va menjar. Es meu germà hi va posar una *trampa* d'aqueixes de matar marts. Es meu germà va dir: ella s'ha menjat es coloms, però ella també hi quedarà. Per cert sa geneta n'havia de fer de petits i quan l'agafaren va començar a espolsar i hi va haver genetons per tot”.

Foto 2.

Cova des Moros (Foto 2): esdevé més tost una balma que no pas una cova. De fet, en un article publicat a la revista *Es Castellet*, hi trobam: “Un element important per a la història de Can Grau és la balma coneguda popularment com la cova dels Moros. Malgrat aquest nom, encara ningú ha estudiat ni datat les restes d'enterrament trobades a aquesta balma, actualment espoliada en gran part. Hi ha diverses hipòtesis: per la semblança amb la balma de Son Matge de Valldemossa, podria ser prehistòrica; una segona hipòtesi la relacionaria amb enterraments dels treballadors de la mina de Son Creus, molt propera, i activa ja en temps dels romans i la versió popular dels que hi anaven a passejar (i a gratar!) parla de l'enterrament de les víctimes d'una pesta”.² Madò Coloma també em va fer referència a l'espoli que ha sofert la cova: “En aquesta cova sa gent hi trobava ossos. Ossos des moros diuen. Es meu germà major no tenia més idea que anar a sa cova des Moros a cavar”.

Quant al referent, madò Coloma m'explicà que a Bunyola s'usa de manera habitual l'expressió “això és des temps des moros”³ per a referir-se a coses antigues, i aquest indret m'assenyalà que, de temps del seu pare, sempre l'ha sentit anomenar

² SUAUFONT, Bàrbara. “Can Grau. Terres de molins i horts”. Revista *Es Castellet*, núm. 17 (juliol-agost 2005).

³ “Això deu ser del temps dels moros!”, aquesta expressió encara se sent quan algú major vol dir que un fet, un lloc, una construcció o algun objecte és molt antic. També hi ha gent que demana ‘això, era d'abans dels moros?’, o ‘això, és més antic que els moros?’ volent dir que ‘allò’ deu ser antiquíssim

així. Dels tres elements que hi destaquen, una espècie de taula redona, un depòsit i un bassol, tan sols descriurem a continuació el primer perquè els altres dos venen individualitzats en aquest recull. Així doncs, la construcció arrodonida bastida al bell mig de la balma presenta una curiosa decoració de rajoles on ressalten uns nanets i una papallona. Malauradament, aquesta extravagància ha originat el neotopònim de la balma dels Nanets que m'he estimat més no recollir en l'enunciat. La proliferació d'aquesta mala pràxis en els nostres dies, a més de demostrar una manca de respecte per la toponímia ja existent, ja sigui per peresa, ignorància o per pur protagonisme, en alguns casos, manifesten un irreverent mal gust a l'hora de rebatejar els noms de lloc. Deixant de banda aquestes cavil·lacions, cal anotar que les rajoles provenen d'una reforma que es va fer a can Grau.⁴ I en aquest sentit, ja hem anotat amb anterioritat l'íntim lligam que don Miquel Far creà als terrenys de la possessió.

Es Depòsit: ubicat dins sa cova des Moros és una construcció feta per tal d'emmagatzemar aigua potable en un lloc tapat. Es troba molt proper a la taula de sa cova des Moros descrita anteriorment. La idea de construir aquesta mena de cisterna es deu als degotissos que es formaren dins la balma: "Això es va fer l'any 1950 perquè fou un any que va ploure molt i pensaren com ho podrien fer per tal d'aprofitar s'*aigo*. Les canaletes les picaren perquè tota s'*aigo* se ficàs dins es depòsit".

Sa Miranda: seti de pedra situat damunt un petit penyal que hi ha abans d'arribar als penya-segats que separen la possessió de la part alta de la Comuna. Per la seva ubicació, esdevé en miranda excepcional sobre les cases de Can Grau. Al seu costat hi ha un coll per caçar tords, en el que, madò Coloma m'assegurà que hi caçava assíduament.

Pas de Can Grau: inversemblant indret ubicat al costat de ponent de sa cova des Moros que servia de dreuera als jornalers de la finca per poder assolir la part alta dels penya-segats on tenien el seu redol de feina. Es tracta d'un paretó de pedra seca que fou emplaçat al bell mig d'una esclatxa del penyalar. La primera impressió que s'obté del lloc en qüestió sembla ser el de barrar el possible trànsit als animals de

[...]. Els amos, jornalers i collidors de les possessions coneixien molts de llocs relacionats amb els moros. Dins la memòria popular i la toponímia bunyolina encara es conserven els següents: el cementiri dels Moros, a Barcelona; la casa dels Moros, l'hospital dels moros o la torre dels Moros, que fan referència tots tres a les cases velles de Son Palouet; les cases dels Moros, en runes, prop de la font del Llinàs, dins Son Creus; el castell dels Moros, al penyal des Castellet; la mina dels Moros, la cova del Moro i la marjada del Moro, totes tres a Son Creus; la cova dels Moros, a Can Grau; una altra cova dels Moros, anomenada també el Forat, a Alfàbia i el pas Morisc, a la serra d'Alfàbia". ABEYÀ, Elisabet, SUAU FONT, Bàrbara, VALERO MARTÍ, Gaspar. *Tot pot ser en aquest món. Llegendes i contarelles de Bunyola i Orient* (Edicions Documenta Balear, 2009), 23 i 25.

⁴ "Les cases de Can Grau, a diferència dels grans casals de possessió, no tenen portal forà ni clastra. Miquel Far hi féu una gran reforma entre 1929 i 1930. [...] A més, decorà diverses dependències amb rajoles de la fàbrica de ceràmica artística de la Roqueta, de la qual fou propietari entre 1910 i 1911". SUAU FONT, Bàrbara. "Can Grau. Terres de molins i horts". Revista *Es Castellet*, núm. 17 (juliol-agost 2005), 19.

la finca perquè no s'escampin per dins la immensa garriga comunal. Del testimoni obtingut em vaig assabentar que: “Això és es Pas de Can Grau. Aquest pas és perillós i no és molt bo de pujar. Per ell hi pujaven ses *Mondoies* que feien feina pel sen Guiem *Xumbo*. Anaven a fer *cortes*⁵ a sa Comuna. L'amo en Guiem *Xumbo* tenia una *corta* damunt sa Comuna i tenia gent que tallava pins dins Can Grau. Ses dones feien feixines i ets *homos* tallaven pins. An es pins li llevaven s'escorça i feien es *metro*. Aquestes dones quan havien acabat de fer ses feixines a Can Grau, l'amo en Guiem, les enviava cap amunt, posava una corda no sé a on i elles aferrades per sa corda pujaven per amunt i així ja no havien de donar tota sa volta”.

Topònims de s'Alqueria d'Avall, Son Nasi i s'Alqueria Blanca

La serralada de ses tres Maries, així és com els bunyolins coneixen els cims de Son Poc, Son Nasi i sa Gubia, tenen un vincle molt estret, amb les seves respectives possessions, com també amb els jornalers que hi feinejaren. Un dels personatges que entrellucà aquests paratges, del qual tan sols hem pogut obtenir el malnom, fou *es Cristino* que, segons em digueren, duia ben a retxa tot el cabrum que transitava per allà. La relació toponímica que he pogut recuperar d'aquesta contrada ha estat gràcies a les entrevistes realitzades a l'amo en Rafel Colom Colom (Bunyola, 1921-2018), que fou l'encarregat de dirigir, en distints períodes, les dues Alqueries, i a l'amo en Miquel Martí Bosch, *Plora* (Bunyola 1922-2016), que va fer de carboner, i també, de tallador de pins a s'Alqueria d'Avall. Per fer avinent els intensos anys passats a la finca m'expressà de manera eloqüent: “Hi he perdut es barram fent feina en aquelles terres”. Curiosament, la seva escomesa la dugué a terme baix les ordres de l'amo en Rafel que, com he anotat abans, era l'amo que s'encarregava dels terrenys. Dissortadament, ara que he reprès la informació que tenia arxivada d'aquelles converses per participar en aquestes jornades, ambdós personatges ens han deixat. Això ha fet que la relació toponímica sigui una mica deficitària i que alguns dels dubtes sorgits *a posteriori* no els hagi pogut resoldre. Tot i això, voldria que la següent relació de noms de lloc referenciats serveixi per reconèixer i deixar testimoni del seu pas per aquests paratges.

Es Barranc: comellar pregon que inicia el seu recorregut al vessant sud del puig de sa Font i vessa la seva aigua al torrent de Bunyola. Dins el recorregut que dissenya el torrent, existeix un paratge molt característic anomenat s'Estret. Està situat al lloc on les esveltes arestes de na Falconera i sa Gubia sembla que es volen ajuntar. El paratge fou testimoni als inicis de la dècada dels anys setanta de la lluita i esforç dels primers escaladors mallorquins en l'intent de solcar les altives parets que

⁵ Antigament l'Ajuntament de Bunyola subhastava *cortes*. Una *corta* era un tros de terra que comprava la gent que feia negocis amb la llenya. Un cop adquirida la *corta*, el forestal i el garriguer senyaven els pins que es podien tombar, i el seu propietari llogava treballadors per a fer rendible el terreny.

envolten l'indret. Temps enrere, hi succeí un important temporal que transformà l'aspecte del redol.⁶ A l'estret esmentat suara, existeix encara, un parament de paret seca bastit per contenir les avingudes d'aigua. Emperò, aquella tempesta obrí un forat al costat esquerre de la llera que s'usa a l'actualitat per transitar el paratge. El forat esdevé un pas subterrani que travessa la penya i a la sortida inferior hi trobam una barrereta de ferro que pertanyia al colomer que es construí sota el penyalar de na Falconera. Tant pel que té a veure amb la tempesta i el colomer, vegeu més endavant, sa Ximeneia.

Sa Bassa (Foto 3): té forma de ferradura i fa uns cinc metres de llargària per uns quatre metres d'amplària al fons. Les parets que conformen el receptacle són de pedra adobada. L'indret marca l'inici de la coma Vera. Pels voltants s'hi bastiren

Foto 3.

⁶ D'aquesta gran tempesta, em sembla adient, reproduir a continuació el que Miquel Martorell recull en un interessant passatge d'un dels seus llibres: "En Biel Castell em va contar que devers els anys setanta, al fons del barranc de sa Gubia, el lloc que està envoltat de penyals, hi havia una paret que tancava aquest racó i hi havia un bassol, com un pou que sempre tenia aigua, on abeuraven les cabres i lloc on ell de vegades també les munyia. Un dia hi va caure tanta aigua de cop que el torrent va començar a córrer amb tanta abundància que feia baixar tot el que es trobava al seu pas: terra, branques i molta brutor. Tot això es va anar acumulant i va arribar a embossar els forats de la paret i el nivell va pujar tant que es va formar un gran gorg. Era tanta la quantitat d'aigua, que va rebentar i el lloc es va desbordar d'aigua fent córrer un grapat de soques de pi, que just uns dies abans havien estat tallats i el torrent les va baixar fins a la zona de Son Sardina, després els varen poder recuperar. Així va ser com el bassol des Barranc va desaparèixer". MARTORELL RAMIS, Miquel. Fites i fetes. Trescant per la serra (autoedició, 2011), 25.

molts ranxos de carboner i dos forns de calç que encara es mantenen dempeus en un bon estat de conservació. Un d'aquests forns me'l referiren com es forn de calç de sa Bassa. També existeix un porxo on poder-se arrecerar durant els dies plujosos.

Cas Putxer: són uns terrenys situats en la depressió que es forma al vessant sud del puig de Son Nasi i sa Gubia. Existeix un camí amb restes constructives ben iguals que els que feren dins sa Comuna per a treure metro. Es tracta de la col·locació d'estaques de ferro als llocs on el camí travessava un llisar de roca amb la funció d'assentar sobre el llisar la primera filada de pedres del parament del camí. En una barraca, vora la qual, arranjaren un cocó per disposar d'aigua finalitza el camí i arranca un tirany que ascendeix per dins el comellar que separa ambdues muntanyes i ens permet assolir el seu coll. Fins fa poc, aquest comellar era conegut amb la designació desencertada de comellar de Can Bonjesús.⁷ Em sembla adient, incloure ara, la tasca desenvolupada per tal de posar una mica de llum en l'assumpte que fa referència a aquest comellar. En primer lloc, cal esmentar que la raó principal que em va dificultar la trobada d'informació sobre aquest paratge fou motivat pel fet que a Bunyola no es coneix la zona amb el nom de comellar. Malgrat que aquest indret n'és un exemple prou clar, quan demanava ressenyes sobre aquesta evident depressió que separa els cims de son Nasi i sa Gubia, ningú me'n sabia donar cap referència. I això es repetia, informador rere informador, fins que, l'amo en Miquel Canals Cañellas (Bunyola, 1933), em referí per primer cop el nom de Cas Putxer. Aquesta designació deu el seu nom a Miquel Colom Capó, *Putxer*⁸ de malnom, que en fou el darrer propietari dels terrenys. Va adquirir les terres de la part alta per on discorre el nostre comellar en el qual encara es conserven els elements etnològics esmentats abans que tenen a veure amb les tasques d'extracció de pi i d'obtenció de carbó que s'hi desenvoluparen. Per tot plegat i, sobretot, amb la intenció d'esmenar l'errada de confondre aquest comellar amb el de Can Bonjesús, em sembla just fer l'agostada proposta, fent cas als antecedents recollits, de designar amb el nom de comellar de Cas Putxer a aquesta transitada depressió que ens permet pujar als cims de sa Gubia i Son Nasi.

Cingle Gran (Foto 4): situat al vessant de llevant del puig de Son Nasi al bell mig de les dues esveltes arestes que es precipiten sobre el comellar de Can Bonjesús. El paratge és ple de colls de tords i dins ell s'hi emplaça s'Esquerda, topònim descrit una mica més endavant. Un bell i enginyós camí de ferradura permet el trànsit dels qui l'habitaren. En un dels revolts, sota una esquifida barbacana, s'hi bastí un estratègic pedrís on poder recobrar l'alè durant la rosta pujada d'aquest coster. Una mica més endavant del banc de pedra ens barra el pas un tram rocós que se supera mitjançant el condicionament d'unes pedres a manera d'escalonada.

⁷ Vegeu-ne més endavant la descripció d'aquest altre topònim.

⁸ *Putxer*, abreviació de baixputxer, que és el gentilici dels habitants del llogaret bunyolí de Baixdespuig.

Actualment, els moviments de roques a les rossegueres de la part alta del cingle han desfigurat el traçat original del camí. Com a darrera curiositat, en acostar-se a les parets que tanquen el cingle per dalt hi vaig trobar unes estaques de ferro clavades a la roca i una cadena afegida a un filferro. D'aquesta inesperada troballa, l'amo en Rafel m'apuntà: "En temps meu només hi havia un filferro. Allò era per pujar a damunt Son Nasi. Era per ses cabres". L'indret en qüestió, l'amo en Rafel m'assegurà que no tenia nom i, per la breu descripció que em va fer, és molt probable, que *es Cristino* hi tingués alguna cosa a veure amb la seva col·locació. En el frustrant intent de recobrar el topònim, un jove bunyolí que es coneixia el paratge, em suggerí el pas de sa Cadena. Tampoc l'he volgut incloure dins aquest recull toponímic per tractar-se, segurament, d'un neotopònim sorgit de la necessitat de nominar allò que desconeixem.

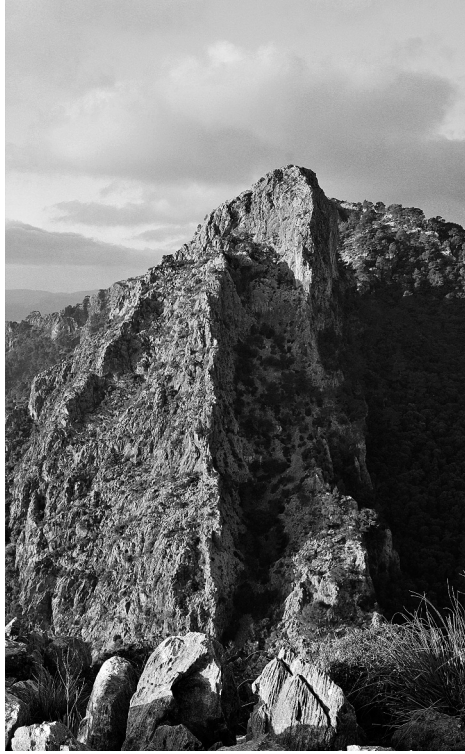

Foto 4.

Tenint en compte les discretes referències exposades abans, tal volta, si ens entosudim a nominar el lloc, em semblaria més adient designar-lo com a pas des cingle Gran o pas des Cristino. La segona proposta perquè trob encertat que hi hagi un topònim que ens recordi la petjada d'aquest intrèpid personatge a la contrada.

Cingle Petit: per oposició al topònim anterior. Tal com em descrigué l'amo en Rafel, es troba més a l'esquerra del cingle Gran i és més petit. També permet assolir el capcurucull del puig de Son Nasi, tot i que, presenta un rost molt més considerable. A molts indrets s'ha de fer ús de les mans. No disposa de cap mena de tirany, tan sols, presenta un esquifit marget a la part inferior en una zona estreta que facilita el seu transit. Per poder sortir del cingle, disposa també, d'unes pedres col·locades en una mena d'esclatxa que ens permeten assolir l'aresta que tanca el cingle pel seu costat de l'esquerra. Un altre bunyolí, qui habita la contrada, em referí el lloc com el comellar dels Aleixandrins. L'opció que es tracti d'un fitotopònim s'esvaí durant la feina de camp per no localitzar cap exemplar de la planta (*Smyrniolum olusatrum*).

Coll des Bosc: marca el final del recorregut ascendent del camí de carro que uneix la possessió de l'Alqueria d'Avall i les cases de la Muntanya. Coincideix amb la fita quilomètrica que marca el número cinc. Segons l'amo en Miquel *Plora* el camí de Muntanya es va fer entre els anys 1904 i 1911. Vora el coll hi ha una làpida que ens indica la bifurcació per poder assolir el cim de sa Gubia. Allà dalt, l'any

1959 el Foment de Turisme, hi bastí un refugi i un mirador dedicats a Leandre Ximenis (1864-1938) que fou un dels seus guies més distingits.

Coma Vera: és més bé un coster que arranca el seu recorregut després de sa Bassa. Presenta un agosarat camí de carro que, a redols, es conserva en un bon estat de conservació. El camí finalitza en un rotlle de sitja, poc abans, hi trobam un porxo amb una cisterna. En aquest redol s'hi troben: sa Llossa des Mart i sa Conqueta, dos topònims que venen recollits una mica més endavant.

Comellar de Can Bonjesús: es troba situat entre el puig de Son Poc i el de Son Nasi. L'he vist emplaçat de manera errònia entre el puig de Son Nasi i sa Gubia, tot i que, sembla que s'ha anat corregint l'errada. Deu el seu nom al fet que, fa molts anys, una important família de Bunyola, de llinatge Muntaner, hi tenia una propietat. Durant generacions, uns quants successors de la família representaren el paper de Bon Jesús al Via Crucis del poble. Aquest atorgament es devia a la popularitat de la família que, de segles enrere, sempre havia tingut algun descendent ostentant algun càrrec important al poble, o bé de rector, o bé de notari, o bé de batle... Aquesta circumstància, molt probablement, els proporcionà una mena de privilegi en el fet de consolidar durant tants d'anys l'adjudicació d'un personatge tan important en la representació del Via Crucis, fins que, el darrer descendent de la nissaga morí sense fills i el privilegi es va acabar. Així, la toponímia ha permès mantenir la petjada que la família Muntaner, de malnom Bonjesús, va deixar a la contrada.⁹

Sa Conqueta: comellar pregon que condueix les seves aigües dins el torrent de n'Angelé prop de la zona de l'Estret. Inicia el seu itinerari en acabar la coma Vera pels voltants de la cova de sa Moneda que detallam a continuació.

Cova de sa Moneda: àmplia cavitat situada a la part alta de la coma Vera, més concretament, a mig camí entre aquest comellar i el de sa Conqueta. L'informant Miquel Martí *Plora* em digué que se'n cuidava d'un ranxo de carboner que hi ha al seu damunt. Presenta una espaiosa barbacana en la qual destaquen dos elements que criden l'atenció: el primer és una barraca sense sòtil, semblant a les dels carboners, i l'altre, es tracta d'un tronc de pi, de generoses dimensions, enclavat al terra de la cova que presenta dos orificis, el primer, a la part del mig, i el segon, al cap de dalt. No vaig descobrir quin era el seu ús, emperò, com veureu a continuació, els testimonis orals m'aportaren altres valuoses anotacions. Al costat de la barraca, un discret forat ens permet endinsar-nos per una gatera dins una segona sala, molt espaiosa, que també presenta unes interessants curiositats. Hi destaquen els murets de pedra seca alçats al seu interior. La seva disposició conforma una mena de carreró que ens mena fins al segon element destacable de la cambra: un ribellet o cossi, col·locat de manera estratègica just davall un degotís que permetia als jornalers de la zona assaïar la seva set. Crida poderosament l'atenció la gran quantitat de terra remoguda al

⁹ He d'agrair i reconèixer la informació facilitada per na Bàrbara Suau, amb la que, he pogut treure llum a aquest determinat.

Foto 5.

seu voltant. Aquesta incessable tasca, per ventura té a veure amb el determinant de la cova que, de manera inevitable, ens porta a pensar en la possible relació que aquest interessant coval pot tenir amb algun tresor amagat. No debades, dins l'imaginari popular és un fenomen força estès pensar que els moros, abans de la conquesta cristiana, es dedicaren a ocultar tresors al llarg i ample de la nostra geografia. No sabem si n'hi han trobat de monedes a la cova, emperò, de monedes me'n parlaren els meus dos informants, però no en aquest indret, sinó, al penyalet de s'Heura descrit més endavant. Alguns dels elements descrits suara aparegueren al llarg de les entrevistes realitzades, tot i que, les aportacions obtingudes no em permeteren resoldre certs enigmes: "Hi ha hagut molt de moviment en aquesta cova. Hi havia com un espigó amb dos forats fets amb barrina, però no sé per a què ho devien fer servir. És molt antic això, ja hi havia personal per sa finca que tenia 90 anys quan jo era nin i que ja parlaven d'aquest espigó. Ningú sap per a què podia servir, tothom s'estranyava que hi hagués allò allà i que encara existís tants anys sense podrir-se. És una cosa curiosa i estranya perquè amb sa humitat que hi ha dins sa cova, és molt *raro* que aquest tronc no s'hagi podrit". En canvi del recipient col·locat estratègicament per a recollir l'aigua, puc compartir la valuosa informació transmesa: "«El col·locaren allà on hi havia es vell que alguns *gamberros* havien trencat. [...] Es ribell (Foto 5) li va dur un cabrer que era de Campanet i que sa nomia Toni Mascaró Vidal". Sobre la cova en qüestió, em sembla adient incorporar la darrera curiositat que m'explicaren. Té a veure amb la manera com s'enginyaven per fer llum i accedir a la cambra on hi ha el ribellet: "Una carritxera cada any fa un esplet i treu

unes branques que formen com un plomall, es troncs ben secs prenen molt bé, i a n'això li dèiem sa faia, feta des fallons de ses carritxeres. Diuen que això va ser sa primera llanterna. Quan jo era nin, a Bunyola, sa processó dels Reis la feien amb sa faia”.

Enrocador: bàsicament, un enrocador és un lloc on les cabres queden closes i no poder anar, ni endavant, ni endarrere. Solen ser paratges encinglats i mals d'anar, en els que, per prendre l'animal que ha quedat en el parany es fa amb l'ús d'una canya amb llaç. Com bé he fet constar a la introducció d'aquesta contrada, les muntanyes de sa Gubia, Son Nasi i Son Poc, foren antany uns paratges infestats de cabres, i així m'ho féu avinent l'amo en Rafel: “Tota sa cordillera de Son Poc, Son Nasi fins a Raixa estava ple de cabres salvatges. Hi havia un que li deien *es Cristino* que se'n cuidava d'agafar-les. [...] Hi havia molts d'enrocadors en aqueixa cordillera”. De les entrevistes realitzades n'he tingut notícies de quatre, un entre el coll des Bosc i el cim de sa Gubia, dos dins es Barranc a la zona de s'Estret, i el darrer que, per la seva rellevància i singularitat, l'he individualitzat de la resta i ve descrit a continuació. Dels altres enrocadors, puc compartir que en Joan Marcè fou la persona que va fer el que hi ha al costat esquerre de l'Estret dins es Barranc. Aquest, encara conserva les restes d'un filferro col·locat a la penya per a facilitar les manobres als caçadors. Del que hi ha entre el coll des Bosc i el cim de sa Gubia, l'amo en Miquel Martí *Plora* em contà que una de les vegades que anà a enrocar-hi cabres quan va anar a cercar el llaç que hi tenia amagat pels voltants no el va trobar i va haver de tornar a casa sense cabra i més empenyat que un misto.

S'Escala de Son Poc (Foto 6): es tracta d'una construcció de pedra en sec que presenta una rampa, en sentit ascendent, i dissenya una ziga-zaga molt marcada a esquerra. La inclinació del parament d'aquest marge ens diposita en una zona més elevada aferrada al penyal on es recolza la construcció. Sembla ser que per la similitud amb els mitjans que fem servir habitualment per accedir a llocs elevats ubicats a diferents nivells se'n deriva el genèric d'aquest topònim. En realitat, però, el seu ús era per enrocar cabres, tot i que també cal advertir que és l'únic punt feble que ofereix el puig de Son Poc per accedir al seu escarpat capcurucull. En aquest sentit, semblaria raonable que també es pogués catalogar amb el distintiu de pas, malgrat que les referències orals no ho citassin així. És molt

Foto 6.

probable que alguns dels elements etnològics que encara es mantenen dempeus, i que tenen a veure amb les cabres, com és el cas d'aquest indret, tinguin relació directa amb *es Cristino*, personatge que, com hem citat abans, s'encarregà d'elles entre finals del segle XIX i principis del XX. De la mateixa manera, em sembla adient advertir de la construcció d'un element amb els mateixos trets constructius ubicat prop del cim des Picó, curiosament també, al terme de Bunyola. Com a darrera cosa cal ressenyar que l'ús d'aquest genèric i els seus derivats (escaleta, escalera, escalonada...) en els nostres noms de lloc, a més de ser una pràctica poc estesa, sol referir-se a l'objecte en qüestió.¹⁰

S'Esquerda: l'origen d'aquest topònim fa pensar en una interpretació metafòrica del lloc en qüestió. El puig de Son Nasí, en el seu vessant de llevant, forma dues marcades arestes que cauen a plom sobre el comellar de Can Bonjesús. L'esquerpa orografia d'aquestes línies divisòries sembla ser la raó que motivà el nom, ja que, pel que fa a l'accepció que té a veure amb una obertura estreta i llarguera, a manera d'esclatxa, no n'hi vaig veure cap.¹¹ La contrada és plena de colls de tords, alguns, amb un inversemblant i enginyós sistema per poder accedir al siti. Dels darrers usufructuaris que els feren servir em parlaren de dos germans, en Biel i en Bernat, *Pellers* de malnom.

Na Falconera: cim de poc més de 500 metres d'alçada que fa de partió natural entre les finques de s'Alqueria Blanca i Raixeta. S'alça al vessant oest des Barranc i, com ja he dit abans, una de les seves escarpades arestes conforma amb la de sa Gubia l'indret conegut com a s'Estret. Al bell mig del seu coster de llevant, conegut pels escaladors amb el nom de paret des Coloms, pren protagonisme el forat anomenat Sa Ximeneia, inclòs més endavant. Segons el meu informant: "Deu el seu nom a què abans en aquesta muntanya hi havia falcons. Hi anaven a fer es nius i n'hi havia bastants. Jo vaig estar un grapat d'anys a s'Alqueria Blanca i encara s'hi veien falcons en aquesta muntanya".

Sa Gubia: important cim del terme de Bunyola amb un lligam molt íntim, a partir dels anys setanta, amb els inicis i l'evolució de l'escala mallorquina. La seva esvelta silueta i els seus encinglats costers enlluernaren els escaladors illencs àvids de territoris verticals que fins aleshores, encara, es mantenien verges. Com ja he fet constar amb anterioritat, al seu capcurucull hi ha un mirador i un modest recer bastit pel Foment de Turisme. Conformava part dels cims que els bunyolins denominen com a Ses Tres Maries.¹² Concretament, és la situada més a ponent. El motiu d'aquest curiós apel·latiu prové de la relació existent entre l'alineació d'aquesta muntanya,

¹⁰ S'Escala de Can Negre, dins terres des Vergeret al litoral de Lluçmajor, s'Escalera des Faroler o des Faro a la costa de Felanitx o, s'Escalonada al litoral de Campos, entre d'altres.

¹¹ "Esquerda: serra d'abrupte relleu i poc accessible. La seva forma accidentada explica l'origen metafòric del nom". ORDINAS GARAU, Antoni. *Geografia i toponímia a les Illes Balears. La terminologia geogràfica en els noms de lloc*. Editorial Moll, 2001, 78.

¹² Vegeu més endavant Puig de Son Poc i de Son Nasí.

la de Son Poc i la de Son Nasi, amb l'enfilall de les tres estrelles que formen el cinturó de la constel·lació d'Orió, conegudes també popularment com les Tres Maries. És així com els bunyolins, en veure ses Tres Maries, saben que els falta poc per arribar a casa. M'he decidit a nominar aquesta muntanya fent servir la manera que els meus informants usaren per a referir-se a ella. He obviat altres formes que sé que existeixen, sobretot, per mor de l'explicació que usaren per donar validesa al topònim: "Una gúbia és una eina que usaven els fusters i per això a n'aquesta muntanya li diuen així". Ens trobam doncs, davant una interpretació metafòrica, un recurs que, per altra banda, és bastant comú a l'hora de posar nom als nostres noms de lloc. I és que, veritablement, contemplant la fesomia d'aquest puig des de Na Falconera (Foto 7), ben aviat, ens adonam que el seu vessant de

Foto 7.

ponent presenta dues arestes molt característiques enmig de les quals es forma una mena de canal molt marcada molt semblant amb la de l'enformador usat pels fusters. Emperò, si ens atenim a aquesta etimologia, se'ns planteja un dubte: sa Gúbia o sa Gubia? Una possible justificació la localitzam en un article del prestigiós filòleg santanyiner,¹³ i també, al DCVB que recull la forma plana com a topònim i, a més, ens referma l'origen que m'esposaren els meus informants.

Ets Homonets: a la nostra geografia podem localitzar algunes roques isolades prou erectes en les que, la imaginació del qui les contempla, li fa veure una figura humana. En aquests casos, evidentment, la interpretació metafòrica n'és la causa que origina el topònim. Semblava que, *a priori*, em trobava davant aquest recurs a l'hora de nominar l'indret en qüestió i, en aquest sentit, em vaig entossudir cercant penyes pels voltants de Raixa que poguessin donar resposta al nom que cercava. Curiosament, vaig destriar una penya que em va cridar poderosament l'atenció, ja

¹³ "Observem que als proparoxítons amb ú tònica i acabats en -ia corresponen paroxítons a Mallorca i Menorca, amb alguna excepció: núvia - nuvia, llúpia - llupia, gúbia - gubia. Crec que ens trobam davant una altra prova de l'immobilisme insular, més que davant una tendència del nostre dialecte que es mostra un tant refractari a l'acceptació de paraules esdrúixoles". AGUILÓ ADROVER, Cosme. *Toponímia i etimologia*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, 33.

que, vista des d'una perspectiva molt concreta s'obté la figura d'un home. Hi havia però, una cosa que no acabava de lligar, només apareixia la silueta d'un home i el topònim s'anunciava en plural. La solució que donà llum a la qüestió la vaig descobrir a les entrevistes realitzades als meus dos informants, els quals, em donaren una versió totalment diferent i molt més senzilla del que havia imaginat: "Ets Homonets estan a sa partió de Raixa i Biniatzar que sa diu sa Costa. Partint de Raixa per amunt, quan jo era al·lot hi havia un raig d'homonets. Eren estàtues i li deien Ets Homonets. Hi havia unes casetes, a una hi jugaven a cartes, a una altra hi havia sa guàrdia civil. Tot estava poblat d'estàtues. Estaven dins es jardins de Raixa, després totes aquestes estàtues, em sembla que se les varen endur a Petra". En el mateix sentit, al llibre *Les possessions de Bunyola. Història i patrimoni*, hi vaig localitzar una cita que ens corrobora els antecedents orals.¹⁴ D'aquesta manera vaig aclarir el misteri dets Homonets. Així doncs, caldria rectificar també, el que ens indiquen els mapes actuals que fan ús d'aquest topònim per anomenar, desencertadament, una cota de 447 metres d'alçada al nord de Raixa.

Sa Llossa des Mart: indret que durant la recerca de camp realitzada no he sabut destriar. Està situat entre sa Bassa i l'inici de la coma Vera. Deu el seu nom a la pedra plana i de dimensions considerables, que feien servir els avantpassats dels meus informants com a parany per a caçar marts.

Penyalet de s'Heura: discret rocam situat en el vessant de mestral del puig de Son Poc molt a prop del camí de sa Muntanya. L'entenedora i precisa explicació que usà l'amo en Miquel Martí *Plora* em sembla la manera més encertada per ubicarlo: "De ses cases de s'*Auqueria*, si prens es camí de sa Muntanya per amunt, en haver passat es primer porxo, es qui està més avall, es camí fa un *zig-zag* i llavors fa sa tirada de camí més llarga i, a sa primera *curva* que ve, es penyalet és a l'esquerra. [...] I li deien es Penyalet de s'Heura perquè hi havia una heura amb un tronc *assuixí* que ho cobria tot". El més curiós que té a veure amb l'element tractat fou la troballa d'unes monedes als voltants d'aquest penyal. Els meus dos informants els hi sobrevingué aquesta singularitat quan tractàvem el tema de sa cova de sa Moneda: "Ses monedes les trobaren an es Penyalet de s'Heura, que es troba a uns cent metres en línia recta de ses cases. És un penyalet petit que tenia una heura, per cert aquesta heura se va desplomar i an es cap d'uns quants anys se va morir i va caure. Damunt aquest penyalet hi havia una marjada que quan llauraven, trobaven a vegades una moneda, a vegades cap, però tothom volia anar a llaurar aquell redol.

¹⁴ "Des del safareig, un camí de muntanya permet realitzar una bona volta per les diferents estacions del jardí, amb gran diversitat de plantes naturals, com la garlanda. En primer lloc arribam a una gruta artificial, amb una columna càrstica i diferents fragments d'estalactites. Després de la gruta, arribam a l'anomenada "casa dels jugadors" un pavelló d'estil neoàrab que configura un palauet de dues plantes; [...] En la part baixa hi ha el que queda de quatre maniquins que representen jugadors de cartes, un dels quals apareix vestit de militar". VALERO MARTÍ, Gaspar, SUAÚ FONT, Bàrbara, MATEU VERDERA, Jaume. *Les possessions...*, *op. cit.*, 103.

Hi va haver llavors un altre que li va demanar permís an es propietari per fer una inspecció. Ses regates des penyal, les va buidar totes per mirar si hi havia res. Hi va fer feina més d'un mes. Tot això va venir en temps meu, per ventura fa uns quaranta anys. Mai vàrem *sabre* es resultats. Es propietari, me sembla que tenia set fills i lis va regalar una moneda a cada un, però no va dir que s'hi havia trobat. Ara, a sa cova sa coneix que hi ha hagut moviments, perquè veuen molta terra moguda. Jo crec que cercaven monedes, per això sa deu dir sa cova de sa Moneda, però Déu sap ets anys que fa".¹⁵ "Ara que parlam de monedes, quan han passat ses cases de s'Alqueria d'Avall, amb un tir d'escopeta s'hi arriba, hi ha un penyalatò que té sis o set *metros*, amb un forat i li diuen es Penyal de s'Heura, perquè hi havia una heura amb un gran tronc. Això ho sentia contar a mon pare: en Salas va comprar s'Alqueria d'Avall quan va *sabre* que començaven es tren de Sóller l'any 1904, i el varen inaugurar dia 14 d'abril de l'any 1912. Feren un camí que a n'aquell temps era una autopista, i que es camí passava vora es Penyalet de s'Heura, hi trobaren unes monedes d'or amb una figura. Les trobaren fent sa volta an es penyalet, n'hi havia un fester. Però de sa cova de sa Moneda, mai vaig sentir explicació de per què se deia així".¹⁶

Puig de Son Poc: també forma part de ses Tres Maries, més concretament, és el puig situat més a gregal. El puig de Son Poc pren el nom d'un antic amo de possessió. Així, als llibres de l'Escrivania de Cartes Reials de l'Arxiu del Regne de Mallorca (ECR 125-130), hi localitzam, primerament, l'any 1626 i, posteriorment els anys 1634 i 1644, un document en el qual apareix en Nicolau Poc com a propietari d'unes terres de Bunyola, properes a la zona del puig de Son Poc. Cal esmentar que era habitual que els noms de les possessions, que solen començar per Son, duguessin el llinatge del senyor. Per tant, Son Poc vendria a significar: les terres o la possessió d'en Poc.¹⁷

Puig de Son Nasi: quelcom semblant succeeix amb aquesta altra muntanya que ocupa la posició del mig dins el conjunt de les Tres Maries. En els llibres esmentats abans, existeixen uns documents, dels anys 1617 i 1657, on descobrim el nom del propietari de la possessió: Ignasi Garcia. Del seu diminutiu podem deduir que se'n deriva l'actual topònim, tant de les cases, com del puig.¹⁸

Puig des Cocó: cim de poc més 600 metres d'alçada de forma arrodonida que presenta bosc fins al seu capcurucull. Segons l'informant Miquel *Plora*, deu el seu nom al bassiot natural que hi ha pels voltants. La infructuosa tasca de camp realitzada en l'afany de descobrir aquest clot, que s'omplia amb l'aigua de pluja i que està emplaçat sobre un llisar, no m'ha permès confirmar els antecedents compartits. El puig està situat just damunt les cases de Muntanya al seu costat de ponent i forma part de la carena que s'enlaira fins a culminar en el puig de sa Font.

¹⁵ M'ho contà l'amo en Rafel Colom.

¹⁶ M'ho contà l'amo en Miquel Martí.

¹⁷ Vull deixar constància que aquesta informació me la lliurà Bàrbara Suau.

¹⁸ *Ibidem* anterior.

Sementer des Pouets: és la terra de conreu que es troba a la cruïlla del camí de sa Muntanya que ens permet desviar-nos, bé per anar cap a sa Bassa, bé per anar a Biniforani fent ús del pas de sa Fesa. Hi ha dos pous bons de localitzar que li donen el nom. El situat més avall (Foto 8) conserva un coll de cisterna tapat i una breu conducció que permet vessar l'aigua dins una pica rectangular emplaçada al seu costat. El conjunt es troba davall un bell plataner (*Platanus orientalis*). L'altre, situat al costat dret del camí de sa Muntanya té la boca arrodonida gairebé al mateix nivell del terra. Es troba tapat amb una reixa de ferro i, just al seu costat, disposa d'un obi picat en una pedra per abeurar-hi l'aigua. Tots dos pous presenten forma cilíndrica i tenen paredats els seus costats.

Sa Ximeneia (Foto 9): és la gran obertura que presenta na Falconera pel vessant que cau a plom sobre es Barranc. Temps enrere era un lloc infestat de coloms, de fet, entre el col·lectiu d'escaladors que solquen les alteroses parets que circumden el paratge, encara es manté el nom de paret des Coloms per a referir-se a aquest costat de la muntanya. Emperò, la contribució onomàstica d'aquests nouvinguts deixà certes nafres toponímiques. Una d'elles té a veure amb l'indret que tractam ara. La irreverent nominació que idearen palesa una manca de desconeixença i respecte vers els elements localitzats que, ni tan sols, val la pena recollir. Per contra, em sembla necessari i adient destacar dues petjades que hi deixaren durant el primer terç del segle passat els pobladors que habitaren l'entorn. Són les restes d'un colomer i d'un bassol que es construïren allà per

Foto 8.

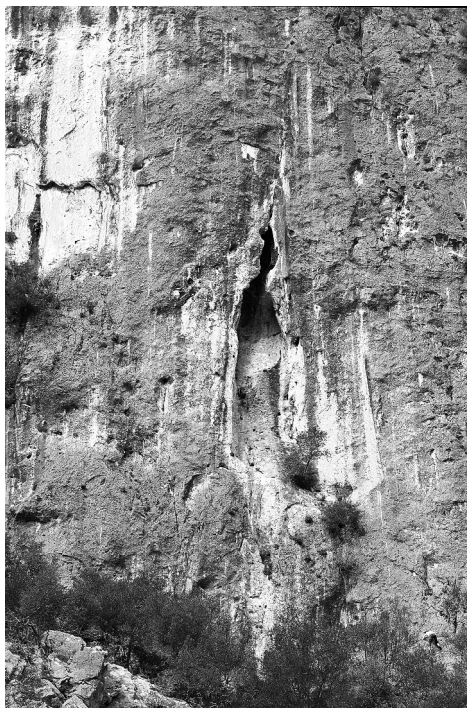

Foto 9.

l'abundància d'aquest ocell. Així m'ho féu avinent l'amo en Rafel: “En aquestes muntanyes no hi ha partió, ses partions són ses vessants de *s'aigo*. Si *s'aigo* tomba cap aquí, és des propietari de sa finca on cau *s'aigo*. Entre s'Alqueria i Raixa, enmig hi ha na Falconera, tot lo que vessava cap es Barranc era de s'Alqueria i, tot lo que vessava cap a s'altre costat era de Raixa. Dalt na Falconera a sa vessant des Barranc, hi ha una franja enlairada de pins que quan hi havia tempesta, molts d'aquests pins eren ferits de llamp. Just davall, hi ha un forat a sa paret que li dèiem sa Xemenèia. Era un lloc on hi criaven es coloms, n'hi va arribar a haver molts. Sa senyora de s'Alqueria va manar fer un colomer just als peus d'aquesta paret. Cada dia feia dur menjar al coloms del colomer. Devora es colomer, es va construir un bassol que s'omplia des degotissos des penyal. Es bassol encara hi deu ser, però es colomer va desaparèixer, perquè es pins que tallaren de sa franja de damunt que estaven tocats des llamps, li caigueren a damunt i es va destrossar. D'aquest colomer només va quedar sa barrera de ferro que hi feia de porta. Aquesta barrera està col·locada dins es barranc a un lloc on hi ha un forat. Però aquest forat, tampoc hi era abans, en el seu lloc hi havia un marge paredat amb mescla que per pujar-hi havies de fer servir dues estaques que hi havia clavades. Després d'un gran temporal, que se'n va dur per endavant aquest marge, es va obrir es forat. Part damunt es barranc tallàvem pins i fèiem peces ben llargues. Es dia des temporal, se'n va dur ses peces per avall, n'hi va haver moltes que pegaren dins son Reus. A sa part de Raixa, jo hi tenia es germà, i me va dir que es temporal se'n va dur una egua i una somera”.¹⁹ Amb la idea de perpetuar i donar coneixença del testimoni que, tot just acab de compartir, l'any 2016 en aquest lloc hi vaig equipar unes vies d'escalada que vaig anomenar “es Bassol” i “es Colomer”.

Amb l'anterior topònim don per conclòs la recopilació de noms de lloc que he recollit a les entrevistes realitzades. Aprofitant l'avinentesa d'aquestes jornades, conclouré la meua participació compartint la troballa localitzada durant la consulta feta a les actes²⁰ aixecades durant els treballs topogràfics efectuats per l'Instituto Geográfico Nacional amb la intenció de marcar i establir els límits dels diferents municipis de Mallorca.²¹ En aqueixes actes se citaven els representants dels municipis d'Escorca, Alaró i Bunyola a: “reconocer la línea de término y señalar los mojones comunes a los términos municipales”. Més concretament, a la línia de terme que separa els municipis d'Alaró i Bunyola, el lloc escollit per a començar el recorregut de comprovació fou a la Fita de ses Set Partions (Foto 10): “Reunidos el día veintiocho de junio de mil novecientos cincuenta y cuatro en el sitio denominado sa Fita d'es Set Partions los señores que con sus respectivos cargos [...], se procedió a la operación en la forma siguiente: Primer mojón: Se reconoció como tal la

¹⁹ Recordeu, també, el que hi ha enregistrat a la descripció sobre es Barranc.

²⁰ Vull fer constar que aquesta consulta fou gràcies a les indicacions de l'amic Patxi Termenon.

²¹ Les actes que ens interessien són la 008218 de dia 28 de juny 1954 i la 008231 de dia 10 de juny de 1954.

Foto 10.

intersecció del eix del Torrent de la Foradada, de corrent eventual, amb la normal traçada a dicho eix des del següent Mojón Auxiliar: se reconeixió com tal un hito de pedra caliza de forma de tronco de piràmide, cuyas bases son triángulos equiláteros de veinticinco centímetros de lado para la base inferior y quince centímetros para la superior y cuya altura es de sesenta centímetros. Se encuentra en el sitio denominado Sa Fita d'es Set Partions [...] y está unido a las rocas nativas que le sirven de base por una mezcla de cemento, las cuales son el borde de un acantilado sobre el mismo fondo del torrente de la Foradada”.

Pel que es desprèn d'aquesta acta les set partions fan referència als següents termes municipals i a llurs propietats: “Es común a los términos municipales de Buñola, Alaró y Escorca y está situado en el punto de intersección de cuatro lindes que separan otros tantos terrenos [...], el situado al N.E. en término de Escorca y perteneciente al predio de Tossals Vers, [...], el situado al S.E. en término de Alaró y perteneciente al predio de Sollerich [...], el situado al S.O. en término municipal de Buñola y perteneciente al predio de Comasema [...] y el situado al N.O. en término municipal de Escorca y perteneciente al predio de Cuba”.

Gràcies al croquis que s'adjuntava a l'acta, sabem que la línia divisòria entre la llera del torrent de la Foradada²² (primera fita) i la del torrent de Solleric (novena fita) s'hi reconegueren, a més de la fita auxiliar de ses Set Partions, altres set fites

²² Als mapes actuals es tracta del torrent d'Almadrà.

de partió. Tractant-se moltes d'elles d'“un hito de piedra caliza unido a las rocas por medio de cemento, que afecta la forma de paralelepípedo de base cuadrada”, més concretament, eren les fites segona, tercera, quarta i vuitena les que presentaven aquesta característica, semblava que esdevindria fàcil, tot i haver transcorregut més de seixanta anys, localitzar-les durant la recerca de camp que vaig efectuar. A més, tenint en compte que aquestes fites es bastiren per tal de servir com a referència per identificar la divisòria de termes, la seva ubicació portava a pensar que hauria de ser bona de trobar. Potser la cinquena (una pedra encastada) i la setena, “una roca nativa de forma irregular”, fossin més males de veure, per a la resta, tot presagiava una fàcil descoberta. Curiosament però, no vaig ser capaç de localitzar-les. D'aquest conjunt de fites ubicades entre els dos torrents (Almadrà i Solleric), resta citar la fita núm. 6, que esdevé la més curiosa i distintiva de totes, ja que es tracta d'una creu incisa a la roca. Això ens permet lligar la documentació consultada a l'acta 008218 del Instituto Geográfico y Catastral amb un altre document²³ que ens parla de la delimitació que, a títol particular, encomanà el propietari de Coma-sema per tal de deixar ben definits els terrenys del vessant oriental de la seva propietat. Aquesta delimitació territorial potser és una de les línies divisòries més particulars de l'illa, ja que curiosament, per a la seva realització feren ús d'un recurs força emprat per a aquests menesters: la incisió d'una creu. Però les creus de partió d'aquesta contrada destaquen sobretot per la notorietat i l'esment que hi posaren els seus constructors (Foto 11). Segurament que la fita núm. 6 de l'acta realitzada l'any 1954 coincideix amb una d'aquestes creus emplaçades amb molta més anterioritat. Emperò, ja que d'aque no totes les creus porten una informació addicional (la lletra A d'Alaró, la B de Bunyola i un número), no puc assegurar quina de les creus localitzades sense numeració degué servir de referència per a utilitzar-la com a fita núm. 6 durant la tasca de reconeixement de la línia de terme realitzada l'any 1954. De les creus localitzades, solament porten numeració les corresponents als emplaçaments 12, 13 i 14. La núm. 13 és la més bona de veure gràcies al fet que es troba dalt del Puig d'Amós.

Retornant a la temàtica de les creus, malauradament, no vaig descobrir les 22 que cita la carta. Ara com ara, he localitzat, a més de les tres que porten numeració, altres 5 creus sense cap mena de distinció, la qual cosa, dificulta una mica saber quina és exactament. També he vist 2 angles que presenten la mateixa tipologia de les creus. Desconec però, si aquests angles foren comptabilitzats com a creus.

²³ El document és una carta anònima adreçada al senyor de Coma-sema, localitzada a l'arxiu Vidal Peretó (ARM) i que vaig poder consultar a la web: toponimiamallorca.net de M.A. Escanelles. La carta en qüestió, diu així: “Molt Senyor, després de saludar-lo li faig saber que respecte de la partió ja està feta, començant pel cap de la paret, seguint per damunt l'esquena per les dues creus que trobarem velles, tirant just dins el comellar del Pi just a n'el Barranc amb poca diferència el Bosquet està partit junt a n'el Torrent, i després començant a la paret del puig d'Amós, just per la vorera del conradís de Coma-sema muntant tot just fins al puig de la Font [...] posarem molt més amunt [...] pel pas de la Ginebrissa just a la font del Pi i amb tot això s'han fet 22 creus d'un cap fins a l'altre tot molt ben ajustat”.

Foto 11.

Com tampoc puc assegurar si l'emplaçament d'aquestes 22 creus comença en es Reialenc o a la llera del torrent de Solleric. De les exploracions fetes fins ara, no he descobert cap creu en el vessant de ponent del torrent. Finalment, he d'advertir que d'aquestes altres 5 creus, n'hi ha una que disposa d'una tipologia ben diferent de les altres. Potser es tracta d'una de les dues creus que trobaren velles tal com se cita a la carta?

INSTAL·LACIÓ I SEGUIMENT DE CAIXES NIU A SA COMUNA DE BUNYOLA L'ANY 2019

SEBASTIÀ PERELLÓ SUAU¹
VICENÇ AMENGUAL AGULLÓ²

Introducció

La intensa explotació humana del bosc ha provocat la disminució d'arbres vells amb forats, i com a conseqüència, les espècies que crien en cavitats i no tenen la capacitat física per a construir-les (*Troglodites secundaris*) han patit una davallada (Sánchez *et al.*, 2007). Aquests solen acceptar amb facilitat les cavitats artificials proporcionades per l'home, de fet, a molts de països es col·loquen caixes niu per afavorir la lluita biològica contra les plagues (Lambrechts *et al.*, 2010). A més, en època de cria, les erugues són la principal font d'aliment pels pollets (Wilkin *et al.*, 2009). Hi ha estudis que suggereixen que la quantitat d'erugues disponible està molt relacionada amb el nombre d'ous que poden posar alguns pàrids com el cap ferrerico (*P. major*) (Marciniak *et al.*, 2007).

1. Biòleg de l'Ajuntament de Bunyola. SOIB Joves Qualificats.
2. Garriguer de la Comuna de Bunyola. Ajuntament de Bunyola.

Objectius

- Promoure un increment d'aus insectívores, sobretot, el ferrerico (*P. major*) i ferrerico blau (*C. caeruleus*) a sa Comuna de Bunyola per a controlar plagues com la processionària (*Thaumetopoea pityocampa*) i l'eruga peluda (*Lymantria dispar*).
- Realitzar un seguiment de les caixes niu.
- Conèixer el percentatge d'ocupació de les caixes niu i saber quines espècies les ocupen.
- Conèixer diferents aspectes sobre la reproducció dels aucells: nombre d'ous per posta, època de nidificació, predació, etc.

Metodologia

S'han col·locat un total de 38 caixes distribuïdes per la zona de bosc mixt de sa Comuna, on l'estat arbori està compost bàsicament per alzina (*Quercus ilex*) i algun pi (*Pinus halepensis*) i a l'estrat arbustiu es troben, entre d'altres: romaní (*Rosmarinus officinalis*), xiprell (*Erica multiflora*), estepa (*Cistus spp.*), mata (*Pistacia lentiscus*), aladern (*Rhamnus alaternus*), llampúdol bord (*Rhamnus ludovici-salvatoris*), arbocera (*Arbutus unedo*), ginebró (*Juniperus oxycedrus*) i l'escanya-cabres (*Cneorum tricoccon*).

El model utilitzat és l'anomenat model C per a pàrids de l'antic ICONA, es tracta d'una caixa de fusta tractada de 14x19x14 cm, lleugerament més alta a la part posterior (23 cm), amb el forat de 32 mm i fondària des del forat de 10 cm, penjada als arbres amb un ganxo metàl·lic de 35 cm, a més, duen afegida una fusta que sobresurt del sostre a la part de dalt per dificultar l'entrada de predadors a la caixa niu. Aquestes han estat facilitades per Paratge Natural Serra de Tramuntana (PNST) de la Conselleria de Medi Ambient de les Illes Balears.

Les caixes han estat col·locades, amb un pal adherit a un ganxo (Imatge 1a), a alzines separades a una distància mínima de 50 m i a una altura d'entre 3-5 m, a branques horitzontals separades del tronc, per a dificultar l'accés dels depredadors.

El seguiment s'ha fet mitjançant una metodologia innovadora pensada pels autors d'aquesta publicació, aquesta consisteix a realitzar vídeos i fotografies amb el mòbil, el qual s'ha dipositat a un pal *selfie* adherit (amb cinta americana) a un pal extensor de 3 m (Imatge 1b). Aquesta metodologia permet disminuir les molèsties als aucells i disminuir el risc de caiguda de la caixa, ja que lleva la necessitat de baixar cada vegada la caixa niu. Únicament s'ha baixat la caixa niu quan s'ha observat que hi havia polls morts o si hi havia sospites que algun fos mort.

Les caixes s'han revisat cada 6 dies durant l'època de cria, essent la primera revisió dia 23 de maig i la darrera dia 17 de juny.

Imatge 1a: Revisió d'una caixa niu. Imatge 1b: Col·locació d'una caixa niu a una branca d'alzina.

Resultats i discussió

Les espècies que han ocupat les caixes niu han estat ferrerico (*P. major*) (Imatge 3a) i ferrerico blau (*C. caeruleus*) (Imatge 3b), aquest segon en major mesura.

De les 38 caixes col·locades s'han torbat 13 nius incomplets i 10 nius complets que han aconseguit fer posta d'ous. Malgrat això, únicament han aconseguit sobreviure els pollets provinents de 4 nius (Imatge 2). De les altres 6 caixes niu amb niu complet, a una únicament s'han trobat dos ous sense fer eclosió a la primera revisió. A les altres 5 s'ha observat que han desaparegut pollets i els que quedaven eren morts. A tres d'aquestes caixes, els pollets morts han presentat ferides (Imatge 5) i a les altres dues no han presentat ferides (Imatge 6).

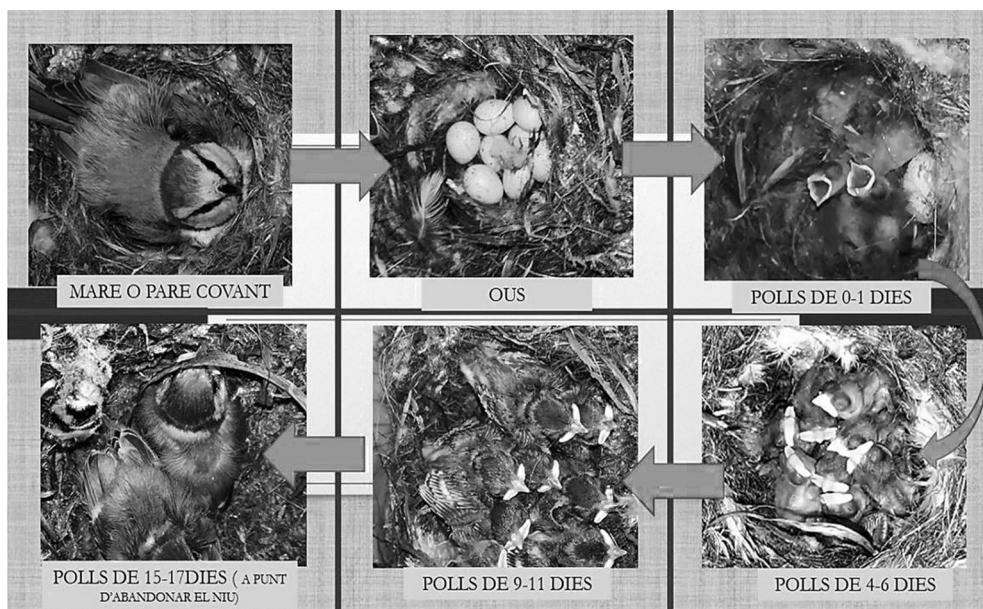
Les causes de la desaparició dels pollets poden ser varies, entre elles les següents:

- Els pollets s'han mort de causa natural i els pares les han tret del niu, això només passa si els pollets són bastants petits, ja que si són molts grossos els pares no tenen la força per treure'ls del niu.

- Predació d'algun mamífer com rates, martes, mostels, etc.

Les causes de la mort dels pollets que no han presentat ferides poden ser:

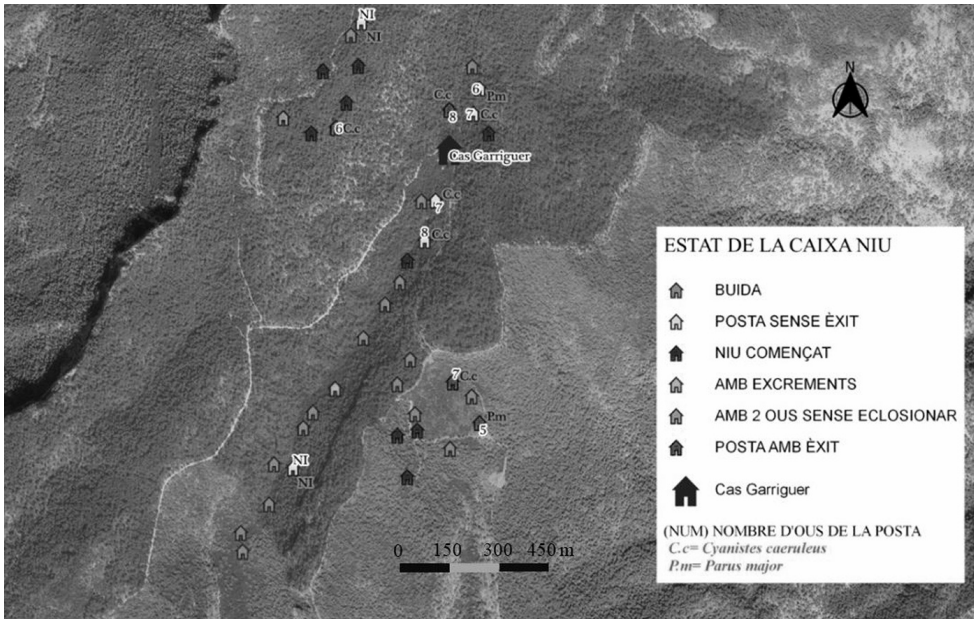
- Falta d'alimentació per part dels pares, és a dir, els pares no podien alimentar tots els pollets.

Imatge 2: Cicle d'un niu de ferrerico blau (*C. Caeruleus*).

Imatge 3a: Capferrerico (*C. major*). Imatge 3b: Ferrerico blau (*C. Caeruleus*).

Imatge 4: Instal·lació i seguiment de caixes niu a sa Comuna de Bunyola (2019).

– Mort per infecció interna, ja sigui vírica, bacteriana o fúngica.

Les causes de la mort dels pollets que presentaven ferides poden ser:

– Predació parcial del niu d'algun mamífer com podria ser la marta, rata, mostel, etc. Mamífers com la marta no poden entrar a dins la caixa, però poden ficar la mà i intentar treure algun aucell (José Luis Martínez, com. pers.). A més, podria ser que els depredadors aprenguessin a veure la caixa niu com un possible recurs alimentari (Miller, 2002).

– Competència interespecífica, entre ferrerico (*P. major*) i ferrerico blau (*C. caeruleus*) aquestes aus són molt territorials, i inclús poden matar els pollets d'altres nius que tenen al voltant (Merilä & Wiggins). També hi pot haver competència per part del formiguer (*J. torquilla*) que pot arribar a ser molt agressiu i matar pollets d'aquestes dues espècies (José Luis Martínez, com. pers.) de fet a sa Comuna hi ha bastant presència de formiguers (se'n senten cantar bastants).

Per intentar evitar les morts de pollets, tant per competència amb el formiguer, com per depredació, s'ha pensat posar en pràctica una metodologia nova que consisteix a afegir un reductor de 26 mm a l'entrada en el moment que un ferrerico o ferrerico blau hagi realitzat el niu i les postes d'ous.

A les dues primeres revisions (15-05-2019 i 23-05-2019) es varen observar els ous i els pares o mares covant, per tant les primeres ecllosions es varen dur a terme després del dia (23-05-2019). L'època de cria es veu potencialment afectada per una varietat de factors ambientals que poden afectar el funcionament dels nius (Marciniak *et al.*, 2007).

Imatge 5: A l'esquerra, dos pollets de pocs dies morts amb ferides i un ou que no ha eclosionat. A la dreta, dos pollets d'entre sis i vuit dies morts amb ferides.

Imatge 6: A l'esquerra, dos pollets de vuit a deu dies morts. A la dreta, un pollet d'entre nou i onze dies mort.

El nombre d'ous per posta ha estat de 5 a 6 per *P. major* i de 6 a 8 per *C. caeruleus* (Imatge 4). Aquests valors s'assemblen a valors d'altres estudis realitzats a la zona del mediterrani, on *P. major* feia postes de 5 a 8 ous i *C. caeruleus* feia postes de 6 a 9 ous (Lozano, 1998). Normalment el ferrerico blau (*C. caeruleus*) fa una posta amb un major nombre d'ous que el cap ferrerico (*P. major*). A més la quantitat d'ous que ponen pot variar entre anys, depenent de molts de factors ambientals (Lambrechts, 2016).

De les 4 caixes niu que han tingut èxit, una ha estat ocupada per cap ferrerico (*P. major*) i ha fet una posta de 5 ous. Per altra banda, les altres tres han estat ocupades per ferrerico blau (*C. caeruleus*), dues de les quals han fet postes de 6 ous i l'altre de 8 ous (Imatge 4).

El percentatge d'èxit d'ocupació el primer any (nius amb posta) ha estat d'un 26%, si tenim en compte estudis anteriors (Sunyer, 2010) realitzats a alzinars del pla de Mallorca que l'èxit d'ocupació del primer any era d'un 7%, podem dir que hi ha hagut un gran èxit d'ocupació per ser el primer any. Seria molt interessant continuar amb el seguiment els pròxims anys per a veure com evoluciona l'èxit de les caixes niu.

Agraïments

Els autors volem agrair al Paratge Natural de la Serra de Tramuntana per a proporcionar-nos les caixes niu. També volem agrair a la Sra. Cristina Fiol París i al Sr. José Luis Martínez Martín per l'assessorament que ens han aportat sobre diferents aspectes de les caixes niu.

Finalment, vull fer un agraïment personal, com a Sebastià Perelló Suau, a l'ajuntament de Bunyola, per haver-me contractat com a biòleg dins del programa SOIB-Joves Qualificats.

Bibliografia

Lambrechts, M. M., Adriaensen, F., Ardia, D. R., Artemyev, A. V., Atiénzar, F., Bañbura, J., & Dawson, R. D. (2010). The design of artificial nestboxes for the study of secondary hole-nestingbirds: a review of methodological inconsistencies and potential biases. *Acta Ornithologica*, 45 (1), 1-26.

Marciniak, B., Nadolski, J., Nowakowska, M., Loga, B., & Bañbura, J. (2007). Habitat and annual variation in arthropod abundance affects Blue Tit *Cyanistes caeruleus* reproduction. *Acta Ornithologica*, 42(1), 53-62.

Merilä, J., & Wiggins, D. A. (1995). Interspecific competition for nestholes causes adult mortality in the collared flycatcher. *The Condor*, 97(2), 445-450.

Miller, K. E. (2002). Nestings success of the Great Crested Flycatcher in nest boxes and in tree cavities: are nest boxes safer from nest predation? *The Wilson Bulletin*, 179-185.

Sánchez, S., Cuervo, J. J., & Moreno, E. (2007). Suitable cavities as a scarce source for both cavity and non cavity nesting birds in managed temperate forests. A case study in the Iberian Peninsula. *Ardeola*, 54(2), 261-274.

Sunyer, J. R. (2015). Seguiment de caixes-niu per a aucells insectívors en el centre de Mallorca. Esbós dels resultats. *Monografies de la Societat d'Història Natural de les Balears*, (20).

Wilkin, T. A., King, L. E., & Sheldon, B. C. (2009). Habitat quality, nestling diet, and provisioning behaviour in great tits *Parus major*. *Journal of Avian Biology*, 40(2), 135-145.

ESTUDI DEL BANYARRIQUER (*CERAMBYX CERDO*) A SA COMUNA DE BUNYOLA L'ANY 2019 I COMPARACIÓ AMB L'ANY 2018

SEBASTIÀ PERELLÓ SUAU¹
JAUME GARRIDO²
VICENÇ AMENGUAL AGULLÓ³

Introducció

El banyarriquer (*Cerambyx cerdo*) és un coleòpter xilòfag de gran mida, molt abundant a l'illa de Mallorca, fins al punt que s'ha convertit en un dels principals factors acceleradors del procés d'envelliment dels alzinars, posant en perill la sostenibilitat de més de 25.000 ha d'alzinar. La major part dels alzinars es troben a la Serra de Tramuntana, la qual va formar part de la Llista de Patrimoni Mundial per la UNESCO l'any 2011.

1. Biòleg de l'Ajuntament de Bunyola (2019). SOIB Joves Qualificats.
2. Biòleg de l'Ajuntament de Bunyola (2018). SOIB Joves Qualificats.
3. Garriguer de la Comuna de Bunyola. Ajuntament de Bunyola.

La campanya d'actuació s'ha dut a terme a sa Comuna de Bunyola que és, amb 716 hectàrees, l'espai comunal més gran de les Illes Balears, és un lloc d'interès botànic i zoològic perquè s'hi troben un elevat nombre d'endemismes i d'espècies protegides, fet que ha possibilitat la protecció de la zona mitjançant les categories d'ANEI, LIC i ZEPA i s'han inclòs els hàbitats més característics dins la Xarxa Natura 2000.

El medi natural es caracteritza per una alternança d'alzinar i bosc mixt, la comunitat clímax d'aquestes zones és l'alzinar (*Quercion ilicis*) el qual té una superfície de 14,16 ha a la Comuna. En el passat, la fusta s'utilitzava per escalfar les cases i per cuinar. Així, les alzines es talaven cada poc temps perquè eren les branques que en rebrotaven les que s'aprofitaven per fer carbó, amb la qual cosa s'aconseguia evitar que el banyarriquer es mantingués viu i que n'augmentés la població. Però amb l'arribada del butà es va abandonar aquesta activitat i les alzines que s'havien anat tallant es varen abandonar i, per tant, s'anaren debilitant més aviat que les que no s'havien aprofitat mai, aquest fet va afavorir aquest insecte, que ha proliferat molt i està danyant seriosament els nostres alzinars.

L'any 2018 es van realitzar actuacions de captura massiva a sa Comuna de Bunyola per a controlar la població de banyarriquer, per aquest motiu es van col·locar fins a 111 trampes casolanes, les quals capturaren 2039 banyarriquers. Prèviament, l'any 2017, també es van realitzar actuacions de captura, únicament a la zona de l'àrea recreativa de Cas Garriguer, es col·locaren 10 trampes i es capturaren 176 banyarriquers.

L'any 2019 s'ha volgut continuar amb la tasca feta els anys anteriors, per aquesta raó, durant els mesos de Juliol i Agost s'ha dut a terme la segona campanya consecutiva de captura massiva de banyarriquer (*Cerambyx cerdo*) a sa Comuna de Bunyola. Aquesta situació s'emmarca dins la línia d'accions del projecte "2a Fase de desenvolupament turístic i mediambiental de Bunyola i organització i catalogació de l'arxiu històric i municipal-SOIB Joves Qualificats, Entitats Locals 2018".

Aquest treball es compon de dues parts:

- 1) Anàlisi de la campanya 2019.
- 2) Comparativa entre els anys 2018 i 2019.

ANÀLISI DE LA CAMPANYA DE 2019

Metodologia

S'ha realitzat un mostreig desenal emprant trampes casolanes amb vi, sucre, aigua i sal. Les trampes estan fabricades amb barrals d'entre 5 L i 8 L modificats per tal d'emprar l'obertura com a embut per a dificultar la sortida dels insectes. L'atraient fou una mescla amb la següent proporció: sucre (300 g), vi negre (1 L), sal (300 g) i aigua (1 L). Les trampes es fermaren amb fil metàl·lic a 1,5 m d'alçada a un peu d'alzina (Fotografia 1). Han estat distribuïdes per diferents camins i comes

de sa Comuna, es col·locaven entre 10 i 50 m separades l'una de l'altra (dins de la mateixa zona).

Es van instal·lar un total de 180 trampes que foren omplertes amb la mescla el dia 21 de juny. Les revisions es feren aproximadament cada 10 dies. La primera revisió es dugué a terme dia 1 de juliol i la darrera revisió i retirada es realitzà dia 6 d'agost.

Per saber el moment òptim d'activació de les trampes es va decidir que es complissin un dels dos criteris que se citen a continuació: 1) observació del primer banyarriquer a sa Comuna, o 2) el moment que es capturés un banyarriquer a qualsevol de les 6 trampes que es tenien activades des de dia 17-05-2019 a la zona de Cas Garriguer, aquestes es revisaven cada dia.

Paral·lelament s'ha realitzat un estudi d'afectació observant com a símptoma la presència de serradís fresc (d'aquest any) a les alzines (Fotografia 2). Per això, s'han analitzat les alzines distribuïdes al voltant de 8 m de radi agafant com a centre de la circumferència l'alzina on estava col·locada la trampa. En total s'han analitzat 131 zones de 50 m².

Fotografia 1: Trampa per a banyarriquer col·locada al peu d'una alzina d'1,5 m d'alçada.

Fotografia 2: Detecció de serradís al peu d'una alzina.

Resultats i discussió

En total s'han capturat 695 banyarriquers, dels quals 371 han estat mascles i 324 femelles. El major nombre de captures s'ha realitzat al primer mostreig (dia 01-07-2019), després el nombre de captures va anar disminuint (Figura 1).

El fet que el nombre de captures més elevat es dugui a terme al primer mostreig pot dur a pensar dues hipòtesis:

1) Que les trampes es van posar tard i s'ha perdut la informació de dies anteriors i per tant no se sap la data que comencen a sortir, ni com és el creixement.

2) Que el major nombre d'emergències de banyarriquer es dugué a terme al principi de temporada amb un creixement exponencial. Això s'hauria pogut comprovar si s'hagués mostrejat més sovint o s'hagués mostrejat 10 dies abans.

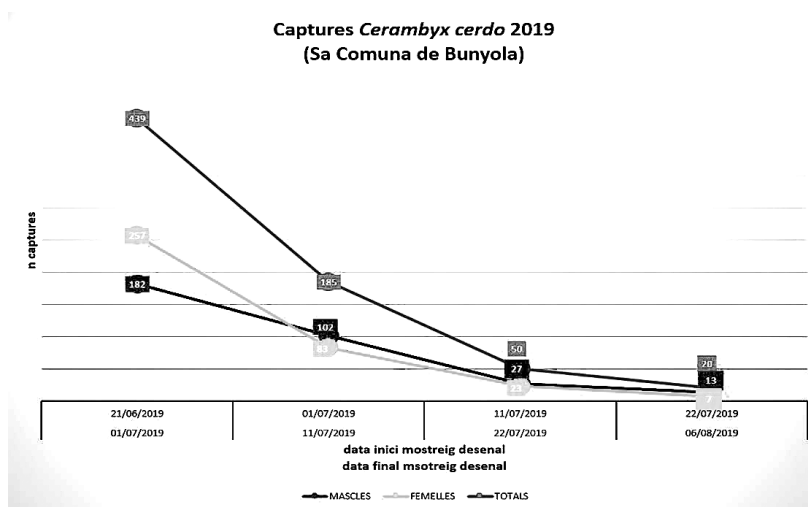

Figura 1.

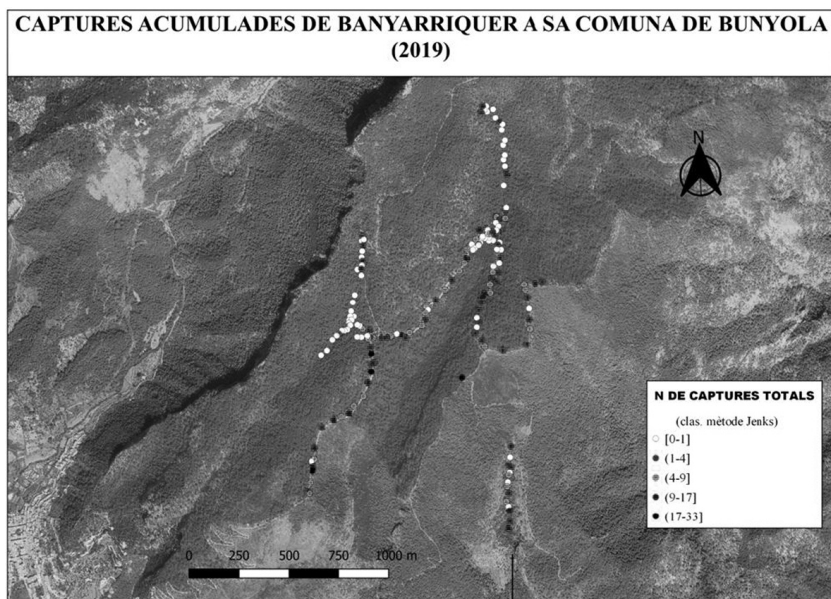

Figura 2.

Es pensa que la segona hipòtesi és la real, ja que durant el primer mostreig es va observar que la majoria de banyarriquers que estaven dins les trampes eren vius, cosa que indicava que havien caigut a la trampa feia pocs dies. A més, les trampes van ser activades en el moment que es va observar el primer banyarriquer i tampoc hi va haver cap captura a les 6 trampes activades des del 17-05-2019 a Cas Garriguer.

La zona més afectada ha estat la de la pista forestal des de s'Alzineta fins as Través que s'han capturat 207 banyarriquers amb 22 trampes (9,1 banyarriquers / trampa). La coma o comellar més afectat ha estat sa Coma d'en Buscante, on s'han capturat 71 banyarriquers amb 14 trampes (5,1 banyarriquers / trampa). A la Figura 2 es pot observar el mapa amb el nombre de captures per trampa categoritzat segons el mètode de Jenks.

Afectació d'alzines

En total s'han revisat 1.154 alzines, de les quals 328 han presentat serradís fresc, per tant un 28% de les alzines revisades han presentat símptomes actius de la presència de banyarriquers. El grau d'afectació no presenta una distribució uniforme (Figura 3).

Es pot observar una certa relació entre les zones on hi ha un major nombre d'alzines amb presència de serradís i el nombre de captures de la mateixa zona. Malgrat això, hi ha zones que la relació no es compleix, això és causat per la presència d'altres factors no mesurats que poden influir al nombre d'individus. Aquests factors són el diàmetre de l'alzina, el nombre de forats, densitat de població, forma topogràfica, etc. (Calle, 2013).

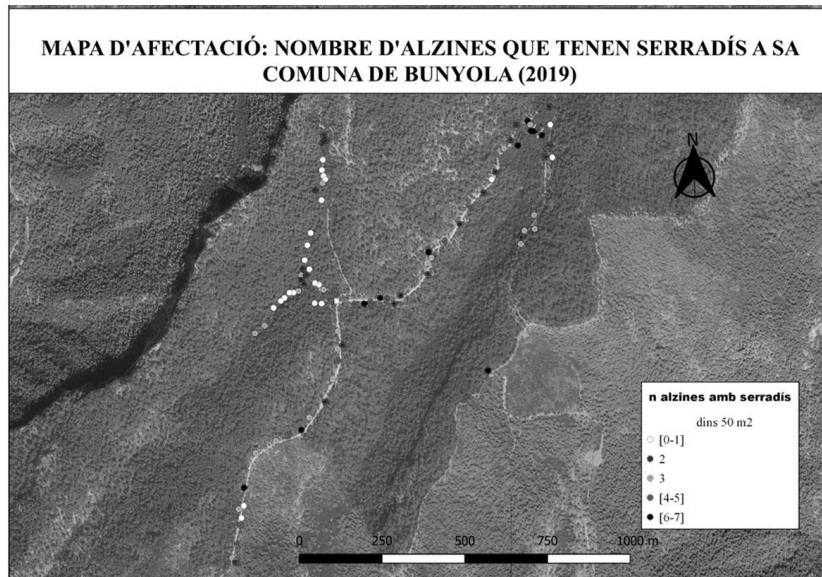

Figura 3.

COMPARATIVA ENTRE ELS ANYS 2018 I 2019

Metodologia

Per a comparar els resultats entre la campanya de 2018 i 2019 s'han seleccionat les trampes que estaven situades a les mateixes coordenades (amb un error de 3 m). En total s'han comparat 33 trampes.

Resultats

A les Figures 4 i 5 es pot observar com el nombre de captures s'ha reduït dràsticament de l'any 2018 al 2019. Aquest fet pot haver ocorregut per dos motius:

1) La captura massiva que es va dur a terme l'any 2018 va frenar molt la reproducció del banyarriquer.

2) El banyarriquer és una espècie que pot estar en estadi larvari fins a 4 anys, inclús pot estar 1 any en estat adult dins del tronc (González et al., 2010), per aquest motiu, podria ser que aquest any hagin sortit de les alzines pocs adults i dedins hi hagués moltes larves que encara no s'han convertit en adults. Per aquest motiu és important que la campanya es repeteixi l'any 2020.

Un fet a destacar és la baixada de captures a l'àrea recreativa de Cas Garriguer, on l'any 2019 s'han capturat 47 banyarriquers amb 24 trampes (1,9 banyarriquers / trampa), l'any 2018 s'agafaren 270 banyarriquers amb 17 trampes (15,9 banyarriquers / trampa) i l'any 2017 es capturaren 176 en 10 trampes (17,6 banyarriquers /trampa).

Un altre fet a destacar és la diferència de la ràtio nombre de femelles / nombre total d'individus que hi ha entre els dos anys. L'any 2019 la ràtio ha estat de 0,47, en canvi l'any 2018 va ser de 0,25. Aquesta és pareguda a altres campanyes fetes a Mallorca que són de 0,24 (Associació Es Voltor, 2018) o 0,30 (Alomar i Núñez, 2018).

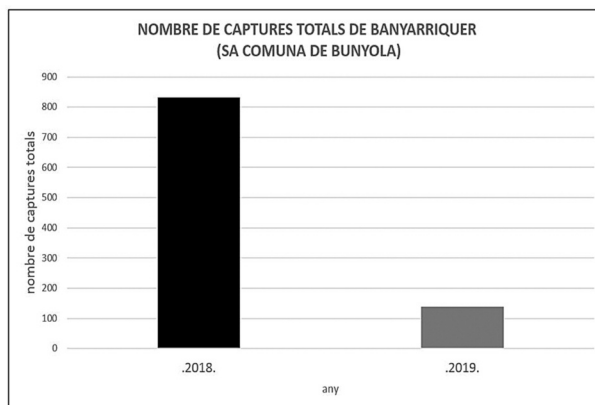

Figura 4: Comparativa del nombre de captures totals del banyarriquer (*C. cerdo*) entre els anys 2018 i 2019.

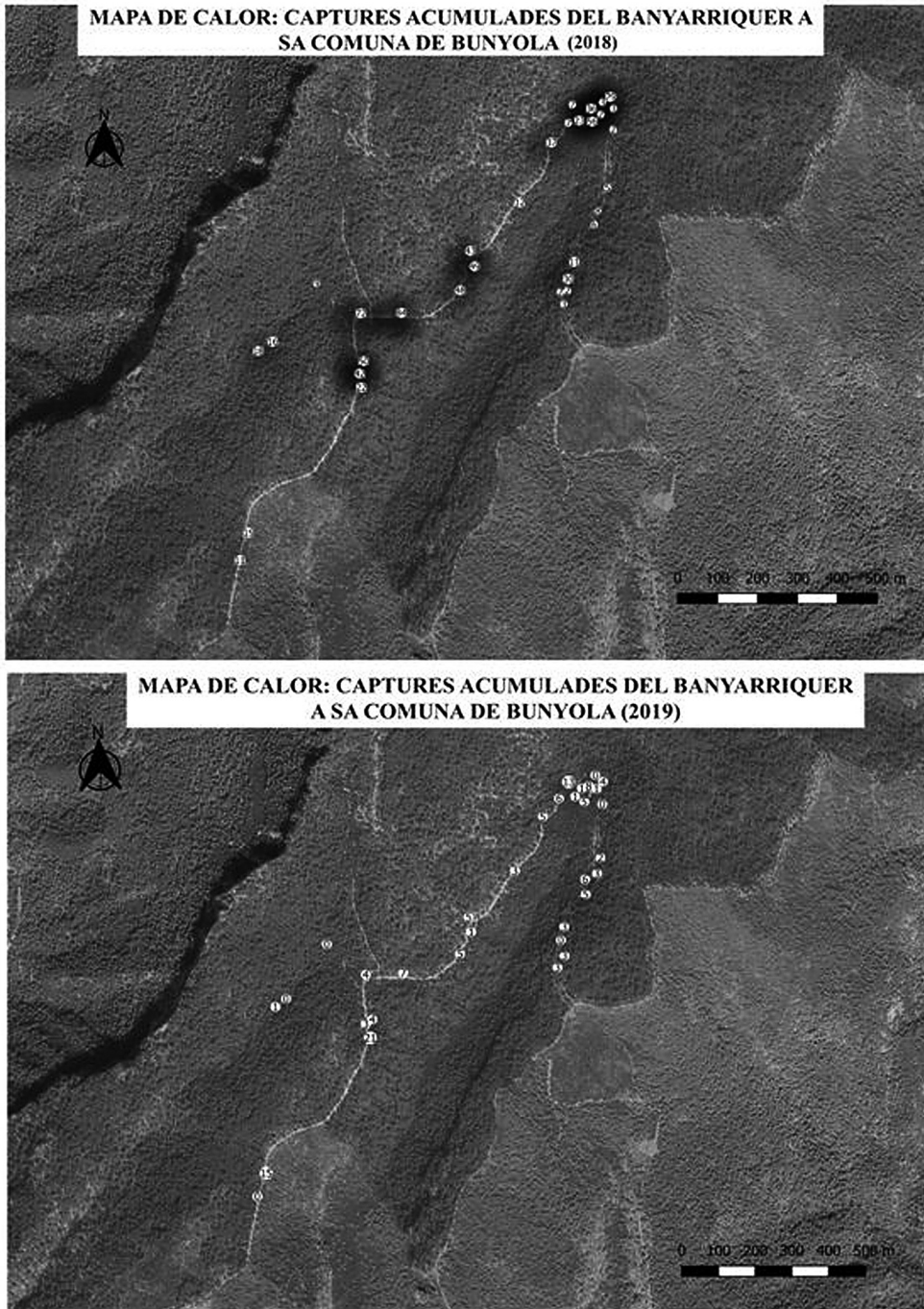

Figura 5.

La raó d'aquest augment de ràtio per part de les femelles és desconegut. La bibliografia escrita sobre aquest tema és contradictòria, però existeix la possibilitat que a zones altament colonitzades i amb poblacions molt nombroses, la quantitat de femelles sigui molt baixa per la menor disponibilitat d'arbres on poden dipositar la posta (Calle, 2013). Si aquesta hipòtesi és certa, voldria dir que a sa Comuna de Bunyola la població de banyarriquer s'ha reduït molt. De totes maneres no es pot afirmar i és important que l'any 2020 es faci una tercera campanya de captura massiva amb una anàlisi dels resultats.

Conclusions i reflexions

La mescla emprada per a realitzar el trampeig té els avantatges de ser econòmica, no persistent ni nociva per al medi ambient, però no és selectiva. Encara que no sigui selectiva es poden fer les següents actuacions per a disminuir la captura de fauna no diana:

- L'adició d'aigua i sal a la mescla de vi i sucre, pareix que minimitza la captura de fauna no diana.
- Sempre que es pugui s'ha d'evitar col·locar les trapes al bosc mixt, ja que allà hi ha més diversitat de fauna.
- L'activació de les trapes s'ha de realitzar a l'època òptima per a disminuir les captures de fauna no diana i optimitzar les captures de banyarriquer.
- La duració de les trapes activades s'ha d'ajustar al temps que hi ha més banyarriquers.
- Es pot intentar fer modificacions de les trapes com posar una petita reixeta i habilitar uns forats de mida petita, per a fer més selectiva la trampa.
- S'han fet proves de reducció del forat de les trapes a 2 mm (posant el tap i foradant-lo a 22 mm), pareix que baixa el nombre de captures no diana, sobretot de segons quines espècies de lepidòpters.

El projecte realitzat és un projecte local, eficient i millorable, que pot ser una solució per a una determinada zona d'alzinar, però no és la solució al problema de l'alzinar en general. S'ha de tenir en compte que aquesta feina ajuda l'alzinar, però no es poden deixar de fer una sèrie d'actuacions paral·leles, com poden ser el control d'herbivorisme i la tala d'arbres molt malalts.

Agraïments

A l'ajuntament de Bunyola per a la contractació de biòlegs amb el programa (SOIB-Joves Qualificats) i pel finançament del material emprat amb les trampes.

Als alumnes de 3r ESO de l'institut Joan Alcover per a l'elaboració d'una part de les trampes.

A l'escola de primària de Bunyola per a guardar les garrafes

A la Societat de Caçadors de Bunyola per ajudar a la col·locació de les trampes.

A diferents companys que han col·laborat en el seguiment de les trampes, però volem destacar especialment el Sr. Miquel Suau Font i el Sr. Miquel Vallespir Castelló per la seva gran implicació.

Bibliografia

Alomar, G., & Núñez, L. (2018). "El banyarriquer (*Cerambyx cerdo* L. 1758) (Coleoptera, *Cerambycidae*) a la finca pública de Son Amer (Escorca, Mallorca): tècniques de mostreig i espècies acompanyants". *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 61, 79-89.

Associació Muntanya del Voltor (2018). Informe sobre la campanya de banyarriquer 2018 (no publicat).

Calle, C. V. (2013). "Evaluación del grado de afectación por larvas de *Cerambyxwelensii* Küster 1846 (Col., *Cerambycidae*) del arbolado de las dehesas (*Quercus suber* L. y *Q. rotundifolia* Lam.) en Extremadura y surelación con algunas variables importantes del ecosistema", Doctoral dissertation, Universidad de Extremadura.

González, E., Gallego, D., Lencina, J. L., Closa, S., Muntaner, A., & Núñez, L. (2010). "Propuesta de una metodología para la determinación de los niveles de infestación por *Cerambyx cerdo* (Linnaeus, 1758) (Coleoptera: *Cerambycidae*). Evaluación de los niveles de infestación en Mallorca, año 2009". *Boletín de Sanidad Vegetal Plagas*, 36, 157-163.

Web sanitat vegetal: <http://www.caib.es/sites/sanitatforestal/ca/03_danys_i_consequencies-3423>.

ELS ESTIMS DE BUNYOLA DE 1685 (ARM D-1253)

GASPAR VALERO I MARTÍ

A l'Arxiu del Regne de Mallorca, a la secció Diputació, es custodien els llibres dels Estims de l'any 1685. Els estims constitueixen la valoració de les propietats immobiliàries d'un determinat àmbit territorial a efecte del repartiment impositiu, concretament per a la confecció del cadastre.

Com diuen Ramon Rosselló Vaquer i Onofre Vaquer, “els Estims tenen una estructura territorial, valorant tots els béns immobles segons l'itinerari que seguien els estimadors, i per tant, no estan ordenats els béns per propietaris. [...] Després de realitzar els Estims, els veïnats començaren les denúnciacions de béns mobles (bestiar, esclaus, carros, bótes, etc.)”¹ Amb els Estims i les declaracions del valor dels mobles es configura el cadastre corresponent, en el qual davall el nom de cada propietari s'enumeren els seus béns immobles amb el seu valor en lliures, el valor dels mobles (sense especificar-los) i els dels censals que rebia o que havia de pagar. Al cadastre no s'inclouen els béns dels propietaris no residents al terme.²

El llibre catalogat amb la signatura D-1253 de l'esmentat Arxiu del Regne de Mallorca és un manuscrit, en català, que recull la propietat immobiliària de Palma, Marratxí i de diversos municipis de Mallorca, incloent-hi les propietats de Bunyola (folis 215r-232). A més de les propietats urbanes, s'hi recullen les finques rústiques i les possessions del terme de Bunyola, que abasten també les d'Orient, amb els corresponents noms, propietaris i valoració en lliures mallorquines.

La present comunicació presenta la transcripció textual dels folis dels esmentats Estims referits a la propietat urbana i a les petites propietats rústiques de Bunyola, atès que les possessions de Bunyola, que ocupen els folis 229-232 dels Estims, foren estudiades i publicades en un altre treball.³ També aportam l'anàlisi d'algunes dades que s'hi poden extreure (tipologia de propietat, topònims, antropònims...).

¹ Rosselló Vaquer, R.; Vaquer Bennàssar, O.: *Història de Sencelles i Costitx (1229-1600)*, p. 44.

² *Op. cit.*, p. 44.

³ Valero, G.; Suau, B.; Verdera, J.: *Les possessions de Bunyola. Història i patrimoni*. Palma: Olañeta Ed., 2012.

En primer lloc figuren les propietats urbanes amb la relació dels immobles i dels seus propietaris. Seguidament, apareix la relació de propietats rurals, primerament les finques o peces de terra més petites, seguides de les possessions, que apareixen al final. Les dades que es recullen són el nom del propietari, la denominació de la propietat (casa o finca), la valoració expressada en la moneda de l'època (lliures, sous i diners). Normalment, els immobles apareixen relacionats amb el nom genèric de 'cases i corral de...' si són finques urbanes, i 'peça de terra de...' si són propietats rurals, i, en ambdós casos, tot seguit del nom del propietari i, a vegades, del malnom, informació aquesta de gran utilitat per identificar la finca en qüestió.

El 27 d'abril de 1685 els estimadors, representants dels diferents estaments socials i presidits pel jurat en cap de la Universitat de la Ciutat i del Regne, Pere Ramon de Vilallonga, començaren a visualitzar les diferents propietats de Bunyola i a valorar-les; n'aixecà acta el notari Joan Servera. Sembla que estigueren cinc dies, ja que acabaren dia 1 de maig.

Estimadors :

Pere Ramon de Vilallonga	Jurat en cap
Dn Antoni Dameto	Noble
Nicolau Andreu Rosinyol de Defla	Ciudadà
Nicolau Julià	Ciudadà
Miquel Canyelles	Mercader
Guillem Terrassa	Manescal (menestral)
Jordi Ballester de Sóller	Mà major pagesa
Andreu Amer de Campos	Mà major pagesa
Francesc Ramis d'Inca	Mà major pagesa

Propietats immobiliàries

Les propietats immobiliàries de Bunyola registrades als Estims són 301,⁴ de les quals 163 són propietats urbanes, relacionades sota l'epígraf "Cases, tafones i terres dins la vila". Les propietats rústiques són 138, de les quals, podem interpretar que 60 s'inclouen dins els "Establiments de les Comunes", 32 serien altres propietats mitjanes o petites i 9 s'integren dins l'epígraf "La Mayola", que ha de correspondre a una denominació no reeixida del llogaret d'Orient (inclou set peces o trasts de terra i set cases). A la fi, hi ha 37 assentaments dins el capítol "Possessions del terme de Bunyola".

⁴ Ens referim a assentaments dels Estims, ja que, encara que rarament, un assentament pot englobar dues, tres o, en un cas, 4 cases.

Pel que fa a les propietats urbanes, s'hi relacionen 159 cases. La majoria, són descrites amb les paraules “Cases i corral”, 68 en total. Una bona part són definides amb la fórmula “Cases i trast”,⁵ 43 en total (més quatre trasts sense casa).

S'esmenten 6 tafones, entre les quals “La tafona del Rey Nostron Señor”. També es ressenyen 5 cellers, a més d'un cup. Afegim que, a les possessions, hi ha relacionats un total de 5 molins.⁶ Remarcam que també es ressenya un “descobert”, un cairó i un total de 14 horts (7 a la vila, 4 a fora vila i tres a les possessions), a més de la séquia. Precisament sobre el sistema hidràulic, es reconeixen tres drets d'aigua. Com a cases singulars, s'esmenten la rectoria i la casa de la vila.

Pel que fa a les propietats rústiques, de les 138 finques, n'hi ha 82 específicament definides com a ‘peça de terra’, de les quals 5 són ‘peça de terra i olivar’, 1 peça de terra olivar i garriga i sis peces de terra i vinya. A més, 8 finques es defineixen directament com a ‘peça d'olivar’. La resta de finques són les possessions i els 4 horts de fora vila.

L'anàlisi del preu estimat de les propietats, ens permet observar que les cases més humils valen 25 lliures: “Cases de Guillem Aleña tixedor 25 ls” i la més cara –pel que fa a propietats urbanes–, 4.500 lliures: “P^o cases tafona y pessas de terra de Juan Mas del Pla del Rey 4.500 ls”. La majoria de cases es troben valorades entre 80 i 200 lliures.

Sobre el preu de les peces de terra, la més barata val 15 lliures: “Pessa de terra de Arnau Verdera 15 ls”; la finca catalogada com a peça de terra més cara val 2.000 lliures: “Pessa de terra olivar y garriga dita Son Moranta de Antoni Muntaner major 2.000 ls”. El preu de les finques és molt variat, lògicament segons l'extensió i la productivitat; la majoria es troben entre 120 i 300 ls.

A títol orientatiu, atès que les possessions de Bunyola no són objecte d'aquest estudi, la propietat més valorada de tot el terme de Bunyola és la possessió Alfàbia i les seves pertinences: “Alfàbia, la Serra, Honor, los molins, horts y casa de neu de Don Arnau Santacilia 39.000 ls”, seguida de Biniforani i Son Térmens.

Toponímia

Els topònims urbans recollits són escassos: Son Pastor, Son Prats, Son Gacias [*sic*].

De fora vila, s'esmenten més topònims, com la peça de terra dita el través de la Creu, les Molines, el Parrot, Son Mesquida, Son Moranta, Son March, Son Negret, el Garroveral, la Vinyeta, Son Murta, les Costes, Son Roca, Son Dionís, les Cometes, son Amelonda i la tanca de Muro, el Camp, la Mostra, la tanca del Pi, les

⁵ Diu el DCVB sobre l'accepció de ‘trast’ que creiem que correspon aquí: “Corral o espai descobert annex a una casa (Esporles); cast. Patio”.

⁶ Molins fariners d'aigua, encara que no s'especifica.

Forques, Son Drin [¿?], la Calderera, el Porrassar, lo Cotxo, les Rotes, la Vinya i la Vinyeta, la Vinya d'en Fonoll i les tanques [del] Pouet, les Argiles, les tanques d'en Bestard, la tanca den Mauho [¿?], la tanca del camí de Sóller, Son Boga, Son Poch, Son Areya [sic], la Mayola, Hem d'afegir en aquest apartat les 37 propietats incloses en l'epígraf possessions.

Al final dels Estims de Bunyola, s'inventarien "Les comunes de la vila de Bunyola", valorades en 2.000 ls, l'Escrivania del Senyor Rei (sense valorar) i la Cavalleria d'Orient "ab la porcio del Reguer del terma de Alaró de m^o Antt Verí", valorada en 5.780 ls

Antroponímia

Pel que fa a l'antroponímia, hi ha relacionats tots els propietaris, que normalment són els caps de família, el pare de família o, si és mort, la seva vídua, però, també hi ha dones fadrines i homes fadrins, entre els quals quatre preveres. Generalment, hi apareix en primer lloc el nom, en segon lloc el llinatge i en tercer lloc el malnom.

– Noms d'home.

D'entre tots els noms d'home esmentats als Estims, pel que fa al nucli urbà, 120 en total, n'hi ha 24 diferents. Per ordre de més a menys representats són:

Joan	26 (inclou 1 Joanot)
Antoni	23
Miquel	16
Bartomeu	9
Pere	6
Guillem	6
Gabriel	4
Jaume	3
Rafel	3
Sebastià	3
Andreu	2
Bernat	2
Isidro	2
Martí	2
Mateu	2
Pere Joan	2
Ramon	2
Agustí	

Damià
 Esteve
 Francesc
 Jeroni
 Jordi
 Josep

– Noms de dona.

D'entre tots els noms de dona del poble de Bunyola esmentats als Estims, 28 en total, n'hi ha 11 de diferents:

Antonia	3 (1 Antònia i 2 Antonina)
Francina o Francisca	7 (5 Francina i 2 Francisca)
Margarita	4
Joana	4
Catarina	5
Bàrbara	
Elisabeth	
Joana Anna	
Lluca	
Magdalena	
Monserrada	

A més, una Miquela, una Anna i una Martina apareixen com a propietàries de peces de terra. Per tant, en total hi consten 31 dones, amb 14 noms diferents.

– Llinatges:

Dels 70 llinatges diferents esmentats al nucli de Bunyola, n'hi ha 16 que es repeteixen tres o més vegades; són els següents, de major a menor:

Cabot	10
Palou	9
Nadal	7
Canyelles	6
Serra	6
Muntaner	6
Amengual	5
Borràs	5
Evinent	4
Moragues	4

Martí	4
Vadell	4
Campamar	3
Mir	3
Quetgles	3
Matheu	3

Amb dues referències, en tenim 13: Alenyar, Creus, Llebrés, Mas, Mercadal, Monserrat, Negre, Pasqual, Payeres, Rosselló, Sastre, Suau, Verdera,

Amb una referència, en tenim 31: Bestard, Cabal, Canals, Carrió, Castell, Coll, Contestí, Estarelles, Esteva, Fornari, Fortuny, Garcias, Gelabert, Màger, Magraner, Moll, Morro, Mulet, Oliva, Oliver, Penya, Pujol, Real, Roca, Roig, Roser, Salom, Sancho, Santacília, Sociés, Vidal, Vilallonga.

– Malnoms:

El cadastre recull 15 malnoms diferents:

Amengual Guiemasso
 Amengual Pastor
 Bestard Saraco
 Cabot Far
 Cabot Rei
 Cabot Toriro
 Coll Cosset
 Gelabert Morera
 Llebrés Redo
 Muntaner Corc
 Nadal Vell
 Quetgles Parro
 Roser Font seca
 Serra Sec
 Vilallonga Negret

També s'usa la informació '*fill de*', seguida del nom del pare: Antoni Sancho fill de Antoni, o, directament, amb la preposició de: Juan Vadell de Pere [fill de Pere]. o el lloc de procedència: Mas del Pla del Rei de Valldemossa, Martí Castell de ciutat; a vegades, el llinatge es complementa amb el nom de la possessió dels quals són propietaris: Muntaner dels Cocons, Serra del Garroveral.

També, en determinades ocasions, s'esmenta l'ofici: fuster, picapedrer, teixidor. En aquesta línia d'informació professional, destaca la referència als quatre preveres, com el "Dr Bartomeu Contestí p.re rector de Bunyola".

Transcripció dels Estims de Bunyola de 1685

215r Buñola

Die XXVII mensis Aprilis anno @ natt.e Dñi 1685

Los desus dits die y mes... en la vila y terme de Buñola... Pere Ramon de Vilallonga jurat en cap... lo noble Dn Antoni Dameto, Nicolau Andreu Rosiñol de Defla, Nicolau Julia ciutadans, Miquel Cañellas mercader, Guillem Tarrassa menescal y los honorables Jordi Ballester de Soller, Andreu Amer de Campos y Franc.h Ramis de Inca estimadors elegits per effecte de estimar bens del Regne per ex^o de la concordia feta entre el regne lo stat ecclesiastic y los creditors sobre la universal consig^o aprovada per se Real Mag.d que Deu g.de ab son real despacho de 29 agost 1684 y manera posar en ex^o ab provicio del Real Consell dels 22 sett.bre assistint per continua la dita estimasio yo Joan Servera nott elegit per lo mateix effecte q donaren principi a fer aquella en lo present terme de Buñola per lo qual effecte han prestat jurament als 4 y 24 janer y procehyren a fer aquella en la forma que sels ha ordenat.

f. 216v

Cases, tafonas y terras dins la vila

P^o cases tafona y pessas de terra de Juan Mas del pla del Rey 4.500 ls

Cases corral y seller de Antt Muntaner Segui 250 ls

Cases y descubert de Francina Marti V^a 70 ls

Cases y corral de Guillem Rosselló 180 ls

Cases y corral de Rafel Moll 120 ls

Cases y corral de Juan Quetgles Parro 160 ls

Cases y corral de Miquel Nadal 160 ls

Cases de Marg.tta Nadal V^a 40 ls

Cases y corral del benefici de Muntaners 120 ls possehit per lo Dr Francesch Muntaner p.re

f. 216r

Cases y corral de Damia Mir picapedrer 160 ls

Cases y corral de hereus de Bernat Muntaner Corch 80 ls

Cases y corral de Miquel Verdera 120 ls

Cases y corral de hereus de Sebastiá Negre 60 ls

Cases, cayró y corral de Antt Borrás 180 ls

Cases y seller de Damia Mir picapedrer 150 ls

Cases y corral de Bartt Suau fill de Antt 220 ls

Cases de Miquel Real 60 ls

Cases y trast de Joan Borrás 220 ls

Cases y trast de Joan Sastre Bonet 200 ls

Cases de Juan Cañellas Perro 90 ls

f. 217v

Cases y trast de Antt^a Cañellas V^a de Joseph 90 ls

Cases y trast de Miquel Mulet 160 ls

Cases de Llucha Garcias y Cañelles 40 ls

Cases y trast de Bartt Borrás 120 ls

Cases de Juan Peña 60 ls
 Cases y trast de Juan Esterelles 70 ls
 Cases y trast de hereus de Gabriel Negre 80 ls
 Cases y trast de Miquel Cabot fuster 130 ls
 Cases, tafona y tancas de M^o Juan Fornari 4.800 ls
 Cases y corral de Antt Sancho fill de Antt 70 ls
 Cases y corral de Bartt Cabot 140 ls
 f. 217r
 Cases de hereus de Andreu Campamar 110 ls
 Cases y trast de Antt Cerra 120 ls
 Cases y trast de Antt Muntaner dels Cocons 150 ls
 Cases y trast de Catt Morro V^a 80 ls
 Cases de hereus de Antt Cabal 70 ls
 Cases y corral de Bartt Serra del Garroveral 150 ls
 Cases y trast de Juan Palou Pastor 90 ls
 Cases y trast de Monserrada Palou y Oliver V^a 70 ls
 Cases de Juana Roig Ballester V^a 70 ls
 Cases y trast de Antt Mir 120 ls
 Cases y trast de Fran.ca Mercadal V^a 80 ls
 Cases y trast de Juan Aleña 30 ls
 f. 218v
 Cases de Marg.ta Palou V^a 70 ls
 Cases de Guillem Aleña tixedor 25 ls
 Cases del dit 200 ls
 Cases y trast de Miquel Nadal Vell 80 ls
 Cases y trast de Martí Castell de ciutat 80 ls
 Cases y trast de Juan Rosselló 100 ls
 Cases y trast de Antt Canals 200 ls
 Cases, terra y trast de hereus de Guillem Socies 250 ls
 Cases y trast de Isidro Pasqual 80 ls
 Cases y trast de Pere Vidal 80 ls
 Cases y trast de Jaume Llebrés Redo 130 ls
 Cases y trast de Juan Amengual 110 ls
 f. 218r
 Cases y trast de Miquel Amengual 110 ls
 Cases y trast de hereus de Antt Moragues 120 ls
 Cases y trast de Elisabeth Palou V^a 100 ls
 Cases de Antt Moragues de Antt 60 ls
 Cases y trast de Marg.tt Moragues V^a 60 ls
 Dos trasts de la dita 40 ls
 Cases y trast de Juan Magraner 160 ls
 Cases y trast del Rd Guillem Cañellas p.re 120 ls
 Cases y trast de Pere Coll Cosset 240 ls
 Cases y trast de Miquel Amengual Guiemasso 90 ls
 Cases, terra y trast de Antt Amengual Guiemasso 125 ls

Cases y trast de Juan Vadell de Pere 85 ls
 f. 219v
 Cases, terra y trast de Miquel Vadell 230 ls
 Cases y trast de Augustí Amengual 110 ls
 Cases y trast de Antt Suau 120 ls
 Cases de Antt Vadell 90 ls
 Cases, terra y trast de Pere Juan Cabot de Pere 260 ls
 Trast de terra y abres de Fran.ca Evinent 120 ls
 Terra del Dr Bartt Contestí p.re rector de Buñola 325 ls
 Cases de Gabriel Campamar 60 ls
 Cases y trast de Mag.na Matheu 90 ls
 Cases y trast de Antt Mir 160 ls
 f. 219r
 Cases y corral de Pere Juan Moragues 220 ls
 Et die XXVIII mensis Aprilis... proprietatis seguentes
 Cases y corral de mestre Juan Creus fuster 110 ls
 Cases y corral de Francina Evinent y Coll 220 ls
 Cases y corral de Bartt Serre Sech 80 ls
 Cases y corral de hereus de Ramon Serre 160 ls
 Cases y corral de Pere Martí 100 ls
 Cases y corral de hereus de Gabriel Aleña 120 ls
 Cases de Francina Borrás y Muntaner 240 ls
 Cases y corral de Antt Pujol 240 ls
 f. 220v
 Cases y corral de Fran^a Palou y Cabot 160 ls
 Cases de Miquel Cabot Toriro ¿? 100 ls
 Corral y cases de Bartt Majer 100 ls
 Cuatre cases y corrals de Francina Evinent y coll 400
 Cases majors y menors de Antonina Mas V^a 150
 Cases y trast de Antt Oliva 60
 Cases de Antt Matheu 100
 Trast de hereus de Jaume Bestard Saraco 10
 Cases de Juan Evinent 60
 Cases de hereus de Juan Salom 120
 Cases de Juan Gelebert Morere 90 ls
 220r
 Cases de Sebastia Roser Font Seca 160
 Cases y corral de hereus de Guillem Cañelles 90
 Cases y corral de hereus de Antt Cañelles 90
 Cases de hereus de Miquel Cabot Rey 240
 Cases de Gabriel Roca 100
 Cases de Jaume Llabres 100
 Cases de Sebastià Cañelles 120
 Cases y corral de hereus de Guillem Amengual Pastor 140
 Cases y corral de Isidro Pasqual 120

- Cases y corral de Miq.l Carrio 140 ls
221v
- Cases y corral de Pere Santacilia sastre 90 ls
- Seller de Miquel Vadell 100ls
- Cases y corral de hereus de Miquel Serre 160ls
- Cases, seller, cup y corral de Antt Muntaner 500 ls
- Cases, hort y dret de aygue de Matheu Amengual dit Son Pastor 2.000 ls
- Cases y hort ab dret de aygue de Guillem Cabot 240
- Cases y corral de Pere Palou 120
- Cases, hort y dret de aygue de Antt Muntaner 600
- Hort de Antt Serre Palou 750
- La rectoria y hort 850 ls
221r
- Las cases junt a la Sequia dita Son Prats, y hort dins la casa de D. Ramon Fortuñy de Ruescos y Garcia del habit de Alcantera dita Son Gacias 450 ls
- Casas tafona y olivars de Guillem Vilallonga Negret 1.500 ls
- Cases y corral dels hereus de Andreu Campamar 160 ls
- La tafona del Rey Nostron Señor –
- Cases de hereus de Bernat Quetglas 100
- Cases y corral de hereus de Sebastia Esteva 240
- Cases y corral de Juana Anna Monserrat y Amengual muller Mattheu Amengual Pastor 180 ls
- Cases de Marg.tta Nadal y Esteva 60
222v
- Cases, tafona y corral de Juana Anna Monserrat y Amengual muller de Mattheu Amengual Pastor 700 ls
- Cases y corral de Marti Borrás de Juan 220 ls
- Cases y corral de Catharina Payeres y Coll 225
- Cases y corral de Miquel Cabot y Coll 400
- Cases y corral de Joseph Sastre 200
- Cases y corral de Barbara Cabot 100
- Cases y corral de Antt Negre 200
- Cases y corral de Juan Guillem Palou 180
- Cases y corral de Barthomeu Quetglas Parro 80 ls
222r
- Cases y corral de Juana Creus y Rotger 60
- Cases de hereus de Antt Palou 100
- Cases y corral de Juan Marti 300
- Cases, hort y corral de Geroni Palou 800ls
- Cases y trast de terra de pere juan Cabot 400
- Cases de rafel Cloquell sastre 150 ls
- Cases de Antonina Payeres Vª 120
- Cases de Juan Payeres 120
- Cases de Juan Riera 60
- Cases y corral de juan Pallisser 150

Cases y corral de Catt^a Cabot y Verdera 140ls
 Cases y corral de hereus de Antt Palou 175ls
 223v
 Cases y corral de Andreu Sere 90
 Cases de Jordi Palou 60
 Cases y corral de hereus de Bartt Marti 100
 Cases y corral de Juana Muntaner y Palou V^a 120 ls
 Cases y corral de Juan Marti 120
 Cases y corral de Cat^a Nadal y Mercadal 100
 Cases de marg.tta Pastor V^a 40
 Cases y corral de hereus de Pere Pastor 100
 Cases, tafona y corral de Juana Muntaner y Palou 500 ls
 Cases y corral de hereus de juanot Juan 160 ls
 223r
 Cases y corral de Guillem Matheu 120
 Cases y corral de hereus de Juan Mercadal 140
 Cases del benefici que posseix lo R.d Juan Reyo p.re 90
 Cases y corral de Cat^a Nadal y Palou V^a 60 ls
 Cases y corral de hereus de Antt Mates 100
 Cases de la vila 250
 Cases seller y corral de hereus de Miquel Cabot Rey 500 ls

Continuant la dita estimacio foren estimades las propietats infrascritas per dits Señors
 Estimadors

Establiments de las Communas
 Pessa de terra de Mattheu Muntaner 27 ls
 224v
 Pessa de terra de Juan Palou chirurgia 80 ls
 Pessa de terra de Joseph Cañellas 56ls
 Pessa de terra de Miquel Cabot Fuster 85ls
 Pessa de terra de Miquel Morro 266ls
 Pessa de terra de Juan Vadell 33ls
 Pessa de terra Miquel Amengual 42ls
 Pessa de terra Miquel Real 30ls
 Pessa de terra de Juan Serra 52ls
 Pessa de terra de Miquel Verdera 33ls
 Pessa de terra de hereus de Marti Socies 42ls
 Pessa de terra Arnau Verdera 63ls
 224r
 Pessa de terra de Arnau Verdera 15ls
 Pessa de terra Miquel Muntaner 115ls
 Pessa de terra de hereus de Matgi Salva 67ls
 Pessa de terra Jordi Palou 94ls
 Pessa de terra Antt Palou y Serre 130ls

- Pessa de terra de hereus de Antt Moragues 187ls
 Pessa de terra de Antt Muntaner de Ramon 140 ls
 Pessa de terra Juan Suau 29ls
 Pessa de terra de Bartt Suau 33ls
 Pessa de terra de Miquel Suau 60ls
 225v
 Pessa de terra de Miquela Nadal Vidue 77ls
 Pessa de terra de Juan Aleña 26ls
 Pessa de terra de Antt Muntaner 20ls
 Pessa de terra de Bartt Verdera 30ls
 Continuando ett^a
 Pessa de terra y olivar de Juana Monserrat y Amengual 500ls
 Pessa de terra de la dita dita el traves de la Creu 1.150 ls
 Pessa de terra y olivar de Jaume Llabres 400
 Pessa de olivar y garriga de Rafel Marcus 803 l y quinza sous
 225r
 Pessa de terra y olivar dita las Molines de Juan Mas del pla del Rey de Valldemoca
 1.350 ls
 Pessa de terra y garriga y altre tanca del sr Juan Fornari estimade tot junt a altre part
 Pessa de terra den Fura de Juana Muntaner 736
 Pessa de terra olivar y garriga de juan Mas del pla del Rey de V 600
 Pessa de terra y Oliver dita el Parrot de Juana Anna Monserrat y Amengual 725
 Pessa de terra de D. Ramón Fortuñy que sta estimade junt ab altres propietats
 Pessa de terra olivar y garriga dita Son Mesquida de Juan Mas del pla del Rey de Vall-
 democa 900ls
 Pessa de terra olivar y garriga dita Son Moranta de Antoni Montaner major 2000 ls
 226v
 Pessa de olivar dita Son March de Geroni Palou 165
 Pessa de terra de Guillem Vilallonga dita Son Negret 1.400 ls
 El Garroveral de francina Serra V 1.400ls
 Pesa de olivar y cases de Pere Carrio 600
 Pessa de terra y olivar de Anna Cabot V^a 1.275ls
 Pessa de terra y viña de jeroni Palou 150 ls
 Pessa de terra de Nadal Evinent 300ls
 Pessa de terra y viña de Marti Roig 60ls
 Pessa de terra cases y viña de Bartt Colom 300
 226r
 Pessa de terra de Bernat Quetglas 132
 Pessa de terra de Antt Muntaner Major 240
 Pessa de terra de Antt Muntaner Segui 480
 Pessa de terra de viña de Francina Serre del Garroveral 480
 Pessa de terra de Miquel Vadell 380
 Pessa de terra de viña de Juan Evinent 240 ls
 Pessa de terra y viña de Miquel Carrio 150
 Pessa de terra de Nadal Evinent 100

- Pessa de terra de Bartt Colom 100
 Pessa de terra y cases de Rafel Moll 242
 227v
 Pessa de terra de dit Rafel Moll 200ls
 Pessa de terra de Antt Canals 100
 Pessa de terra de hereus de Ant Marti 200 ls
 Continuant la dita estimacio foren estimades las propietats saguents
 Pessa de terra dita la Viñeta de don Ramon Fortuñy de Ruescos y García estimada a
 altre part
 Pessa del dit dita son Murta estimade a altre part
 Pessa de terra del dit dita las Costas y garriga estimade a altre part
 Pessa de terra olivar y garriga dita son Roca del dit estimade a altre part
 227r
 Pessa de terra dita son Dionis de Antt Roig de Oliva 200 ls
 Pessas de terra ditas las Cometas, Son Amelonda y la tanca de Muro de Don Ramon
 Fortuñy de Ruescos y Garcia estimade a altre part
 Pessa de terra dita el Camp del dit estimade a altre part
 Pessa de terra y olivar de Juan Palou 700ls
 Tres pessas de terra juntas ditas la Mostra, altre de olivar dita la tanca del Pi, y altre dita
 las Forcas del Sr. Juan Fornari estimat tot junt en altre part –
 Pessa de terra dita Son Drin [¿?] de Don Ramon Fortuñy de Ruescos y Garcia estimat
 en altre part
 Pessa de terra y olivar dita la Calderera de Juan Mas del pla del Rey de Valldemoca
 675 ls
 Pessa de terra dita el Porrassar del S.r Juan Fornari estimade a altre part
 228v
 Pessa de terra y olivar dita lo Cotxo del S Juan Fornari estimade a altre part
 Pessa de terra dita las Rotas de Juan Mas del Pla del Rey de Valldemoca 625 ls
 Dit die
 Continuando etta
 Dos Pessas de terra juntas ditas la Viña y la Viñeta de Antt Muntaner m^a [major] 1.300 ls
 Dos Pessas de terra dites la Viña den Fonoll y las tancas Pouet de Geroni Palou 850 ls
 Pessa olivar dita las Argilas de Geroni Palou 1.125 ls
 Las tancas den Bestard del dit Palou 900 ls
 228r
 Pessa de terra dita la tanca den Mauho [¿?] de Matheu Amengual 275 ls
 Pessa de terra dita la tanca del cami de Sóller del S.r Juan Formari e tot junt a altre part
 Pessa de olivar dita son Boga de hereus de Antt Palou 500
 Pessa de olivar de pertinencias de son Boga de hereus de Juana Palou 200
 Pessa de olivar de pertinencias de son Boga de Francina Palou y Torra de Valldemoca 200
 Pessa de olivar de pertinencias de son Boga de hereus de Elysabeth Palou 200
 Pessa de terra de pertinencias de son Boga de Jordi Palou 200
 Pessa de terra y olivar dita son Poch de D. Ramon Fortuñy de Ruescos y Garcia esti-
 made tot junt a altre part –
 f229v

Horts y cases ditas son Pastor de Matheu Palou 2.000 ls
 Hort y caseta de m° Juan Palou 300ls
 Pessa de terra y cases de hereus de Marti Socies 450ls
 Pessa de terra de Francina Coll y Evinent 75ls
 Hort y cases dit Son Areya de Antt Muntaner major 600ls
 Horts de Antt Palou y Serre 750 ls
 La Mayola
 Pessa de terra dita la Mayola de Martina Borrás 130 ls
 Pessa de terra dita la Mayola de Antt Canals 97 ls
 F229r
 Pessa de terra dita la Mayola, y cases de Antt Mir 355 ls
 Dos closos de terra y dos cases de Ant Cabot Far 250ls
 Trast y cases de Gabriel Pons 80ls
 Clos y cases de la Vicaria 120ls
 Cases de Antt Amengual 80ls
 Cases de hereus de Juanot Vidal de Orient 200ls
 Pessa de terra de pertinencias de Sollerich del señor –

Die prima mensis Maii Anno @ nate Dni MDCLXXXV
 Possessions del terma de Buñola
 Son Termes de m° Geroni Gual Termes Dezmur, y el moli 32.000 ls
 f230v
 La Font Secca de D Francesch veri del habit de Monteza 10.000 ls
 La Heretat del señor marquez de Bellpuig 18.000 ls
 Raxa del señor Conde de Montenegro 24.000 ls
 Biniatzar de D. Antt Fuster olim de Sales del habit de Calatrava 23.500 ls
 La Alcaria Blanca del señor marquez de Bellpuig 16.000 ls
 Son Ignaci de D. Nicolau Santacilia del habit de alcanter 9.000 ls
 La Alcaria de Vall de m° Franc.h Vilallonga y ¿? del habit de Spata 30.000
 Biniforani, son Socies, y lo hostel de m° Pedro de la Cavalleria 32.000 ls
 f230r
 El Tex de m° Pere Ramon de Vilallonga 7.000 ls
 Alfabia, la serra, Honor, los molins, horts y casa de neu de Don Arnau Santacilia
 39.000 ls
 Barcelona y el moli de D. Antt Fuster olim de Sales del habit de Calatrava 12.000 ls
 Son Creus de M° Gabriel Fuster 20.000 ls
 Son Palou de Rafel Guerau 10.000 ls
 Son Homar de M° Francesch Muntaner 24.000 ls
 Son Muntaner de hereus de Juan Moya 14.000 ls
 Caubet de hereus de D. Jordi Sureda y Sanct Juan 13.000 ls
 La torra de son Vivot, garroveral y viñas ab sos cups de D. Juan Miquel Sureda 11.000 ls
 f231v
 La Estremera de hereus de M° Juan Guells 9.000 ls
 La Estremera de M° Ramon Puigdorfila 5.100 ls
 Los Cocons de Antt Muntaner de Ramon 4.000 ls

Sos Pizans del Capita Miquel Santandreu y Piza 5.000 ls
 Sos Pizans de Miquel Oliver 1.500 ls
 El Garroveral de Bart Serre 1.500 ls
 El Garroveral de hereus de Miquel Cabot als Rey 1.000ls
 Cases y olivar de Pere Carrió 700 ls
 f231r
 Son Garcias, tafonas, tanca y hort de D Ramon Fortuñy de Ruescos y Garcia del habit
 de Alcantera 15.000 ls
 Son Guerau de Rafel Guerau 6.000 ls
 Commessema, Son Monserrat, el moli y alzinar de Juanot Palou 22.500 ls
 Son Vidal de hereus de Juanot Vidal 20.000 ls
 Son Bernadas de Bernat Cabot 5.000 ls
 Son Cabot demunt de Antt Guerau 4.500 ls
 Son Cabot devall, y Son Vert de Sebastia Cabot 5.000 ls
 Son Palou, alzinar, y hort de mº Miquel Palou 11.500 ls
 Son Borrás de Joseph Sastre Vidal 5.500 ls
 f232v
 Son Parot de Miquel Amengual 3.500 ls
 Son Terrassa de Bernat Palou 8.000 ls
 Las comunas de la vila de Buñola 2.000 ls
 Son Pastor de Mateu Amengual 2.000 ls
 La Scribania del Señor Rey –
 La Cavalleria de Orient ab la porcio del Reguer del terma de Alaró de mº Antt Veri
 5.780 ls

Apèndix: Les possessions de Bunyola als Estims de 1685

Els estims generals de 1685 repeteixen l'esquema dels anteriors de 1578 i, per tant, també recullen la valoració de la propietat immobiliària de Bunyola (D-1253, folis 216-232). Aquests estims proporcionen una informació més precisa sobre els topònims de les finques. Pel que fa a la gran propietat agrícola, inclouen 34 possessions de Bunyola de més de 4.000 lliures. Són les següents:

Possessions de Bunyola (Estims de 1685) de més de 4.000 lliures

<i>Núm.</i>	<i>Possessió</i>	<i>Propietari</i>	<i>Valoració</i>	<i>Foli</i>
1	Alfàbia i Honor	Don Arnau Santacília	39.000 £	230
2	Biniforani	Mn Pere de la Cavalleria	32.000 £	230
3	Son Térmens	Jeroni Gual Térmens Dezmur	32.000 £	229r
4	L'Alqueria d'Avall	Mn Francesc Vilallonga-Mir	30.000 £	230
5	Raixa	Comte de Montenegro	24.000 £	230
6	Son Amar	Mn Francesc Muntaner	24.000 £	230r
7	Biniatzar	D. Antoni Fuster de Sales	23.500 £	230
8	Coma-sema i Son Monserrat (Orient)	Joanot Palou	22.500 £	231r
9	Son Creus	Mossèn Gabriel Fuster	20.000 £	230r
10	Son Vidal (Orient)	Hereus de Joanot Vidal	20.000 £	231r
11	L'Heretat	Marquès de Bellpuig	18.000 £	230
12	L'Alqueria Blanca	Marquès de Bellpuig	16.000 £	230
13	Son Garcies	D. Ramon Fortuny de Ruescos i Garcia	15.000 £	231r
14	Son Muntaner	Hereus de Joan Moya	14.000 £	230r
15	Caubet	D. Jordi Sureda i Santjoan	13.000 £	230r
16	Barcelona	D. Antoni Fuster de Sales	12.000 £	230r
17	La Torre de Son Vivot	D. Joan Miquel Sureda	11.000 £	230r
18	Son Palou (Orient)	Mossèn Miquel Palou	11.000 £	231r
19	La Font Seca	D. Francesc de Verí	10.000 £	229r
20	Son Palou (Son Palouet)	Rafel Guerau	10.000 £	230r
21	Son Ignasi	D. Nicolau Santacília	9.000 £	230
22	L'Estremera [Nova]	Hereus de mossèn Joan Güells	9.000 £	231
23	Son Terrassa (Orient)	Bernat Palou	8.000 £	232
24	El Teix	Mn Pere Ramon de Vilallonga	7.000 £	230r
25	Son Guerau	Rafel Guerau	6.000 £	231r
26	Son Borràs (Orient)	Josep Sastre Vidal	5.500 £	231r
27	L'Estremera [Vella]	Mossèn Ramon Puigdorfila	5.100 £	231
28	Son Bernadàs (Orient)	Bernat Cabot	5.000 £	231r
29	Son Cabot d'Avall i Son Verd (Orient)	Sebastià Cabot	5.000 £	231r
30	Son Pisà	Miquel Santandreu i Pisà	5.000 £	231
31	Son Trobat	Mn Joan Fornari	4.800 £	217
32	Can Mas	Joan Mas del Pla del Rei	4.500 £	216
33	Son Cabot d'Amunt(Orient)	Antoni Garau	4.500 £	231r
34	Es Cocons	Antoni Muntaner	4.000 £	231

(ARM D-1253 estims 1685, f. 216-232)

Com cent anys abans, continua el domini aclaparador de la noblesa terratinent ciutadana.⁷ S'incorporen nous nobles titulats, com el comte de Montenegro (Raixa), que substitueix els Safortesa-Tagamanent. Els Dameto mantenen les seves grans propietats, però ja apareixen com a marquesos de Bellpuig. Com a possessió més valorada continua Alfàbia, però es consigna juntament amb Honor. Alguns propietaris, com el noble Antoni Fuster de Sales té dues possessions importants (Biniatzar i Barcelona) i assoleix així el lloc de segon propietari de Bunyola, després dels Santacília. Hem de destacar també la presència d'una important mà major pagesa a Orient, amb els Sastre i els Cabot, i també amb els Palou, encara que aquests s'enobliran i passaran a residir a la Ciutat. Els Muntaner dels Cocons entren en la llista i serà una de les famílies de la mà major pagesa de Bunyola.

⁷ Dèiem, dels estims de 1578: "Constatam un domini aclaparador de la noblesa terratinent ciutadana, amb els Santacília, de la Cavalleria, Fuster (branca noble), Muntaner o Montaner (també de la branca noble), Dameto, Safortesa-Tagamanent, entre d'altres".

UN BROT DE PIGOTA A BUNYOLA (1846-1847)

NÚRIA QUETGLAS AMENGUAL

1. Introducció

L'illa de Mallorca, a mitjans segle XIX, es veié afectada per un brot de verola, que es deixà notar a tots els municipis. Tot i que no fos l'única onada, ja que al llarg de la centúria se'n succeïren unes quantes, aquesta destacà per un fet en particular: i és que, per primer cop, les autoritats sanitàries s'involucraren de manera activa i passiva en un intent de frenar i controlar l'epidèmia.

Fruit d'aquest moment és l'elaboració d'una tipologia documental sense precedents, que reflecteix els canvis sociopolítics d'aleshores: informes procedents d'un aparell sanitari que s'anà estructurant de manera més eficient en els què s'indica de manera periòdica l'estat de l'epidèmia en cada nucli poblacional. En aquest context, cal emmarcar l'expedient de pigota a Bunyola de l'any 1846, que resulta clau per estudiar les conseqüències d'aquest brot epidèmic en el municipi.

Gràcies al seu estudi i als d'altres documents arxivístics, podem saber el nombre de difunts que hi va haver a Bunyola i quines foren les mesures de prevenció i curació que es dugueren a terme. En aquest article es pretindrà emmarcar aquest cas particular dins el seu context històric, parlant de noms propis i aportant dades estadístiques de la informació que rebel·len les fonts documentals.

2. Estat de la qüestió i metodologia

La iniciativa de dur a terme una investigació entorn a aquest brot de pigota a la Bunyola de mitjans del segle XIX prové de la troballa, més bé casual, d'un expedient de verola, datat l'any 1846, custodiat actualment a l'Arxiu Històric de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de les Illes Balears. El document acompanya tot un seguit d'expedients del mateix estil provinents dels diferents municipis de l'Illa, les dates dels quals es poden emmarcar en un espai temporal molt semblant.

Aquesta unitat documental està composta per vint-i-cinc fulls manuscrits, i és el resultat del recull de correspondència vària, principalment, entre la Junta Pro-

vincial de Sanitat de Balears i la Junta Municipal de Sanitat de Bunyola.¹ Tot i estar encapçalada amb el títol *Viruela en Buñola (1846 y 1847)*, en realitat tots els fulls que formen el lligall es troben signades entre el 28 de setembre del 46 i el 22 de desembre del mateix any, de manera que no trobem cap carta de 1847, o, com a mínim, no se n'ha conservada cap fins avui dia. A través d'aquests missatges, les institucions participants s'anaven posant al dia de l'estat de l'epidèmia en el municipi: les entitats locals informaven a les provincials sobre el nombre d'afectats i quines solucions es duïen a terme per curar-los o evitar-ne la propagació; d'aquesta manera, la Junta Provincial en podia dur el seguiment i s'assegurava de què s'estaven complint les directrius estatals en la seva lluita contra la verola.

El fet que tal expedient es conservés en bon estat, juntament amb tots aquells amb la mateixa tipologia d'altres indrets de Mallorca, evidenciava un fet indubtable: d'alguna manera, aquest brot de pigota de mitjana centúria degué tenir una importància rellevant com perquè es deixés constància dels seus efectes a l'illa amb tanta recurrència. A més, no trobem documents del mateix estil en èpoques precedents i, per tant, que les institucions tant provincials com locals s'hi involucressin amb tant d'esforç, també apuntava a un canvi d'actitud per part de les elits dirigents: un increment de conscienciació vers a la importància de la salut pública en general i del problema de la higiene personal per tal de frenar la propagació de les epidèmies.

Arribats a aquest punt, calia consultar la bibliografia que existeix al respecte. I ens trobem que, en realitat, el tema de la sanitat i l'epidemiologia a la Mallorca contemporània ha estat força estudiada durant els darrers anys. A nivell local, destaquen, per exemple, els estudis d'Isabel Moll, Pere Salas o Eva Canaleta, entre d'altres. Però és imprescindible el llibre de José Mª Rodríguez Tejerina, *Historia de la Medicina en Mallorca*, per emmarcar-nos el tema en el seu context social i polític i comprendre, a trets generals, com va ser la seva evolució durant els anys en qüestió.

Isabel Moll és autora de nombrosos treballs que tracten les contínues epidèmies que afectaren Mallorca des d'inicis del segle XVIII fins a ben entrat el XX. És coautora de l'obra *La lluita per la vida: administració, medicina i reforma sanitària, Mallorca 1820-1923*, en la que es realitza un anàlisi exhaustiu de la mortalitat catastròfica de cada període, juntament amb les actuacions ordinàries per part de les institucions per aconseguir avanços en quant a salut pública. Participa, juntament amb Eva Canaleta Safont i Joana M. Pujadas Móra, en la realització d'una obra col·lectiva en la que s'examina com va ser la lenta introducció de la vacuna contra la verola a Mallorca entre una societat que es mostrava, en general, molt reticent davant els canvis.

¹ S'ha de dir que, a més de les cartes signades entre la Junta Provincial de Sanitat de Balears i la Junta Municipal de Bunyola, s'inclou també un petit fragment, en el que la Junta Municipal de Bunyola alerta a la Junta Municipal de Sóller sobre el fet que dos bunyolins malalts de verola anaven sovint a la vila veïna per abastir-se de queviures.

El tema de la vacunació també ha estat estudiat per altres autors. En aquest àmbit a nivell nacional, s'ha de remarcar l'obra de Guillermo de Olagüe Ros, qui, amb la seva aportació “La introducción y difusión de la vacuna contra la viruela en España (1800-1806)” a l'obra *Las vacunas: historia y actualidad*, analitza els primers anys d'aquesta pràctica en l'Espanya contemporània. A la mateixa línia se situa l'article de Ricardo José Campos Marín “¿Filántropos o Mercaderes? Vacunación antivariólica e intereses profesionales de los médicos en la España decimonónica”, prou interessant ja que remarca la poca iniciativa de l'Estat en la generalització del seu ús.

Finalment, a nivell local, destacaria també Pere Salas, qui aporta un enfocament diferent a l'estudi de l'evolució en l'àmbit sanitari a Mallorca, focalitzat en la seva relació amb els canvis polítics de l'època. Tal vegada la seva aportació a la revista *Mayurqa* titulada “Sanitat i Estat liberal. Mallorca segle XIX” sigui l'exemplificació més clara de les conseqüències que suposà la introducció de les polítiques liberals en quant als avanços en matèria de medicina, resultat, alhora, dels canvis en la mentalitat i de la nova concepció de la relació individu-estat de l'època.

Un cop realitzat l'anàlisi bibliogràfic, era necessari corroborar si efectivament va existir aquest augment de mortalitat catastròfica a Bunyola a causa de la verola entre l'any 1846 i 1847. I per aclarir els dubtes, calia consultar el registres sacramentals de l'època, actualment dipositats a l'Arxiu Diocesà de Mallorca, llibres molt extensos on s'hi anotaven totes les defuncions que hi havia al municipi cada any. En cada registre, s'especifica el nom del difunt, la seva edat i la causa de la mort i, en cas d'existir testament, com quedaven repartits els seus bens. En el cas de Bunyola, el llibre que ens va permetre ratificar la nostra teoria va ser el *Libro de difuntos de la Parroquia Yglesia de Buñola. Año 1832. 7 Enero 1832 á 22 abril 1850*, el buidatge documental del qual va permetre rebel·lar els noms dels afectats per verola durant els anys concernents.

3. El segle XIX i les epidèmies: un problema freqüent

Durant el transcurs del segle XIX, a Mallorca se succeïren nombroses epidèmies. D'entre elles, destacaren els successius brots de pesta, febre groga i còlera per ser els que tingueren una durada més llarga i els que provocaren unes taxes de mortalitat més elevades.² En menor mesura es donaren casos de pigota i xarampió, malalties infeccionses principalment perjudicials per a la població infantil.

Les contínues onades epidèmiques que transcorregueren durant la centúria es veren agreujades per diversos factors que contribuïren a allargar la seva duració. Un d'ells va ser les males condicions higièniques, tant dins l'àmbit públic com privat,

² Moll Blanes, 2014.

que es mantenien en la societat del moment. En els pobles, era molt comú que la gent es rentés un cop a la setmana, i que les dutxes només tinguessin un o dos cops per mes; dins les cases, no era estrany que els estables o les solls se situessin prop dels habitatges, i tampoc hi havia sistema d'aigües brutes —o, si n'hi havia, solien ser bastant precaris.³ No és complicat imaginar, doncs, que les males olors i les infeccions formaven part del dia a dia en els municipis. A Ciutat, els nivells de salubritat encara eren més baixos: allà, la major concentració demogràfica, la presència de murades i la falta de clavegueram feia que la mortalitat respecte a les zones rurals fos més alta.⁴

Però també, un altre motiu important va ser la crisi de subsistència que afectà l'illa a mitjans de centúria. Els anys 1846 i 1847 van ser especialment secs; la inversió en el camp no va ser suficient per pal·liar les conseqüències d'un clima desfavorable, cosa que es traduí en una sèrie d'anys de males collites.⁵ I com se sap, una població subalimentada sempre és més feble contra l'arribada de malalties i epidèmies.

Front a les adversitats esmentades, el segle XIX es va caracteritzar per ser el moment en què varen tenir lloc grans avanços en matèria de medicina, unes millores que ja s'havien iniciat a finals del segle precedent i que continuaren amb el pas dels anys. L'Estat Liberal, sorgit arrel de les revolucions liberals burgeses, es va imposar acompanyat d'una sèrie de valors nous, com la Declaració dels Drets Humans,⁶ l'exaltació de l'individu,⁷ la reivindicació de la salut i de la higiene, la privacitat, etc. Aquesta nova filosofia, juntament amb altres factors favorables, com podrien ser les transformacions agrícoles i industrials, els avanços comercials, la urbanització, i la implantació de l'ideari il·lustrat⁸, van permetre un ambient favorable per a la investigació i l'experimentació.

Els nous governs centraren els seus objectius principals a combatre les males condicions de salubritat dels nuclis poblacionals, ja que es considerava que una atmosfera contaminada era la principal causa de la propagació i fecundació d'epidèmies.⁹ El resultat va ser tot un conjunt de mesures ambientals i higièniques de gran efectivitat, com ara el trasllat dels cementiris als afores del poble; l'emissió d'ordenances que obligaven a netejar els espais públics i privats per evitar les males olors, principalment a l'estiu;¹⁰ la canalització de les aigües brutes; i un major control dels aliments que es venien als mercats i del consum d'aigua potable. Suposaven unes solucions costoses, però de gran utilitat, que solien anar a càrrec dels ajuntaments.¹¹

³ Tejerina, 1986, p. 71-72.

⁴ Moll Blanes, 2014, p. 80-90.

⁵ Deyá Bauzá, 2010, p. 53-54.

⁶ Salas Vives, 2002, p. 56.

⁷ Salas Vives, 1999, p. 199-200.

⁸ *Ibidem*, p. 197.

⁹ Moll Blanes, 2014, p. 174.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

Aquesta major implicació estatal i municipal es deixà veure també en matèria sanitària. Com a resultat, es va organitzar la professió mèdica de manera jerarquitzada perquè fos més eficient en termes de prevenció i radicació de malalties. A un nivell superior es creà, l'any 1720, la Junta Suprema de Sanitat estatal que evolucionà en la Direcció General de Sanitat i el Consell de Sanitat (1847). A nivell provincial, es passà de les Capitanies Generals i les Juntes Superiors de Sanitat als Governadors Civils i les juntes provincials de Sanitat. Per últim, dins el municipis, restaven les juntes municipals de Sanitat, dirigides des dels ajuntaments.¹²

Paral·lelament a la implantació d'aquesta nova estructura, sorgiren organismes que s'encarregaren de fomentar les bones pràctiques de salut pública i a promoure la medicació de la població. Entre ells, tingué un paper especialment important la Reial Acadèmia de Medicina de Palma, fundada l'any 1831, a partir d'un Reial Ordre que organitzava els diferents districtes mèdics a Espanya.¹³ En un principi, havia de configurar-se com la màxima autoritat en l'exercici de la pràctica medicinal i de cirurgia de les Illes Balears i l'encarregada de dirimir en temes de salut pública. Però a partir de 1834 les seves funcions varen quedar limitades a la formació dels seus membres i a l'actuació amb caràcter consultiu en moments de necessitat, quan assumptes de salut pública requerien actuacions d'urgència.

A més, s'anaren creant partits de metges amb les seves corresponents subdelegacions, cosa que va servir per crear una xarxa de metges titulars molt ben organitzada que afavorí principalment les zones rurals.¹⁴ Arrel d'això, la gran majoria de municipis es dotaren amb un metge titular, els quals contribuïren al control sanitari de tota la població i a crear punts de vacunació i distribució de medicines permanents a tot el territori.¹⁵

Per tant, l'Estat s'involucrà més en matèria sanitària, cosa que també passà, a nivell local, amb els ajuntaments, que anaren assumint de cada cop majors competències assistencials. Les juntes sanitàries passaren de tenir un caràcter voluntari a ser normalitzades amb una sèrie de formalitats que provenien o bé des del Govern Central o bé de les pròpies ordenances municipals que detallaven aspectes formals, tècnics i d'actuació.¹⁶ A poc a poc, es va anar regulant l'atenció domiciliària, l'atenció als malalts pobres i l'ús de medicaments, de la mateixa manera que augmentaren progressivament el nombre de metges de cada municipi.¹⁷

¹² Pujadas Mora, 2010, p. 49-64.

¹³ Bujosa Alomar, 2008, p. 89.

¹⁴ Canaleta Safont, 2008, p. 45.

¹⁵ *Ibíd.*

¹⁶ Bujosa Alomar, 2008, p. 89.

¹⁷ Canaleta Safont, 2008, p. 45.

4. La resposta front al brot de verola de 1846-1847

Dins tot aquest nou context politico-social, i entre tots els episodis epidèmics del llarg del segle XIX, un de pigota, en particular, preocupà als seus contemporanis: el dels anys 1846 i 1847. Però aquest no va ser l'únic; de fet, la pigota s'havia convertit durant el segle precedent en la malaltia epidèmica més important del món occidental després de la pesta.¹⁸ Tot i que el seu impacte havia minvat a inicis de la nova centúria, ja que epidèmies com la febre groga o el còlera li agafaren el relleu, la crisi de subsistència a finals dels anys quaranta, juntament amb les males condicions higièniques que es mantenien entre la població, li va donar una nova revifalla, fent que el nou brot de pigota fos especialment virulent.

Fruit de la preocupació il·lustrada per vetllar per la salut pública, aviat es du-gueren a terme mesures per tal d'erradicar els seus efectes. La Societat Econòmica d'Amics del País (fundada l'any 1778), molt abans, ja havia promogut actuacions destinades tant a prevenir com a intervenir en la propagació de l'epidèmia. S'havien difoses publicacions periòdiques informant de les possibles conseqüències de la verola; es persuadia als capellans que a través dels seus pregons informessin a la població i es demanava als acadèmics de la Reial Acadèmia de Medicina de Palma que fessin el mateix entre els professionals del sector, entre d'altres mesures¹⁹. S'ha de valorar la importància que tingueren aquests primers intents per frenar la malaltia ja que rebel·laven una voluntat oberta d'informació i conscienciació de la societat cap aquest problema. Tot i així, no va ser fins la introducció de la vacuna que es trobà una solució veritablement efectiva per a curar la població.

La pràctica de la vacunació a Espanya va començar a Catalunya, en el desembre de l'any 1800. Va ser adoptada de bon gust des del principi pels professionals de la medicina, per una part, per motius ideològics i científics, però per l'altra, també, perquè la seva eficàcia va ajudar a augmentar el seu prestigi social.²⁰

Malgrat l'efectivitat demostrada d'aquest remei, la veritat és que l'assumpció de la vacuna contra la verola entre la societat mallorquina va seguir un procés lent, en part degut a la escassa implicació estatal per regular-la.²¹ Al principi, no hi havia cap llei que normalitzés i procurés l'extensió de la vacuna entre la població i l'única mesura legislativa adoptada en aquest sentit va ser la Real Cèdula de 1805 que obligava a tots els hospitals a adoptar els mitjans necessaris per a realitzar la vacunació –tot i que, a la pràctica, aquesta disposició no es va arribar a complir.²² Es redactaren posteriorment altres disposicions, però van ser poques i molt espaciades en el

¹⁸ Olagüe Ros, 2008, p. 28.

¹⁹ Canaleta Safont, 2008, p. 39-40.

²⁰ Olagüe de Ros, 2008, p. 29.

²¹ Campos, 2008, p. 85.

²² *Ibidem*.

temps,²³ encaminades en la seva majoria a recomanar la vacuna, no a obligar-la. A més, existia una manca de voluntat per part de la Corona i dels metges per crear una normativa institucional que garantís l'existència i el control de remeses de vacunes que es repartissin entre la població.

La publicació de la innovació de Jenner²⁴ en el *Semanario Económico* es pot considerar com el punt de partida de la pràctica de la vacunació a Mallorca. En aquest sentit, les autoritats locals van tenir una funció decisiva en la generalització d'aquesta mesura profilàctica ja que l'Estat seguia mostrant una actitud passiva davant la seva generalització, en contrast amb la implicació que estava mostrant per millorar les condicions sanitàries del moment. Els ajuntaments, des de les juntes municipals de Sanitat, agafaren la iniciativa de la tasca de vacunar la població.²⁵

En un començament, eren només les elits socials (burgesos, aristòcrates, sacerdots, etc.) les que podien permetre's vacunar-se. Tot i això, la vacuna no va presumir de ser molt popular entre la població mallorquina ja que, pel seu tarannà conservador, aquesta tendia a resistir-s'hi i, qui es vacunava, ho feia un cop ja havia incubat l'epidèmia,²⁶ no per prevenir-la, cosa que feia que els seus resultats no fossin tan positius com s'esperaven.

No va ser fins que les elits mèdiques, les pertanyents tant a entitats públiques com privades, acceptessin la vacuna profilàctica com el remei més efectiu per lluitar contra la pigota, que es va popularitzar el seu ús. En aquest aspecte hi tingueren un paper rellevant a Mallorca els acadèmics de la Reial Acadèmia de Cirurgia de Palma els quals, a través dels seus escrits i publicacions, es preocuparen per informar sobre els efectes beneficiosos de la vacuna i s'encarregaren de la seva difusió territorial,²⁷ arreu dels municipis de l'illa. Entre ells, va destacar Weyler per ser l'únic que es va referir al brot de verola dels anys 1846 i 1847.²⁸

Durant la primera meitat del segle XIX, sembla que la vacunació es va realitzar gairebé de manera exclusiva a Ciutat. Els responsables dels ajuntaments forans enviaven a la capital a qui devia o volia ser vacunat²⁹ i eren els cirurgians els que la duïen a terme sota supervisió de metges. Aquest deure va ser assumit, en un primer moment, pels acadèmics de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia i, posteriorment, per l'institut Balear de Vacunació,³⁰ organismes que s'encarregaven d'administrar la vacuna. Es van emetre també algunes ordenances per a genera-

²³ Canaleta Safont, 2008, p. 42.

²⁴ Edward Jenner (1749-1823) va ser un metge i investigador, creador de la primera vacuna contra a verola.

²⁵ Canaleta Safont, 2008, p. 42.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 46-48.

²⁸ Moll Blanes, 2014.

²⁹ Canaleta Safont, 2008, p. 45.

³⁰ *Ibidem*.

litzar-ne el seu ús, com la Real Ordre de 26 de març de 1847.³¹ A partir de 1830 es va estendre aquesta pràctica: ja no sols es vacunava a Palma sinó també als municipis, on un metge anava als domicilis dels particulars per administrar la vacuna. Es van emetre ordenances reials que al·legaven la obligatorietat de la vacunació dels infants, una proposta que va ser recolzada pels professionals de la salut a tots els municipis de l'illa, els quals feien discursos dirigits a les famílies per recordar-los la seva responsabilitat.³² Però sovint els tutors dels menors s'oblidaven de vacunar-los o, inclús, s'hi negaven.

El Govern, a mesura que avançava la centúria, s'anà involucrant més en la distribució de la vacuna, en el seu estudi i en la difusió d'edictes que recordaven la seva obligatorietat i els seus beneficis, així com també en el control del nombre de malalts de cada municipi i les mesures que es duïen a terme per erradicar la verola.³³ A nivell local, la Junta Provincial de Sanitat instà a les juntes municipals a emetre informes cada certs dies o setmanalment sobre la situació de l'epidèmia al municipi³⁴ a fi de controlar quants d'afectats hi havia, quanta gent la superava i si els metges responsables prenién les solucions adequades.

No obstant, malgrat tots aquests esforços, hi ha alguns estudiosos, com Pere Salas, que afirmen que a nivell local no es pot parlar d'una aplicació efectiva de la vacuna en el cas de la lluita contra la verola, ja que en aquests informes emesos per les juntes municipals poques vegades fan referència explícitament a aquesta pràctica quan parlen de les mesures dutes a terme pels metges.³⁵

5. Els efectes de la pigota a Bunyola. Mesures de prevenció i actuacions

El brot de verola dels anys 1846 i 1847 es deixà notar a Bunyola. Aquest fet és testimoniàt, com ja s'ha dit unes línies més amunt, per la documentació que avui dia es conserva a l'Arxiu Històric de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Palma, però també pels registres sacramentals custodiats a l'Arxiu Diocesà de Mallorca.

L'expedient de la Reial Acadèmia estudiat en l'article present evidencia dos fets importants als quals s'ha fet referència. El primer és el resultat positiu que aquesta nova estructuració de l'àmbit sanitari va tenir per aconseguir una millora de la pràctica medicinal a l'illa. Com podem comprovar, la correspondència entre la Junta Sanitària Provincial i la Junta Sanitària Municipal es va dur a terme de manera freqüent, cosa que va permetre informar en tot moment de l'estat de la po-

³¹ *Ibíd.*

³² *Ibíd.*, p. 48-50.

³³ Ja no tan sols es fa referència a l'aplicació de la vacuna, sinó que també a altres mesures, com la d'aïllar els malalts de pigota en cases apartades al camp a fi d'evitar el seu contagi.

³⁴ Moll Blanes, 2002.

³⁵ Salas Vives, 1999, p. 197-201.

blació afectada en el poble i una ràpida resposta per part de les autoritats provincials. Aquesta correspondència és un exemple d'aquells informes que batles i oïdors, al cap de les juntes locals, estaven obligats a enviar setmanalment o cada una sèrie de dies com a mesura de prevenció i control davant la propagació de la pigota. En segon lloc, constata la major implicació dels ajuntaments en els assumptes de salut pública de la localitat, posant a disposició dels malalts els metges titulars i fent-se càrrec de les despeses que suposaven tots els tractaments i les mesures de prevenció requerides.

A Bunyola sorprèn la gran quantitat de morts per verola que hi va haver durant aquests dos anys en comparació amb altres èpoques. Gràcies al buidatge dels registres sacramentals de defuncions custodiats a l'Arxiu Diocesà de Mallorca, s'ha comprovat que en el període consultat –de 1845 a 1850– totes les víctimes que deixà la verola al municipi es concentren entre els anys 1846 i 1847 (quadre 1), unes xifres que proven que es va donar aquesta onada epidèmica a mitjans de centúria.

Quan s'analitzen, un per un, els difunts per verola (quadre 2), a partir de les dues fonts primàries consultades, es poden arribar a algunes conclusions. Una d'elles és que la majoria eren menors d'edat, entre 9 i 16 anys, unes dates pocs sorprenents, en vista que la verola és una malaltia pròpiament de la infància.³⁶ De fet, a partir de l'expedient estudiat de la Reial Acadèmia es pot deduir que la majoria dels afectats, inclosos també els que pogueren sortir-se'n del contagi, eren nins i nines que requerien de la custòdia d'un adult. El que veritablement s'ha de remarcar és que la pigota va ser la causa principal de mortalitat infantil i juvenil en el municipi com a mínim, durant els anys estudiats, segons el que rebel·len els registres sacramentals, si ho comparem amb altres causes de defunció (mort natural, accidental o per altres malalties). En aquest sentit, els especialistes en la matèria afirmen que Bunyola va ser, juntament amb Binissalem, Felanitx, Petra, Pollença i Sóller, un dels municipis que presentaven una mortalitat infantil més elevada a principis del segle XIX a causa de la verola.³⁷

De tota manera, no tots els difunts eren infants: és el cas de Juana Maria Sastre y Llinás (qui va morir als 61 anys), Guillermo Payeras (de 53 anys) o Jayme Borrás, (18 anys)³⁸ (quadre 2). No obstant això, les causes de defunció en l'edat adulta més habituals eren d'altres, com ara la incubació de febres, inflamacions, constipats crònics, pulmonia, dolors constants, etc.³⁹ o la mort per causa natural, que seguia essent la principal.⁴⁰

³⁶ Els infants eren els més vulnerables davant la propagació de les malalties infeccioses, enteses com aquelles que es transmeten a través de l'aigua, l'aire i altres mitjans.

³⁷ Malgrat això, la mortalitat infantil a les Illes presentava les taxes més positives de tot l'estat espanyol. Moll Blanes, 2014, p. 70.

³⁸ ES AHRAMIB JUNSAIB-EPI-VRL-005, ff. 8r-32r.

³⁹ Altres causes: hidropressió, inflamacions del cervell, fractures, indisposició en el vespre (després de donar a llum), etc. Font: ADM I/13-D/14, f.54r-70v.

⁴⁰ ADM I/13-D/14, f.54r-70v.

En la majoria de casos, els noms propis que apareixen en el *Libro de difuntos de la Parroquia Yglesia de Buñola* no coincideixen amb aquells plasmats pels metges titulars de la Junta, amb una excepció: la de Bartolomé Borràs. Aquest nom surt esmentat tant als registres sacramentals com a la correspondència emesa per la Junta Municipal. El 14 d'octubre de 1846 Francisco Colom (oïdor del poble) firmava un escrit que començava dient: *De los dos enfermos de viruela Bartolomé Borrás y Antonia Canals de que tengo dado parte a V.S. falleció el primero el dia 10 del (mes) que rige, y el otro sigue sin novedad.*⁴¹ A una carta escrita 16 dies abans, ja s'informava d'aquests dos malalts existents al municipi: *Hubo de saber por medio de los facultativos de este pueblo hay dos enfermos de viruela natural el uno es un muchacho de once a doce años y el otro una muchacha de trece a catorce años,*⁴² una cita que es repetia en diverses ocasions. Molt probablement, aquesta edat aproximada "d'onze a dotze anys" a la qual fa referència l'expedient sigui un error, ja que els registres confirmen aquestes dates i es diu de Bartolomé Borràs que va morir el 10 d'octubre de 1846 a l'edat de 14 anys.

Seguint parlant de nom propis, cal fer referència al cas de Gabriel Dols. Tot i que el batle bunyolí, Ramon Muntaner, el 4 de novembre de 1846 signava una carta destinada a la Junta Provincial de Sanitat en la que notificava la defunció d'aquest individu: *Pongo en noticia de V.S. que el muchacho enfermo de viruela Gabriel Dols falleció el dia 2 del actual con cuya muerte ha quedado este termino libre de sobredicha enfermedad,*⁴³ pel que s'ha pogut comprovar fins avui, en el llibre de defuncions no consta aquest nom en les dates damunt dites estudiades. Desconeixem a què es deu aquesta falta d'informació, però el que és segur és que el seu nom figura en diverses ocasions en les cartes emanades des del municipi: per exemple, tres dies abans, la Presidència de la Junta ja deixava constància de què el noi es negava a seguir el protocol per a tractar la malaltia: *En cuanto al muchacho Gabriel Dols de edad de once años sigue bien por lo que mira a la viruela, pero desde anterioridad se ha negado a tomar ni medicamento ni alimento alguno.*⁴⁴

En fer un anàlisi per sexes dels difunts per verola a Bunyola en el període entre l'any 1846 i 1847 segons les dades que ens ofereixen els registres sacramentals, un fet es fa evident i és que la mortalitat femenina superà en gran mesura la mortalitat masculina, amb un percentatge del 60% de dones front a un 40% d'homes (quadre 3),⁴⁵ en ambdós casos, amb la majoria de defuncions concentrades l'any 1847. Aquesta diferència podria ser simplement casual ja que els informes manifesten que en cada cas, si la malaltia no estava en una fase tant avançada com per no poder ser tractada, als malalts se'ls aplicava les mateixes cures i mètodes de prevenció i contenció.

⁴¹ ES AHRAIB JUNSAIB-EPI-VRL-005, ff. 6r-6v.

⁴² *Ibíd.*, ff. 2r-2v.

⁴³ *Ibíd.*, f. 20r.

⁴⁴ *Ibíd.*, f. 18r-18v.

⁴⁵ ADM I/13-D/14, f.54r-70v.

Finalment, cal fer referència a les mesures que es dugueren a terme per erradicar o pal·liar els efectes de l'epidèmia. En la correspondència emesa per la Junta Municipal de Bunyola, en cap moment s'especifiquen quines foren les solucions adoptades per millorar l'estat dels afectats. En una carta firmada l'1 de novembre de 1846, s'informa sobre l'avanç positiu dels germans Jayme i Juana Ana Borrás, que es curaren a causa de 'tractaments' adequats,⁴⁶ sense aclarir quins eren; el mateix passà poc després –el 4 de desembre del mateix any– amb Guillem Payeras de Bartolomé i els seus dos fills, Miguel i Guillermo.⁴⁷ Tampoc la Junta Provincial amb la seva correspondència en fa cap esment. De fet, només anima a continuar aplicant i seguir informant sobre les disposicions adoptades *para precaver la propagación del mal*.⁴⁸ Per tant, no es poden aportar dades a partir de les fonts estudiades sobre quines medicines se'ls subministrava als bunyolins ni, molt menys, si la vacuna arribà al municipi. Arribats a aquest punt, podríem al·ludir a les conclusions de Pere Salas qui afirma que en cap cas es pot parlar d'una generalització de la vacuna contra la verola a tots els municipis de l'illa.⁴⁹

Per contra, sí que trobem al·lusions a algunes mesures preventives per evitar la propagació de la pigota. Pareix ser que la més efectiva va ser la d'aïllar els afectats en estat de quarantena a una casa de fora vila. Alguns autors ja en fan referència en quant a altres municipis⁵⁰ i es veu que en el cas bunyolí va ser una solució molt habitual. Així, el 23 d'octubre de 1846 la Junta Municipal de Sanitat de Bunyola informava a la Provincial que, per evitar la propagació de la verola, s'havien enviat els germans Juana Ana i Jayme Borrás: *En una casa de campo distante media hora de esta población bajo la correspondiente custodia*.⁵¹ També, el dia 25 del mateix mes informava la Junta que s'havia fet el mateix amb Gabriel Dols i la seva germana Margarita, malgrat que aquesta darrera no estigués afectada: *Gabriel Dols hijo de Pedro Juan de este vecindario ha aparecido con viruela natural y en seguida ha sido trasladado a una casa de campo donde queda bajo la correspondiente custodia. También se ha puesto en observación fuera de este pueblo a Margarita Dols única hermana del sobredicho Gabriel sin embargo de hallarse sana y buena*.⁵² Tot i que no sempre la curació dels malalts es feia efectiva, sí que és cert que, com a mínim, permetia evitar el contagi i des del seu confinament un metge els assistia per assegurar la seva millora.

⁴⁶ ES AHRAMIB JUNSAIB-EPI-VRL-005, ff. 18r-18v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 32r.

⁴⁸ *Ibidem*, ff. 4r-4v i 24r.

⁴⁹ Salas Vives, 1999, p. 197-201.

⁵⁰ Salas Vives, 2002, p. 55-82.

⁵¹ AHRAMIB JUNSAIB-EPI-VRL-005, ff. 11r-11v.

⁵² *Ibidem*, ff. 13r-13v.

6. Conclusions

És evident que el brot de verola dels anys 1846 i 1847 es deixà notar a tots els municipis de l'illa. Durant aquests dos anys, la mortalitat a causa d'aquesta epidèmia augmentà de manera súbbita perjudicant sobretot a menors d'edat, ja que, com és sabut, la pigota és una malaltia que sol afectar durant la infantesa. Bunyola no quedà aliena a les circumstàncies i, en conseqüència, molts nins i nines acabaren contagiats, la majoria d'ells menors de 16 anys, tot i que els registres sacramentals també revelen que alguns adults en foren víctimes.

Malgrat aquesta conjuntura les fonts constaten que, en el cas bunyolí, les dades no van ser tan desfavorables ja que han quedat evidències de què moltes persones se'n pogueren curar. Aquest fet ho sabem gràcies als informes que enviava periòdicament la Junta Municipal de Sanitat a la Junta Provincial, on s'informava del nombre de verolosos de la vila i de la seva evolució.

Poc se sap sobre els mètodes duts a terme per curar els malalts, ja que en els documents només es fa referència a "tractaments adequats" sense més especificacions. Per tant, no es pot afirmar que la vacuna contra la verola que es presentava com la solució més efectiva, arribés al municipi, cosa poc estranya, com defensen alguns autors, ja que durant varies dècades només es subministrava a Ciutat i, a més, la seva introducció i acceptació social va ser lenta. Però el que sí s'ha pogut testimoniar és que una mesura preventiva molt recurrent i pareix ser que també efectiva, va ser la d'aïllar els malats en mode de quarantena a cases de fora vila per evitar que altres persones dels seus indrets fossin contagiats.

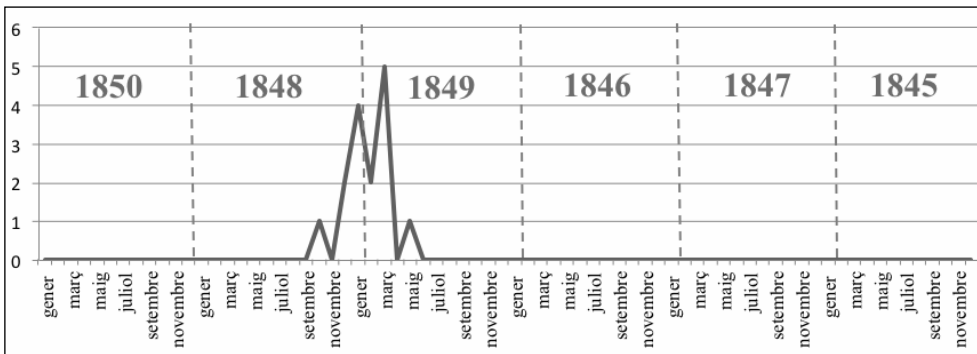
Per acabar, cal recordar que el control de l'epidèmia va ser possible gràcies a una major implicació estatal i la creació d'una nova normativa que afavoria avanços en matèria d'higiene pública i una millor organització de tot l'aparell sanitari. Dins aquest nou marc, les institucions locals van tenir un paper rellevant: la Junta Municipal, presidida pel batle de la comunitat i constituïda per una xarxa de metges titulars, va esdevenir clau en matèria assistencial en la tasca de controlar i erradicar l'epidèmia a Bunyola.

Annexos

Quadre 1

Evolució de la mortalitat per verola en el municipi de Bunyola entre els anys 1845 i 1850

Font: ADM I/13-D/14

Quadre 2

Morts per verola. Anys 1845 i 1850

Font: ADM I/13-D/14

Any	Nom	Edat (anys)	Data de defunció
1846	Bartolomé Borrás	14	10 octubre 1846
	Juana Riera y Palou	9	18 desembre 1846
	Sebastian Quetglas y Cañellas	16	24 desembre 1846
1847	Catalina Llinás y Nadal	9	13 gener 1847
	Micaela Bosch y Quetglas	10 i 5 mesos	17 gener 1847
	Francisca Pascual y Estarellas	15	27 gener 1847
	Juan Palou	15	30 gener 1847
	Guillermo Bosch y Quetglas	11	4 febrer 1847
	Antonio Amengual y Quetglas	14	14 febrer 1847
	Juana Maria Sastre y Llinás	61	1 març 1847
	Francisca Amengual Y Dols	9	10 març 1847
	Maria Rosa Seguí y Rullan	9	11 març 1847
	Gerónima Seguí y Rullan	15	13 març 1847
Micaela Bestard y Morro	16	25 març 1847	
Ramon Morro y Rigo	13	29 maig 1847	

Quadre 3
**Gràfica que mostra la diferència per sexe
 dels difunts per verola. Anys 1846 i 1847**

Font: ADM I/13-D/14

Bibliografia

BUJOSA ALOMAR, Francesc (et. al.), *L'ensenyament de les Ciències de la Salut a les Illes Balears des de la Conquesta fins a la Guerra Civil. Documents de recerca en Salut*, Palma, Govern de les Illes Balears, 2008.

CAMPOS MARÍN, Ricardo José, “¿Filántropos o Mercaderes? Vacunación antivariólica e intereses profesionales de los médicos en la España decimonónica” en *Las vacunas: historia y actualidad*, Menorca, Col·lecció Recerca, 2008, p. 83-104.

CANALETA SAFONT, Eva (et. al.), “De la inocuación a la vacunación: Mallorca siglos XVIII-XIX”, en *Las vacunas: historia y actualidad*, Menorca, Col·lecció Recerca, 2008, p. 37-52.

DEYÀ BAUZÀ Miquel, SALAS VIVES, Pere, CARO BLANCO, Fernanda, *De la Beneficència a l'Estat del Benestar. Història dels Serveis Socials a Mallorca (s. XVI-XX)*, Palma, Consell de Mallorca, 2010

MOLL BLANES, Isabel (et. al.), *La lluita per la vida: administració, medicina i reforma sanitària, Mallorca 1820-1923*, Pollença, El Gall, 2014

MOLL BLANES, Isabel, “Epidemiologia des de l'edat mitjana fins a l'actualitat”, *Dotzè Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Barcelona, 2002, 1, p. 21-54

OLAGÜE DE ROS, Guillermo, “La introducción y difusión de la vacuna contra la viruela en España (1800-1806)” en *Las vacunas: historia y actualidad*, Menorca, Col·lecció Recerca, 2008, p. 19-35

PUJADAS-MORA, Joana, CANALETA SAFONT, Eva, “La Actuación de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca ante el peligro epidémico (Mallorca, siglo XIX)”, *La ciudadela de los fantasmas: lazaretos de protección sanitaria en el mundo moderno*, Institut Menorquí d'Estudis, 2010, p. 49-64

SALAS VIVES, Pere, “Sanitat i Estat liberal. Mallorca segle XIX”, *Mayurqa*, 1999, 25, p. 197-215.

SALAS VIVES, Pere, “La gestión de la salud pública en tiempo de epidemias: cordones y cuarentenas ¿Medidas obsoletas?”, *La ciudadela de los fantasmas: lazaretos de protección sanitaria en el mundo moderno*, Institut Menorquí d'Estudis, 2010, p. 65-76.

SALAS VIVES, Pere, “Cordons sanitaris (Mallorca: 1787-1899)”, *Dotzè Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Barcelona, 2002, 1, p. 55-82.

TEJERINA, José María R., *Historia de la Medicina en Mallorca*, Palma, Caja de Baleares “Sa Nostra”, 1986.

MN. BERNAT BATLE AMENGUAL (Orient, 1860-es Pont d'Inca, 1945)

BARTOMEU SALAS MASCARÓ

La dècada de 1990 em va caure dins les mans un exemplar –vell, sense cobertes, però en un bon estat de conservació– d'una narració titulada *En Pepito Carabassa*¹ escrita pel prevere Bernat Batle Amengual. La història, que es desenvolupava al llarg de 275 pàgines, era una recreació literària en clau d'humor d'una anècdota, real i profusament documentada, que esdevingué a Palma l'any 1898: en plena Guerra de Cuba, dia 17 de juliol de 1898 s'escampà la notícia que havia arribat un telegrama que informava que uns pescadors de Tarifa havien albirat l'esquadra nord-americana passant l'estret de Gibraltar amb la intenció de bombardejar Ciutat.² La falsa notícia provocà un gran pànic entre la població i motivà que els palmesans, presos de la por, abandonassin la capital per a refugiar-se a les viles de l'interior.

La narració em despertà la curiositat: era divertida, caòtica, exagerada, de ritme trepidant, amb un diàleg continu, sense cap descripció i amb un ús força acurat de la llengua: un català dialectal prenormatiu, molt proper al de les rondalles mallorquines d'Alcover. I fou precisament la manera que Bernat Batle feia servir el llenguatge el que motivà que em basés en aquesta obra per a dur a terme el treball de final de carrera de Filologia Catalana el curs 2010-2011 i que, en conseqüència, encetàs una recerca més profunda sobre la vida i obra de mossèn Bernat Batle Amengual.

La informació que existeix sobre Bernat Batle és escassa.³ És per aquest motiu que els objectius d'aquesta comunicació són, per una part, posar les bases per a una recerca biogràfica i, per una altra, confeccionar el llistat de l'obra integral, tot a par-

¹ BATLE AMENGUAL, Bernat. *En Pepito Carabassa*. (No hi ha mal que per bé no vénga). *Cuadro sense vasetes d'una època curta dins Mallorca enjanquinada*. Felanitx: Impremta de Bartomeu Reus, 1900.

² Per a més informació sobre l'esdeveniment que motiva la narració, vegeu: *Edició i estudi d'En Pepito Carabassa de Bernat Batle. Una mostra de costumisme humorístic i paròdic de la societat de Mallorca a finals del segle XIX* (Treball de final de llicenciatura). UOC. Lletra A. La literatura catalana a Internet. [Consulta: 10 agost 2020]. <<https://lletra.uoc.edu/offlletra/files/4e8c4ddb-e248-4afd-bfc9-30402ea5c0a4.pdf>>. També, a l'annex 1, reproduïm un fragment del pròleg original de Bernat Batle que resumeix l'anècdota.

³ Trobam citat Bernat Batle a la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, a la *Gran Enciclopèdia Catalana* i a la *Viquipèdia*. La informació que ens proporcionen aquestes obres és reiterativa i poc desenvolupa-

tir de dades contrastades. A més a més, hi hem incorporat una bibliografia sobre Bernat Batle que intenta recollir, d'una manera exhaustiva, totes les publicacions que el citen.

Finalment, per a concloure aquesta petita introducció, vull donar les gràcies a la investigadora bunyolina Bàrbara Suau Font perquè és feina seva gairebé tota la recerca biogràfica i perquè sense el seu ajut incondicional aquesta recerca sobre Bernat Batle mai no hauria existit.

1. Apunt biogràfic

Mossèn Bernat Batle⁴ Amengual va néixer a Orient (Bunyola, Mallorca) dia 6 de gener de l'any 1860. Quart de cinc germans, els seus pares eren els propietaris de la possessió de Son Bernadàs. Es llicencià en Teologia per la universitat de València.⁵ Fou mestre de l'Escola Normal de Mestres de Palma –professor especial de religió i moral–, mestre de Primer ensenyament i professor de llatí.⁶ Des que fou ordenat sacerdot (1884)⁷ ocupà la plaça de capellà de l'Hospital Provincial (1884-1902) i posteriorment des de 1906 fins a la seva mort, esdevinguda l'any 1945, fou capellà i mestre del col·legi de monges dominicanes de Santa Teresa des Pont d'Inca (Marratxí)⁸ on fixà la residència. Onze anys més tard, el 1917, va ser nomenat Consiliari de la Secció d'Obrers Catòlics de Palma a aquesta localitat.⁹

da atès que es basen en una sola font –la “Necrològica” que es publicà al *Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca*– i reproduïxen i perpetuen algunes incorreccions. Bernat Batle també ha estat citat breument en nombroses monografies científiques sobre llengua i la literatura de finals del segle XIX i principis del XX a Mallorca, que detallam a l'annex 2 –a la bibliografia final–, però que tampoc no aporten noves dades sobre l'autor i l'obra.

⁴ El llinatge Batle, del llatí *BAIULUS* –també grafiat *Balle*, *Batlle*, *Bal·le*– té l'origen en un segon nom de càrrec d'autoritat civil. A totes les obres editades que hem pogut consultar, i en els diversos registres oficials, ens trobem sense excepció la forma *Balle*, per la qual cosa hem de pensar que aquesta era la forma que feia servir l'autor. Per altra banda, però, tots els investigadors actuals, així com les obres de referència, han optat per la normalització i normativització del llinatge. Nosaltres seguim aquesta solució perquè és la que ens sembla més científica, atesa l'arbitrarietat ortogràfica que històricament ha caracteritzat la transcripció dels cognoms, i perquè l'ús de la forma *Balle*, que reflecteix la pronúncia mallorquina amb el geminada del grup consonàntic –tl–, pot donar lloc a lectures literals errònies.

⁵ [Necrològica de dia 7 de desembre de 1945]. *Butlletí oficial del Bisbat de Mallorca* [BOBM], 1945. p. 398.

⁶ A la portada del llibre *Nociones de Historia Sagrada* (1916), trobem explicitada, a tall de llista de mèrits, les activitats professionals de Batle: “Licenciado en Sagrada Teología, Maestro de 1ª Enseñanza, Ex-Director de Colegio, Antiguo Profesor de Latín, Literatura y Filosofía, Ex-Capellán de Instituto, Capellán del Colegio de Sta. Teresa, Profesor especial de Religión y Moral de las Escuelas Normales de Baleares”.

⁷ Fou ordenat sacerdot dia 28 de març de 1884. BOBM (1884), núm. 24 p. 92.

⁸ BOBM (14 desembre 1906), núm. 46, p. 231: “Es nombrado Capellán de las Religiosas Dominicas del Pont d'Inca el Rdo D. Bernardo Batle [sic] y Amengual, Pbro”. [Gentilesa de B. Suau.]

⁹ BOBM (5 juliol 1917), núm. 57, p. 378. [Gentilesa de B. Suau.]

Entorn al 1895 havia fundat el col·legi del Sagrat Cor,¹⁰ centre que dirigí amb l'ajut de Pere Martí,¹¹ i a on s'impartia docència de primer i segon ensenyament, i que el 1899 incorporà a l'Institut Balear.¹² La tasca de pedagog que dugué a terme Bernat Batle és una altra de les facetes que caldrà estudiar amb detall.

Bernat Batle Amengual provenia d'una família d'amos rurals. Els seus pares, Lluç Batle Cabot i Maria Magdalena Amengual Mateu¹³ eren els propietaris de la possessió de Son Bernadàs, als afores d'Orient. Per tant, podem assegurar que comptaven amb un bon estatus econòmic que permeté que cursàs la carrera eclesiàstica i que gaudís d'una posició benestant.¹⁴ Bernat era el quart de cinc germans: Margalida, Joana Aina, Francesc i Maria Magdalena.

Il·lustració 1: Retrat de Mn. Bernat Batle al jardí del seu domicili al Pont d'Inca.

¹⁰ Estava situat al carrer de Can Cavalleria de Palma, al núm. 19 (*Mallorca Dominical* [Palma], 3 setembre 1899, núm. 136. p. 4).

¹¹ "Als atlots y bergantells que se vulgan prepará pe s'ingrés al Seminari, los recomanam sa nova Acadèmia de preparació que s'ha fundada en el Colegi del Divino Corazón (Cavalleria, 19), baix direcció del nostro redactor, el Llicenciat D. Bernat Batle, Pvre. y ab cooperació del també Llicenciat D. Pere Martí. Professor de Religió y Moral del Institut Provincial de 2.ª Ecseñança, y de altres professors que saben ahont tenen sa ma dreta. ¡Ala atlots.... vehèm quí serà es primer en afiná es ciuró d'en Ciceró." (*Mallorca Dominical* [Palma] (9 octubre 1898), núm. 88, p. 4).

¹² Institut Balear: "Centre d'ensenyament fundat (1836) a Palma per una comissió de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País [...]. Fins a 1839, el seu nom fou el de Col·legi Balear. [...] Instal·lat primer a l'Estudi General Lul·lià, el 1837 fou traslladat a l'edifici de Montsion. Fou el primer centre de l'Estat on es realitzaren cursos de batxillerat pròpiament dits, abans, fins i tot, de la creació dels estudis de segon ensenyament, per la qual cosa és considerat com el primer institut fundat a Espanya. Estigué a càrrec de la Diputació Provincial fins a 1887, en què passà a dependre del Ministeri de Foment" (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*).

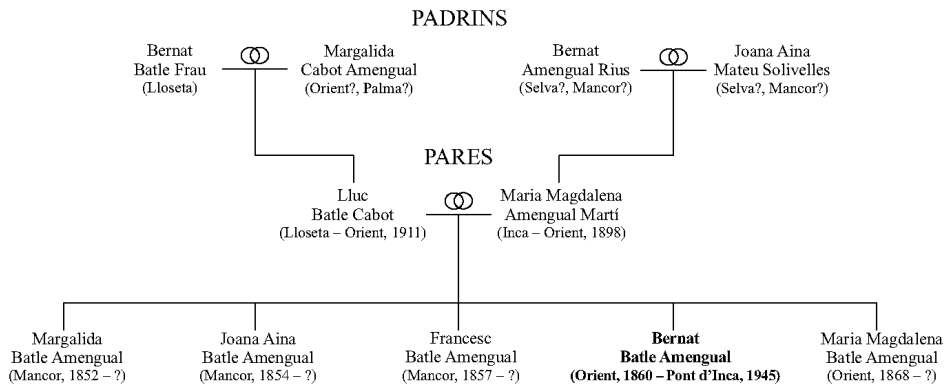
¹³ Totes les dades referents a la família de Bernat Batle m'han estat proporcionades per Bàrbara Suau Font, incansable investigadora bunyolina. Han estat extretes de les publicacions oficials del Bisbat de Mallorca, del Jutjat de Pau i de l'Arxiu municipal de Bunyola.

¹⁴ Referma aquesta afirmació el fet que Bernat Batle, dia 20 de juliol de 1882, quan tenia 22 anys, fes el Títol de Patrimoni –la declaració oficial que disposava de prou béns personals per a viure dignament sense que l'Església s'hagués de fer càrrec de la manutenció.

Malgrat la seva constitució robusta, patia de problemes respiratoris. Aquesta malaltia, afegida als maldecaps inherents a les nombroses tasques que duia a terme, sembla que foren les causes que els metges li recomanassin que abandonàs la direcció del col·legi del Sagrat Cor que havia fundat.¹⁵

Il·lustració 2: Signatura de Bernat Batle.

Mossèn Bernat Batle, per altra banda, estigué relacionat, com a mínim durant els primers anys, amb el *Diccionari de la llengua catalana* que impulsà Alcover: la seva obra *Agranadures, espigolayes i axarmins* (1899) fou buidada pel seminarista Sebastià Garcies dins la secció “Obres que alguns col·laboradors han escullides ja per fer les cèdules de totes llurs paraules”;¹⁶ figura com a un dels primers col·laboradors de l’obra del Diccionari¹⁷ i s’encarregà, amb altres persones, de les veus *olivera, oliva, tafona, botiga d’oli i oliers* a les “seccions del llenguatge vivent de les quals se son encarregats els col·laboradors que s’anomenen”.¹⁸ Així mateix, participà com a congressista efectiu al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906).¹⁹

Il·lustració 3: Arbre genealògic de la família de Bernat Batle. Segons les fonts consultades, trobam desavinences en el lloc de naixement de tres dels padrins.

¹⁵ Aquestes informacions sobre el prevere foren aportades per Bartomeu Canal Villalonga “Jau-metó”, propietari de Son Bernadàs Nou i que de petit va conèixer Bernat Batle. Entrevista realitzada, conjuntament amb Bàrbara Suau, dia 21 d’abril de 2011.

¹⁶ ALCOVER SUREDA, Antoni Maria. *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* [Palma] Tom I (1901), núm. 1, p. 13.

¹⁷ ALCOVER SUREDA, Antoni Maria. *Ibid.* p. 15.

¹⁸ ALCOVER SUREDA, Antoni Maria. *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* [Palma] Tom I (1902), núm. 2, p. 23.

¹⁹ PEREA SABATER, Maria Pilar. La participació de les Illes Balears al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Palma: Institut d’Estudis Balearics, 2006. p. 193.

Per altra banda, l'any 1886 formà part, com a vocal de la Comissió de Govern, de la Junta de Protecció al Soldado,²⁰ una associació benèfica que ajudà els soldats i famílies de soldats afectats a les guerres de Cuba i Filipines.

Tal com ja hem apuntat, Bernat Batle morí al Pont d'Inca (Marratxí) dia 7 de desembre de 1945, quan tenia 85 anys, d'una complicació bronquial. Fou enterrat al cementeri de Palma.

2. Obra. Bibliografia integral de Bernat Batle

La producció escrita de Bernat Batle es concentra entre la darrera dècada des del segle XIX i les primeres del XX.²¹ Al llarg d'aquest període, hem pogut documentar un centenar llarg de publicacions: 97 articles-contarelles publicats a la premsa periòdica i, en forma de llibre o d'opuscle, 3 reculls de narracions breus, 1 narració llarga, 1 pròleg a un llibre de poesia i 4 monografies relacionades amb la docència. Per altra banda, tenim informació de primera mà de 10 obres inèdites –7 monografies i 3 reculls de narracions– que, si s'haguessin publicat, sobretot les de contingut lingüístic, de segur que n'hauríem fet llepadits.

Per confeccionar els llistats de l'obra completa hem usat només les fonts directes –és a dir, les autoedicions de Bernat Batle– i no hem tengut en compte cap altra documentació posterior a la mort de l'autor, atès que sovint hi apareixen dades no contrastades. En el cas dels articles i contarelles publicats a la premsa periòdica, només hem buidat les capçaleres de la premsa editada a Mallorca²² i resta pendent l'estudi dels articles que tenim documentats a les publicacions d'àmbit estatal.

Hem classificat l'obra en primer lloc a partir del mitjà físic de publicació –les que varen veure la llum a la premsa periòdica i les editades en forma de llibre–; en segon lloc, tenint en compte el contingut –les obres literàries de creació i les monografies científiques– i, finalment, en obres no publicades –inèdites o atribuïdes. Aquestes obres apareixen citades com a “inèdites” o “en preparació” a les edicions impreses, però en cap cas no n'hem pogut localitzar cap exemplar físic ni tampoc els manuscrits.

²⁰ La *Junta de Protecció al Soldat* fou creada a Palma el juliol de 1896 per a “socórrer els soldats pobres que tornaven malalts o ferits de les guerres de Cuba [...] i de les Filipines [...] i les famílies indigents dels qui moriren en aquestes campanyes”. Es va dissoldre l'any 1899 (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*).

²¹ El primer text publicat que hem pogut documentar és un article al diari *Mallorca Dominical* de l'any 1897 i el darrer l'any 1913 al setmanari *Sóller*. Posteriorment, i també en aquest setmanari, l'any 1935 participà a l'especial amb motiu de la celebració del 50è aniversari del periòdic.

²² Per qüestions d'espai no hem pogut incloure els llistats complets de tots els articles i contarelles publicats a la premsa de Mallorca.

2.1. Obra publicada a la premsa periòdica

L'obra de Bernat Batle publicada als diaris i revistes, de la mateixa manera que l'obra literària de creació, se circumscriu bàsicament a les contarelles costumistes. També, però en menor mesura, hem pogut reunir tota una sèrie d'articles de contingut periodístic, religiós o pedagògic.

Les obres publicades a la premsa de Mallorca són molt nombroses. De fet, en una primera recerca hem documentat prop d'un centenar de narracions i articles. Per ordre cronològic, són les següents:

De 1987 a 1901. *Mallorca Dominical*.²³ Bernat Batle hi col·laborà assíduament amb una cinquantena d'articles i contarelles signats explícitament com a Bernat Batle –Bernat Balle; B. B.; B. Balle, Pbro.; B. B. Pbre.; etc.– i d'altres amb el pseudònim Braulio. Entre els articles hi podem trobar gran varietat temàtica: des dels que són un pur comentari religiós, fins al que són una crítica directa a les actuacions d'institucions públiques o representants polítics. Entre aquests dos extrems, la majoria són estampes costumistes amb una finalitat moralitzadora explícita. També, però, hi participà amb la redacció de seccions fixes de breus que comentaven aspectes anecdòtics de l'actualitat com ara “Dietaris” (1899) o “Frites y ab escabetxo” (1901).

Des de l'any 1900 fins al 1912. *Almanaque de El Felanigense*.²⁴ Hi col·labora amb 11 contarelles de temàtica costumista: “Fini-mallorquini-parla”; “S'homo ¿animal racional? (Fábula mitològica). Arreglo d'una d'en Martínez Lozano (de la Lectura Dominical)”; “Qui va amb un coix...”; “Sa méua cadarnereta”; “Bona diada y temporal (Impressions d'hivern)”; “Sa lloca y sa llibertat”; “El meu poblet”; “Una excursió subterrànea”; “El sent Curt”; “Un des clixés de sa meua vida” i “Els senyós de Son Prim (Records de juvenesa)”.

Any 1901. *El Magisterio Balear*.²⁵ Del mes de març al mes de novembre, al llarg de 8 números dins la *Sección Doctrinal*, hi publica 3 articles en espanyol, dividits en parts, de temàtica religiosa: “Catolicismo fin y principio de siglo ó católicos de pega”; “Del ayuno... ¿Quién ayuna?” i “De los Sacramentos, en general”.

²³ El setmanari *Mallorca Dominical* s'edità a Palma entre febrer de 1897 i desembre de 1901. Amb una tirada de 1.500 exemplars, es publicaren 257 números. En foren directors Bartomeu Ferrà i Miquel Torres i ideològicament s'emmarcava en el regionalisme catòlic conservador. A les seves pàgines trobem notícies locals i comentaris de textos religiosos, publicats en català dialectal i espanyol. Per qüestions d'espai no reproduïm el llistat de títols de les contarelles.

²⁴ *El Felanigense. Semanario de intereses locales y materiales* és un diari editat a Felanitx entre l'any 1883 i el 1936. Fou la primera publicació periòdica editada a la Part Forana de Mallorca. Des de l'any 1884 al 1919 publicà l'*Almanaque de El Felanigense*, un calendari acompanyat d'articles literaris, històrics i polítics (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*).

²⁵ *El Magisterio Balear. Periódico de primera enseñanza* és un setmanari de contingut pedagògic, editat en castellà a Palma entre el gener de 1873 i el setembre de 1936. Tenia com a objectiu la publicació d'articles teòrics i disposicions oficials sobre educació (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*).

Any 1904. *Es ca d'Inca*.²⁶ Durant l'any 1904 hi publica 3 contarelles en català, costumistes i moralitzadores dividides en parts al llarg de 5 números: “La senyora Fideu”; “El senyó Pastanaga” i “Metje? porqué seras”.

De 1910 a 1913. *Sóller. Semanario independiente*.²⁷ Al llarg de quatre anys hi publica una trentena de contarelles, dividides en parts, al llarg de 60 números, la majoria dins la secció “Del agre de la terra”. Posteriorment, l'any 1935, Batle participa a l'especial amb motiu de la celebració del 50è aniversari del periòdic amb “Visions de Sóller (fragment)”.

L'estudi amb profunditat de la publicació periodística de Bernat Batle, encara està per fer. Independentment de la qualitat literària, però, és una mostra de la constància de les conviccions ideològiques de l'autor. Per una altra banda, o d'una manera explícita o llegint entre línies, ens aporten informacions biogràfiques i ideològiques de Bernat Batle que ens ajuden a centrar l'autor dins del seu context històric i cultural.

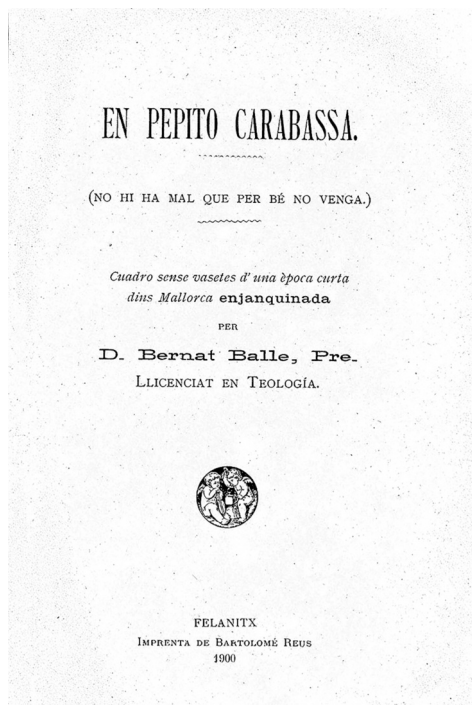
2.2. Obra literària

Si exceptuem la narració dialogada *En Pepito Carabassa...*, de considerable extensió, les obres de creació literària són exclusivament contarelles breus de temàtica costumista. Entre 1899 i 1903 publicà 4 reculls i, posteriorment, ja al 1933, participà amb una narració breu en un volum homenatge a Mn. Antoni Maria Alcover.

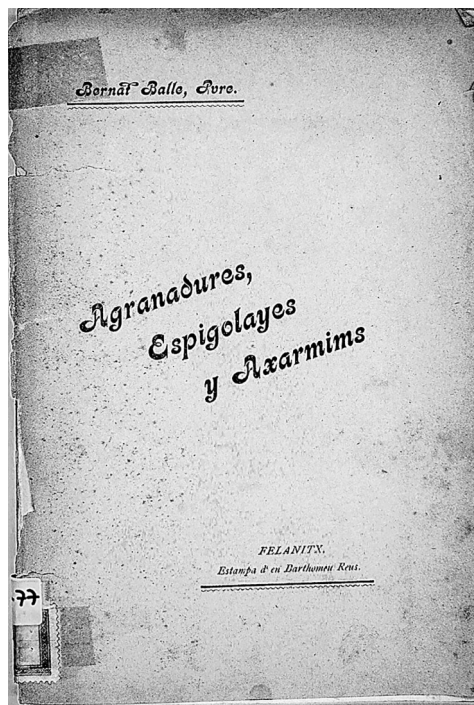
Una part de les obres literàries i periodístiques de Bernat Batle es poden emmarcar en un costumisme canònic, molt tradicional, amb una manifesta voluntat moralitzadora, a vegades des del sempre benentès “sentit comú”, a vegades des de l'ortodòxia catòlica. Fa servir aquest contingut moralitzador per dur a terme una crítica social i política. Una altra part, amb una temàtica rural, es mouen en un costumisme que mostra una Mallorca idealitzada, i retrata el món de la pagesia. Al pròleg de *Sopes escaldades y pancuyt...* (1899), Bernat Batle confessa la intencionalitat d'instruir divertint, seguint el tòpic horacià “prodesse et delectare”.

²⁶ *Es Ca d'Inca. Lladrarà cada diumenge mentres li donim que menjar*. Setmanari satíric i popular, d'ideologia força conservadora, publicat a Inca entre setembre de 1901 i juny de 1903. El mes de juny de 1904 reaparegué amb el nom de *La Bona Causa* (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*).

²⁷ *Sóller*. És un setmanari d'informació general fundat l'any 1885. “La secció literària *De l'agre de la terra* (1907-1937), en català, va ésser un dels principals mitjans d'expressió dels escriptors mallorquins, fins que la censura franquista la va suspendre (*Gran Enciclopèdia Catalana*)”. Tampoc, per qüestions d'espai no reproduïm el llistat de títols de les contarelles.

Il·lustració 4: Portada de la narració dialogada *En Pepito Carabassa...* de l'any 1900.

Il·lustració 5: Coberta de l'obra del recull de narracions de 1899. Exemplar de la Biblioteca Lluís Alemany de Palma.

2.2.1. Obres de creació publicades²⁸

[1] *Agranadures, espigolayes i axarmims* (1899). Recull d'una selecció de contes originals de Batle, apareguts al setmanari *Mallorca Dominical*, i signats amb el pseudònim *Braulio*.

[2] *Sopes escaldades y pancuyt* (1899). Recull de narracions breus que són una adaptació de les faules d'Isop. Batle acomoda els personatges i les localitzacions a una Mallorca rural idealitzada.

[3] *En Pepito Carabassa. (No hi ha mal que per bé no venga). Cuadro sense vasetes d'una època curta dins Mallorca enjanquinada* (1901). És l'obra de més extensió: 275 pàgines. Es basa en un esdeveniment real²⁹ i en to d'humor, explica les vicissituds d'una pintoresca família que l'any 1898, en plena Guerra de Cuba, davant el rumor que l'esquadra nord-americana es dirigia a Palma per a bombardejar-la, fugí de la capital.

²⁸ Hem ordenat les obres per data de publicació i les hem numerades les editades en aràbics i en romans les inèdites o atribuïdes.

²⁹ A l'annex 1, transcrivim un fragment del pròleg d'aquesta obra per il·lustrar l'anècdota.

[4] *Brots y fulles. Trossos en prosa escohits* (1903). És una antologia de contes de diversos autors i temàtiques amb un nucli comú costumista. Batle n'és el curador i hi inclou una narració seva, que creiem inèdita fins aleshores: *La fonteta del Poll*.

[6] *Estampes i minyons* (1933). Narració breu publicada dins: *Miscelánea balear dedicada a D. Antonio Ma. Alcover con motivo de la publicación del Diccionario Català-Valencià-Balear*.

2.2.2. Obres de creació inèdites i no publicades

[I] *Moraduix, herbassana y vinagrella*.

[II] *Poncelles y flors*.

[III] *Cuadrets de Mallorca*.³⁰

2.3. Obra científica-no ficció

L'obra científica –l'anomenam així per a diferenciar-la de l'obra literària– són les publicacions sobre literatura o relacionades amb la docència, l'àmbit professional de Bernat Batle. En aquest apartat també separam les obres publicades de les que li són atribuïdes.

2.3.1. Textos publicats sobre literatura

[5] «Pròlech». A l'obra d'Antoni García Rover *Enginys literaris en vers y prosa* (1904).

2.3.2. Textos pedagògics publicats sobre religió i moral

Són programacions pedagògiques autoeditades els anys 1915 i 1916.

[7] *Programa de moral* (1915). És un opuscle de 10 pàgines, sense portada. Es tracta d'una programació pedagògica, que enumera continguts d'estudi ordenats en 21 lliçons.

[8] *Programa de religión* (1915). Opuscle de 12 pàgines amb 34 lliçons.

[9] *Programa de Historia Sagrada* (1916). Opuscle de 10 pàgines.

[10] *Nociones de Historia Sagrada* (1916).

³⁰ D'aquestes tres obres: *Moraduix, herbassana y vinagrella*, *Poncelles i flors* i *Cuadrets de Mallorca* apareixen citades, i qualificades com a "inèdites", a BATLE AMENGUAL, Bernat. *Nociones de Historia Sagrada. Antiguo Testamento* [Es Pont d'Inca]: Tipografia d'Antoni Homar, 1916. No hem pogut comprovar que fossin editades.

2.3.3. Obres de contingut científic, inèdites i no publicades, sobre llengua, literatura i religió³¹

- [IV] *Curso completo de gramática castellano-latina.*
- [V] *Diccionari de sinònims mallorquins.*
- [VI] *Gramática elemental de la llengua mallorquina.*
- [VII] *Taula de dïtxos, frases y refranys mallorquins.*
- [VIII] *Estudios gramaticales.*
- [IX] *Ortología castellana.*
- [X] *Nociones de Historia Sagrada. Antiguo Testamento.*

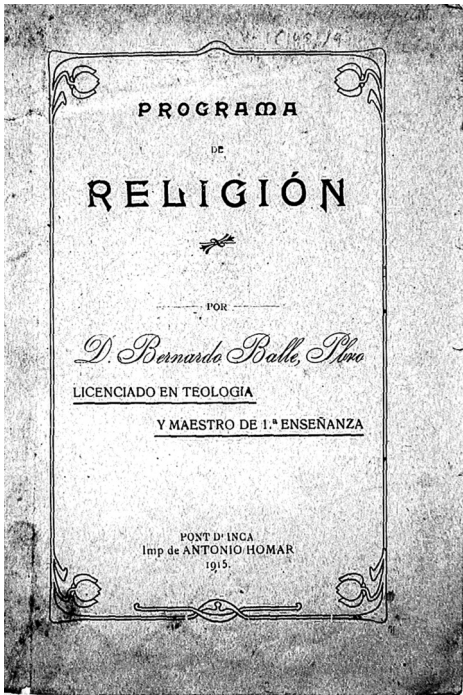
3. Final

Bernat Batle Amengual fou un prevere intel·lectualment format, escriptor, mestre i professor, activista d'ideologia catòlica ortodoxa, dins la línia, salvant les distàncies, del seu coetani Mn. Antoni M. Alcover. Des del punt de vista literari, es deixà dur pel corrent costumista romàntic i no anà més enllà dels tòpics i llocs comuns que caracteritzen aquest moviment. Certament, en aquest aspecte, Bernat Batle no fou cap innovador i li interessà més adoctrinar i “instruir delectant” amb els seus escrits que conrear el gènere aportant noves visions.

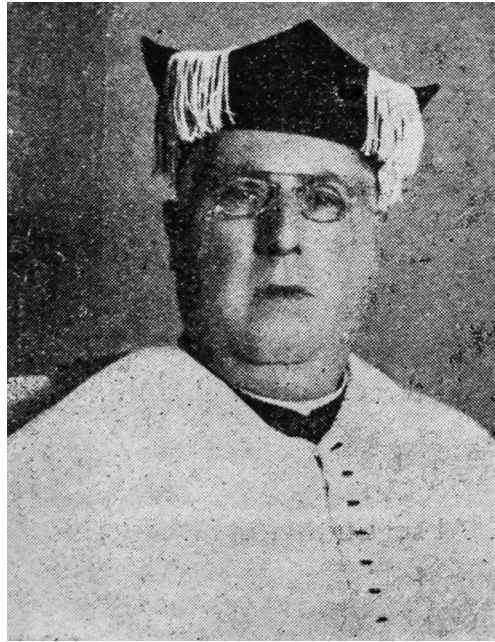
Tot i això, però, hem de posar en relleu i reivindicar l'ús que fa de la llengua: usa un català dialectal –evidentment prenORMATIU– força acurat, molt proper a les característiques de la literatura de tradició oral –rondallística–. Bernat Batle mostra interès científic per la llengua catalana, una disposició que hem pogut corroborar directament a les obres o en actituds ideològiques que explicita o que deixa entreveure als seus escrits. Fa servir un registre lingüístic molt proper al registre oral, intencionadament dialectal i intencionadament descriptiu, que respon a la voluntat de l'autor de reproduir un discurs acurat i uniforme; i, si bé presenta nombroses vacil·lacions que caracteritzen la llengua catalana escrita del segle XIX, hi podem trobar fixats uns criteris ortogràfics globals.

Bernat Batle ens ha deixat com a llegat un petit tresor lèxic del català prenORMATIU que podem pellucar entre les frases que componen els seus textos. És en aquest sentit, que crec que hauríem d'aprofundir en l'estudi del personatge. Ho podem fer, només, a través dels seus textos de creació literària i periodístics. Desgraciadament, tal com ja hem esmentat, no ens han arribat els manuscrits dels treballs lingüístics: el diccionari de sinònims mallorquins i el recull de refranys i dites.

³¹ Els quatre primers títols que llistam a continuació (IV a VII) apareixen citats a la contracoberta del recull *Agranadures, espigolayes i axarmins* (1899) sota l'epígraf “Obres del mateix autor [...] en preparació”. La resta (VIII a X) als fulls preliminars de *Nociones de Historia Sagrada. Antiguo Testamento* (1916) com a “inèdits”

Il·lustració 6: Reproducció de la coberta del *Programa de religión* de 1915.

Il·lustració 7: Fotografia de Bernat Batle apareguda al setmanari *Sóller* l'any 1935 amb motiu de la participació a l'especial amb motiu de la de la celebració del 50è aniversari del periòdic.

Per a concloure, reproduïm un escrit³² publicat a principis del segle XX, que posa de manifest la ideologia cultural de mossèn Bernat Batle envers el català de Mallorca com a llengua de cultura al mateix nivell que totes les altres llengües del món occidental:

“Fòlga tot rasonament per acaramullar pròves en favor de la utilitat importantíssima del Catalá, cual idioma ab lo mallorquí es una mateixa llengo, ab petites y accidentals variants fonètiques, com nòta lo expressat autor, demunt un'altra carta que no copiy, per no allargá més sa processó.

En tot y amb axò, sé que hi ha *temperaments forts* que detestan y avorreixen sa nostra llengua; còm hi ha fills, ab tanta prodidura de còr, que maleyexen sa llet que xuparen del pit de ses mares.

Hi ha qui diu qu'el mallorquí es un sach d'arcaïsmes, que per res nat del mon serveix; que es un *¿dialecte?* manat tirá á n'es foch; y qu'els qui'l culturam som quatre *xiflats*...

¡Deu mos perdoni á tots!

³² Reproduïm el fragment, sense alterar l'ortografia de l'original, de *Brots y fulles. Trossos en prosa escolhits* (1903), una antologia de contes de diversos autors i temàtiques amb un nucli comú costumista.

Els qui mos *xiflam* ab aquesta casta de xifladura, no som cap mica exclussivistes; puis volem qu'el mallorquins sapien, entenguin, parlin y escriguin correctement el castellá, y encara arribam molt més amunt ab nòstros desitjos: volem que s'estudiy es francès, s'inglès, s'alemán, s'italiá, s'àrab, es grech, es rus, es turch, es... xino; però no podem consentí que es mallorquí sía un extrangé dins canostrá. Volem qu'el jovent que puja, prengue fumets de regionalisme en so bon sentit de sa paraula, ans d'altres *sports* que ha introduhit es *forasterisme* mal sa. [...]

Volem, y ho logrem, si Deu ho vòl, aná encoblats ab nostra germana majó, la fanerosa Catalunya, ab la cual ja hi llauram d'un coll, y comella, sempre avant, sense aturay, unes vòltes de trèt y altres d'andadura fòrta, arribá afuats cap á l'ideal de fer patria petita dins la patria gran, per á reconstituir aquésta, si possible fos, á l'estat esponerós d'en temps d'en Felip II. Desitjam essê mallorquins espanyols; y no hu seríam de dobò, oblidant nòstre llenguatje.

Volem, en fí, que Mallorca sía sempre Mallorca; aquella Mallorca guardadora de ses nostres tradicions, d'aquella historia plena de herocitats, y de aquella espiratjadora llengua que feu cristiana lo admirable y savi Ramón Llull.”

ANNEXOS

ANNEX 1

Fragments del pròleg d'En Pepito Carabassa...³³

A modo de pròleg

Sa falsa nova de que s'esquadra nord-americana comodorada p'en Watson havia passat s'estret de Gibraltar, féu s'efecte d'una lliura de sal de Madrid a més de la mitat dels agosarats habitants de la molt noble i valenta ciutat de Palma.

Descriure, una per una, ses escenes comicobufes que dins cases, carrers i places tengueren lloc, és de tot punt impossible no precisament a sa meua mal trempada ploma, sinó a sa des més tocat de prim pèl en matèries literàries. [...]

Mallorca té sa glòria de tenir una capital que en moments crítics, mereix ocupar es lloc d'un Galilea o d'un Orient, que són es llogarets més petits de s'illa.

Vergonya mallorquina!

Un simple telegrama sospitós, rebut aquí es diumenge de capvespre (dia 17 de juliol de l'any 1898) en què se deia que uns pescadors de Tarifa havien vist, passant s'Estret, a uns set barcos de guerra, fou motiu d'alarma dins la ciutat de Palma, qual mai s'havia vist cosa semblant.

Sa mala nova corria de boca en boca, de pressa com un llamp i contagiosa com sa pesta. Es passeig des Born se va anar buidant, ets cotxos no acabaren de fer sa volta pes Moll, sa murada quedà deserta, sa Tómbola patriòtica que se celebrava an es Pórticos suspèn el seu patriotisme; sa gent se replega dins sa capital, pren informes i resol cada qual segons son criteri, ses circumstàncies i sa seua posició social.

Era sa bolla de neu que se feia grossa mentres anava redolant.

S'alarma i sa fantasia remolcaven es fet i sempre abultant.

Sa gent ignorant feia castells a l'aire i els lletraferits havien oblidat sa geografia.

Ja són aquí els janquís, deien uns; jo els he vists, afegia un altre; una dona havia sentit tirs: tothom en sabia la neta d'aquell sòmit extravagant.

Es poble ja no hi cabia, dins la ciutat; ses famílies trobaven estretes ses parets de la llar. Els més valents se trobaven amb sos calçons remuiats; [...] per tot se veien estrelles, per tot se sentien trompetes, per onsevuia relluïen baionetes i rossos de soldat. Algú cregué veure s'àngel de Palacio de màuser i revòlver armat. [...]

A les deu des vespre començà el calvari pels valents de Palma; i es carrer de Sant Miquel i per totes ses portes de la Ciutat era un carreró seguit de carruatges de lujo, carretons i carrils llogats que, estibats de valentia, no s'aturaven de fer via, i acorrensos i desbocats fogien més de pressa que d'un lloc apestat.

A trenc d'auga, es moll i ses murades, ses finestres altes i es terrats, plens estaven de cares grogues i uis esglaiats: eren ets héroes per força que vetlaven, a l'aguait, el primer barco de guerra que s'atracàs a Ciutat. [...] però es poble sensat no perdia ses manades pes

³³ Transcripció de les pàgines 5-8 de l'original. Hem editat l'ortografia només en els casos que no interfereix en la pronúncia.

rostoi, guipant per onsevuia un carriler abundós que per vint duros lo dugués a Pòrtol o a Santa Maria. No hi havia ni un mal carretot que no fos sol·licitat: es fematers des barrio feren un gros jornal traginant cadires, matalassos; tot un calaportal.

Sa febre de veranear per força començà pes peixos grossos i acabà pels menestrals. A ses cases de préstamos era un saragai de trastos que hi duien a penyorar: llits, cadires, canteranos, forquetes, cueres, estisores, güies i didals; una perruca i uns anyadits de coua, diuen que hi anaren a parar. [...]

Oh, quantes coses, si un les pogués recordar! Si fou blau lo que tothom veié pes carrer, ferest seria lo que succeiria dins ses cases tancades amb pany i clau. Homos amb estèric, dones acubades, gomosos amb atacs de nirvis, fradines maretejades, infants riguent; mentres an es confessorari mai hi faltava gent que dels pecats feia sa verinada; i aquesta lleixivada, de sa síquia que passa per davant es corté de ses bísties, en feia un gros torrent. [...]

ANNEX 2

Bibliografia bàsica sobre Bernat Batle Amengual³⁴

ALCOVER SUREDA, Antoni M. *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* [Palma] Tom I (1901), núm. 1, p. 13.

– *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* [Palma] Tom I (1901), núm. 1, p. 15.

– *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* [Palma] Tom I (1902), núm. 2, p. 23.

Boletín Oficial del Obispado de Mallorca [BOBM] (1945), núm. LXXXV, p. 398. [Ne-crològica de Bernat Balle Amengual].

COL-LABORADORS DE LA VIQUIPÈDIA. *Bernat Batle i Amengual* [en línia]. Viquipèdia, l'Enciclopèdia Lliure, 2020 [Consulta: 10 agost 2020]. Disponible a: <ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Bernat_Batle_i_Amengual&oldid=23327485>.

MARIMON RIUTORT, Antoni. *Les repercussions de les guerres de Cuba i Filipines a les Illes Balears*. Tesi doctoral presentada al Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears (1993).

MAS VIVES, Joan [dir.]. *Diccionari del Teatre a les Illes Balears*. Palma: Leonard Muntaner; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002-2006.

MASSOT MUNTANER, Josep. *Església i societat a la Mallorca del segle xx*. Barcelona: Curial, 1977. p. 26 [i també nota a peu núm. 17: "Cf. BOBM, LXXXV (1945), p. 398; Miquel PONS, *Batle i Amengual, Bernat*, GEC, III, p. 325; ALEMANY, *Escriptors balears*, p. 105]

MIRALLES MONTSERRAT, Joan. "Aproximació al mossèn Antoni M. Alcover polemista. *La Aurora*". A: GUISCAFRÈ DANÚS, Jaume.; PICORNELL BELENGUER, Antoni [cur.]. *Actes del Congrés internacional Antoni M. Alcover*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. (Biblioteca Abat Oliva; 257). p. 74 i 99.

³⁴ Hem intentat compilar totes les monografies on apareix citat Bernat Batle, malgrat que sigui de forma indirecta i malgrat que informin d'alguna dada no contrastada o errònia. Al llistat hem omès les publicacions periòdiques coetànies de Bernat Batle.

– *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum III. Segle XIX. Primera part.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007. p. 258. [Miralles el cita en altres llocs de la mateixa publicació, per exemple a les p. 342 i 344].

MOLL MARQUÈS, Francesc de Borja. “Introducció. II. Descripció del diccionari” Dins: ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll, 1978-1979. 10 v., p. XXIV.

NADAL SOLER, Antoni. *Estudis sobre el teatre català del segle XX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 23), p. 201.

OLIVER TOLRÀ, Miquel dels Sants. *La literatura en Mallorca [1903]*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984. (Biblioteca Marian Aguiló, 11). p. 223. [A cura de Joan-Lluís Marfany].

PEREA SABATER, Maria Pilar. “Els dialectes catalans i el desenvolupament de la dialectologia a Catalunya durant el segle XIX”. A: *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Cultura catalanes. Universitat de Paris IV – Sorbonne. 4-10 setembre de 2000. Volum III*. Publicacions de l'Abad Oliva. PAM. Barcelona, 2003. p. 418 [a la nota de peu de pàgina]. (Biblioteca Abat Oliva).

– *La participació de les Illes Balears al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2006. p. 27, 193.

– *El diccionari català-valencià-balear i les seves fonts bibliogràfiques*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver, 39). p. 135.

– *El diccionari català-valencià-balear i les seves fonts bibliogràfiques*. Barcelona; Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Universitat de les Illes Balears, 2011. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 39).

PLANAS SANJOSÉ, Antoni M. *Cuina de paper. Llibres i gastronomia a les Illes Balears*. [Catàleg d'exposició]. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, [s.d.]. p. 38.

PONS BONET, Miquel. “Els felanitxers dins «Brots y fulles» de Mossèn Bernat Balle”. *Felanitx. Setmanari d'interessos locals* (1985), núm. 2.477, p. 7. [Miquel Pons Bonet (Ca s'Escolà, s'Alqueria Blanca, 1928)].

– “Mossèn Salvador Galmés a l'Almanac d'*El Felanigense*”. *Felanitx. Setmanari d'interessos locals* (1988), núm. 2.620, p. 5. [Cita indirecta. Totes les cites relacionades amb S. Galmés són reiteratives].

PONS PONS, Damià. *Ideologia i cultura a la Mallorca entre els dos segles (1886-1905). El grup regeneracionista de l'Almudaina*. Palma: Lleonard Muntaner, 1998. p. 128.

PUJOL, Antoni. “Aproximación, a través de la prensa, de las consecuencias del conflicto cubano en la isla de Mallorca”. *Mayurqa* (1996), núm. 23. p. 137.

ROSSELLÓ BOVER, Pere. *Els moviments literaris a les Balears (1840-1990)*. Palma: Documenta Balear, 1997. (Quaderns d'història contemporània de les Balears; 4).

– *La narrativa i la prosa a Mallorca a l'inici del segle XX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 26), p. 48.

– *L'obra de Salvador Galmés i Sanxo (1876-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988. (Scripta et documenta; 34), p. 22.

– “L'«Escola Mallorquina» i la prosa literària. Algunes consideracions”. *Llengua & Literatura* (1992-1993), núm. 5, p. 248.

– [cur.]. “Pròleg” A: GALMÉS SANXO, Salvador. *Narrativa/2. Relats breus i proses literàries*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994. (Biblioteca Serra d'Or; 134), p. 12 i 18.

– [cur.]. “Epistolari” A: GALMÉS SANXO, Salvador. *Articles, pròlegs i altres treballs, epistolari*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001. (Biblioteca Serra d’Or; 259), p. 289.

SALAS MASCARÓ, Bartomeu. *Edició i estudi d’En Pepito Carabassa de Bernat Batle. Una mostra de costumisme humorístic i paròdic de la societat de Mallorca a finals del segle XIX* (Treball de final de llicenciatura). UOC. Lletre A. La literatura catalana a Internet. [Consulta: 15 agost 2020]. <<https://lletre.uoc.edu/offlletre/files/4e8c4ddb-e248-4afd-bfc9-30402ea5c0a4.pdf>>.

VIDAL REYNÉS, Jordi. “El setmanari *Mallorca Dominical* (1987-1901)”. *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana* (2002), núm. 57, p. 209.

MIQUEL MARTORELL GELABERT, BUNYOLÍ VÍCTIMA DELS FEIXISTES

Orient (Bunyola), 3-7-1901 / Lluçmajor, 3-12-1936

BÀRBARA SUAUFONT

El gener de 2019 els arqueòlegs de la *Sociedad de Estudios Aranzadi* localitzaren les restes de tres homes assassinats pels feixistes i enterrats a una fossa del cementeri de Lluçmajor.

El dia 4 de gener l'associació Memòria de Mallorca demanava, a través de Facebook, ajuda per localitzar familiars de les tres persones assassinades l'any 1936 i enterrades al cementeri de Lluçmajor: "Cercam familiars de Sebastià Vidal Vidal, de Santanyí, de Macià Salvà Moll, des Coll d'en Rabassa, de Miquel Martorell Gelabert, de Bunyola i d'Antoni Gener Jordà, de Pollença, tots ells assassinats pels feixistes entre octubre i desembre de 1936. Gràcies per compartir."

Un dels tres homes era el bunyolí d'Orient Miquel Martorell Gelabert, però a Bunyola ningú en sabia res. Cinc dies més tard, el 9 de gener, un dels néts de Miquel Martorell es posà a disposició dels investigadors perquè es poguessin fer les proves d'ADN.

La localització de la fossa i dels noms de les tres persones assassinades a Lluçmajor havia estat possible gràcies a la llei de Fosses aprovada pel Govern l'any 2016 i a la tasca de l'associació Memòria de Mallorca, entitat que, a partir del projecte *Totes les Causes*, havia fet buidatge de les causes de l'Arxiu Militar de Mallorca entre 1936 i 1939 i les fotografà, catalogà i digitalitzà. A una de les causes localitzades apareixia el nom de Miquel Martorell, qui, segons aquell document, era natural de Bunyola. La causa també aportà dades que permeteren localitzar la fossa on fou enterrat Miquel després de ser assassinat.¹

1. Causa nº. 1.304. Instruïda (sic) por el hallazgo de un cadáver el día 3 del actual en el KM. 19 de la carretera de Palma a Porto-Colom. Comandancia Militar de Baleares. Palma, 1936. Arxiu Militar de Mallorca. Actualment se'n pot consultar una còpia a l'Arxiu Històric de l'Ajuntament de Bunyola.

Un cadàver a la carretera

La nit del 2 al 3 de desembre de 1936 es trobà, prop del km 18 de la carretera de Palma a Porto Colom, dins el terme de Lluçmajor, el cadàver d'un home desconegut, ajagut en terra, damunt un bassiot de sang. Vestia una americana de color blau fosc, un suèter marró, un altre blavós, camiseta i calçotets de color cru, calçons de llista grisosos, calcetins marrons i sabates del mateix color. Dins les butxaques duia un tros de corda i dos mocadors amb dues lletres brodades: MM. Prop d'on era es trobà una boina i més enfora el seu abric.

Les lletres MM brodades als mocadors corresponien a les inicials del nom i del primer llinatge de Miquel Martorell Gelabert. Miquel era bunyolí, natural d'Orient, però almanco des què es casà vivia a Palma i hi feia de pagès a la barriada de Can Capes. A principis de setembre de 1936 fou detingut i passà dos dies tancat al castell de Bellver. A finals de novembre quatre persones, entre elles un falangista, anaren a ca seva i se l'endugueren detingut una altra vegada. El fill de Miquel i de la seva esposa Francisca, en Sebastià, que aleshores tenia dos anys, fou testimoni de la detenció de son pare al portal de ca seva i encara ara, vuitanta-quatre anys després, en té records.

Miquel Martorell fou detingut per segona vegada el 30 de novembre de 1936 i ja no tornà pus a la casa familiar del carrer de Màlaga de Can Capes de Palma. Tres dies després l'assassinaren.

Francisca Drover, la dona de Miquel, passà un calvari després de la detenció del seu home. El detingueren quan ella no era a ca seva, no se'n pogué acomiadar, li hagué de dur roba d'abric quan es trobava detingut, l'hagué de cercar quan 'desaparegué', hagué de reconèixer la roba que duia una vegada l'havien trobat mort, assassinat, no el pogué veure, al cementeri, i fou interrogada i menyspreada per les autoritats militars quan lluitava per aconseguir diversos objectes que pertanyien al seu espòs i que havien desaparegut. L'assassinat d'en Miquel no s'investigà com calia i quedà 'arxivat'.

La biografia de Miquel que presentam a aquesta comunicació ha estat possible gràcies a les fonts orals, a la recerca als arxius ² (a hores d'ara incompleta, encara) i a la causa judicial localitzada per l'associació Memòria de Mallorca, i vol ser un intent de retornar la dignitat i la memòria històrica de la curta vida de Miquel Martorell Gelabert, bunyolí perseguit i assassinat pels feixistes després del cop militar de 1936 que provocà la guerra civil.

2. Registre Civil de Bunyola i Arxiu Diocesà de Mallorca.

Miquel nasqué i visqué a Orient

Miquel Martorell Gelabert va néixer a Orient, llogaret de Bunyola, el 3 de juliol de 1901. Els seus pares eren Aina Maria Gelabert Cabot, nascuda a Orient el 1864 i Sebastià Martorell Cañellas, nascut a Mancor (Selva), el 1858. Ambdós feien feina al camp, de jornalers i de carboners.

Miquel fou el quart de sis germans, tots nascuts a Orient: Francisca, Pedro, Sebastià, Miquel, Catalina i Joan. També tenia un germanastre, Guillem, fill del primer matrimoni de son pare.³

Els familiars i avantpassats d'en Miquel per línia materna eren tots d'Orient, almanco els que hem pogut documentar registrats als arxius des de principis del segle XIX. Els padrins materns de Miquel foren Pere Josep Gelabert Ferrer (Orient, Bunyola, vers 1831-1906) i Catalina Cabot Palou (Orient, Bunyola, vers 1834-1911); ambdós foren jornalers i estan enterrats a Orient. Els quatre repadrins de Miquel, probablement nascuts a finals del segle XVIII o a principis del XIX, també eren orientals: Joan Gelabert Creus i Aina Ferrer Homar, i Bernat Cabot i Lluca Palou.⁴

Feina i vida a Orient

Miquel Martorell conrava la terra just abans de ser assassinat. Segons les dades de la causa judicial treballava de pagès a Palma.⁵ Els pares i els padrins de Miquel havien estat jornalers i carboners i ell, de jove, a l'edat de 17 anys, també feia de jornal a Orient.⁶ Molt probablement de nin anava a fer de carboner amb els pares, com aleshores era costum. Miquel va viure a Orient amb la família almanco fins a l'edat de 17 anys.

3. El pare de Miquel, Sebastià Martorell, s'havia casat en un matrimoni anterior amb Maria Sampol Martorell, de Mancor, i havien tengut un fill, Guillem Martorell Sampol, nascut a Selva. Maria Sampol morí a finals del segle XIX, entre 1885 i 1890 i en Sebastià es tornà a casar a Orient. Guillem, el germanastre d'en Miquel Martorell, passà a viure a Orient vers els 13 anys (entre el 1898 i el 1899) amb son pare, la madrastra i els germanastres.

4. Guillem es casà a Orient, on va viure amb la seva esposa Lluca Miralles Jordà, de Sencelles. A Orient també nasqueren els fills de Lluca i Guillem: Sebastià, Maria, Joan i Francisca Martorell Miralles. El fill i els néts d'en Miquel Martorell sempre havien pensat que son pare i el padrí, respectivament, era d'Alaró, però gràcies a la recerca per documentar aquesta comunicació s'ha pogut confirmar que tant Miquel Martorell com sa mare, padrins i repadrins eren naturals d'Orient, ja que els hem trobat registrats al llogaret bunyolí des de principis del segle XIX. L'any 1918 en Pedro, germà d'en Miquel, vivia entre Palma i Orient. Sembla que durant les primeres dècades del segle XX, quan alguns familiars passaren a viure a Alaró i Miquel es casà a Palma, la relació amb Bunyola s'acabà.

5. Causa judicial núm. 1304 de la Comandància Militar de Balears, f 19 v.

6. *Padrones Generales de Población*. Padró de Bunyola de 1918. Lugar de Orient. Arxiu Municipal de Bunyola 862 .

Matrimoni

Per la dedicatòria d'una fotografia sabem que Miquel, l'any 1931, festejava amb Francisca Drover Marquès, amb la qual es casà gairebé un any més tard: “A Francisca Adrover Marqués de Tu Novio i Amor Miguel Martorell Gelabert 16-12-1931”.

A la mateixa fotografia figura aquest escrit, de part de Miquel, i dedicat a Francisca: “Como prueba del Amor mío”. Francisca era filla de Sebastià Drover⁷ i Coloma Marquès i tenia 10 germans. La seva família vivia al carrer de Santa Rita del Pont d'Inca.

Miquel i Francisca es casaren al Pont d'Inca (Marratxí) el 26 d'octubre de 1932. De casats passaren a viure al carrer 301 del barri del Vivero de Palma, on el mes de maig de 1934 nasqué el seu fill Sebastià Martorell Drover.

Després es mudaren a una planta baixa del barri de Can Capes de Palma, al número 5 del carrer Màlaga. Miquel hi visqué amb la família fins al 30 de novembre de 1936, quan fou detingut per segona vegada i ja no tornà pus mai a ca seva.

Segons les dades del padró de Bunyola de 1918, Miquel, a l'edat de 17 anys, no sabia llegir ni escriure,⁸ i no sabem si les dedicatòries de les fotografies que regalava a la seva al·lota eren escrites per ell. El seu fill recorda, però, que son pare tenia un tampó amb l'adreça, per estampar amb tinta. Aquest detall fa pensar que devia enviar correspondència i que probablement en devia rebre. El fill, en Sebastià, encara conserva l'espongeta amb tinta d'aquest tampó. És un dels pocs objectes que guarda de son pare.

Miquel Martorell a l'edat de 30 anys, desembre de 1931. A la part inferior hi ha un escrit dedicat a la seva al·lota.

7. El llinatge de Francisca, Drover, apareix en alguns documents com a Adrover.

8. *Padrones Generales de Población*. Padró de Bunyola de 1918. Lugar de Orient. Arxiu Municipal de Bunyola 862.

Familiars relacionats amb l'Església

Tant en Miquel com na Francisca tenien familiars relacionats amb l'Església: en Joan Drover, germà de na Francisca, era cuiner del convent de Sant Felip Neri. I un nebodastre d'en Miquel, en Sebastià Martorell Miralles (fill del germanastre Guillem) va ser prior dels Carmelites de Palma, al barri de Santa Catalina. Abans havia estat militar i treballava a la península. Després es va fer frare. En Miquel tenia també un familiar que era escolà de l'Església d'Alaró. No hem pogut confirmar si aquests parents relacionats amb l'església sabien que Miquel havia estat detingut i tancat, i tampoc si els demanà ajuda, ni si intentaren ajudar-lo.

Relació amb Alaró

Sembla que quan Miquel ja era casat, part de la família que havia viscut a Orient (almanco els pares i el germà Sebastià) es traslladà a Alaró. El germà Sebastià feia feina a una tafona d'aquest poble.

Des del juliol de 1936, Miquel se sentia perseguit i mai trobà suport quan demanava ajuda a un familiar falangista. Cada vegada que sabia que el cercaven, partia a refugiar-se a cals pares, que aleshores ja vivien a Alaró. Allà s'amagava a un racó, al buit de davall l'escala, tapat amb un munt de roba. Els seus pares patien molt per ell, quan el tenien amagat a ca seva. Segons alguns records dels parents, son pare sempre suplicava al familiar falangista, quan aquest anava a cercar el fill: “–Deixa'l fer, no te l'enduguis!”

Les detencions

Segons les diligències de la causa militar, el dijous 3 de setembre de 1936 Miquel fou detingut per primera vegada per uns guàrdies municipals. L'endemà, el 4 de setembre, ingressà presoner al castell de Bellver, a disposició del governador civil. Dos dies després, el diumenge 6 de setembre, fou posat en llibertat.

Gairebé dos mesos després, el dilluns 30 de novembre de 1936, a les deu del matí, Miquel, que aleshores tenia trenta-cinc anys, era davant el portal de ca seva, una planta baixa del carrer Màlaga de Palma, amb el fill Sebastià, de dos anys, en braços. Na Francisca, la dona, de vint-i-set anys, no hi era. Era a fer feina a la *Mistera*, la fàbrica de mistos del carrer d'Aragó.

Una veïna presencià com arribà un cotxe, conduït per un home vestit de falangista amb tres homes que, segons la veïna, semblaven policies i que demanaren per na Francisca. Com que ella no hi era s'endugueren en Miquel, que era al portal de ca seva.

En Sebastià, el fill d'en Miquel i na Francisca, que aleshores tenia dos anys, encara té algun record d'aquell dia. Es trobava en braços de son pare, davant el portal de ca seva, quan arribà la policia en un cotxe Balilla, negre. En davallaren

tres o quatre homes i pegaren un cop a la finestra de l'habitació, a peu de carrer. Sebastià encara recorda aquesta finestra rompuda. El mateix dia, Francisca, la dona d'en Miquel, fou citada a presentar-se a la policia, on acudí l'endemà, dimarts 1 de desembre. Allà se l'advertí que anàs alerta perquè estava acusada de ser comunista.

El mateix dimarts, Francisca dugué un abric per al seu home al quarter de Seguretat de Palma on es trobava tancat Miquel. L'endemà, dimecres dia 2, li dugué una flassada. Segons la causa judicial, en Miquel també tenia, els dies que va estar tancat, una fotografia de la dona amb el fillet, la cartilla militar i tres pessetes.

El vespre del mateix dia 2 tragueren en Miquel del quarter de Seguretat per dur-lo a la Comissaria de Vigilància.

L'assassinat

L'endemà, a Lluçmajor, a les set i mitja del matí del dijous 3 de desembre (just tres dies després d'haver detingut en Miquel) un policia comunicà a un guàrdia municipal que, passant per la carretera de Palma a Porto Colom dins el terme de Lluçmajor, havia vist un home estès en terra que semblava estar mort, prop del quilòmetre 18. El guàrdia municipal n'informà el jutge. Curiosament, el nom del policia que trobà el cadàver no figura a la causa judicial (on sí apareixen el nom del guàrdia municipal i dels altres testimonis) ni fou citat a declarar. La primera referència a la troballa del cadàver de Miquel Martorell es recull així a la causa judicial:

“En la Ciudad de Lluchmayor día tres de Diciembre de mil novecientos treinta y seis ante D. Juan Roig Garcias Juez suplente compareció siendo las siete y treinta minutos del día de hoy D. Juan Roig Clar, guardia municipal [...] y expuso: Que acaba de comunicarle un policía a quien no conoce que en ocasión de pasar por la carretera de Palma a Porto Colom había visto un hombre tendido al suelo que al parecer estaba muerto, cerca el Kilometro 18”.⁹

A les vuit i quart del mateix matí el jutge, el metge, el fiscal, personal auxiliar i el cotxe fúnebre partiren al lloc on es trobava el cadàver i a un metre de la cuneta trobaren un home mort, amb les mans creuades a l'esquena, fermades amb una corda. Tenia una galta en terra i es trobava sobre un bassiot de sang.

Aquell home vestia americana de color blau fosc, un suèter marró i un altre blavós, camiseta i calçotets color cru, calçons de llista grisosos, calcetins marrons i sabates del mateix color. Tenia uns trenta anys, el cabell castany, els ulls un poc clars, la boca regular i duia el bigoti retallat. El jutge el cridà en veu alta diverses vegades i veient que no contestava disposà que el reconegués el metge, el qual una vegada fet el reconeixement certificà que era mort.

9. Causa judicial núm 1304 de la Comandància Militar de Balears, f 1.

A un metre del cadàver s'observà un bassiot de sang, i a devora aquest bassiot una boina. A les butxaques de la roba del mort trobaren dos mocadors de butxaca, cada un amb dues lletres brodades: MM, i també un tros de corda.

El jutge ordenà que duguessin el cadàver al depòsit del cementeri de Lluçmajor per a l'exposició al públic durant vint-i-quatre hores. Els mocadors, la corda i la boina quedaren en poder del secretari.

Durant el dia foren convocats a declarar diversos veïns de la zona on havia aparegut el cadàver d'en Miquel: Damià Mulet Garau, que hi havia passat passejant; Coloma Mulet, que vivia a la finca na Bòtila; Bartomeu Puigserver Coll, pagès, i Guillem Mulet Garau. Tots declararen haver vist un cos a la carretera, que semblava d'una persona morta, però no havien sentit cap tret d'arma de foc ni cap renou, i afirmaren que ignoraven si havia estat un crim. Tampoc sabien qui n'eren els autors.

L'endemà horabaixa dos metges practicaren l'autòpsia al cadàver i a l'informe en registraren la descripció: era d'estatura regular, ulls verds, celles poblades, cabell castany i semillarg. Tenia la cara completament ensangonada, la boca oberta, amb orificis d'entrada o sortida de bala al clotell, al cap, a la comissura labial dreta, i a l'ull esquerre. També s'apreciaven orificis de bala a la regió dorsal, prop de la columna vertebral, a la regió pectoral dreta i a l'aixella. Tenia lesions als avantbraços provocades per la corda amb què fou fermat, i destrucció de massa encefàlica a la base del cervell. Algunes vísceres es trobaven plenes de coàguls, foradades per les bales. El cor estava 'travessat', escrigueren. Els metges afirmaren que les ferides de bala foren mortals de necessitat i que la mort fou instantània.

Veient que ningú aclaria qui podia ser el mort, aquella defunció s'inscrigué al Registre Civil de Lluçmajor amb el número 217, i el difunt fou registrat com a cadàver d'un home sense identificar. L'endemà, el divendres dia 4, fou enterrat a un clot existent al quadre primer del cementeri de Lluçmajor, davant la sepultura núm. 205, a un metre i mig de distància.¹⁰

Francisca identifica el cadàver

El dimecres dia 9 de desembre Francisca Drover Marquès, esposa de Miquel Martorell, acudí davant el jutge de Lluçmajor per saber si el cadàver trobat a la carretera era el del seu home, que havia estat detingut el 30 de novembre. La compareixença de Francisca davant el jutge es registrà a la causa judicial:

“Ante D. Juan Roig Garcias, Juez Municipal suplente, compareció Francisca Adrover Marquès, de veinte y siete años de edad, sin profesión, viuda, natural y vecina de Palma, con domicilio en el caserío Can Capas, del término de dicha

10. Aquestes dades de l'enterrament, que figuren tant a la inscripció de la defunció com a la causa judicial, facilitaren, vuitanta-dos anys després, la localització de la fossa.

ciudad de Palma, calle Málaga nº 5. Y expuso: Que habiendo tenido conocimiento de que había sido encontrado en las proximidades del kilometro diez y ocho de la carretera de Palma a Porto-Colom, el día tres del corriente mes, el cadáver de un hombre, al objeto de averiguar si sería el de su marido, puesto que el día treinta de Noviembre último había sido detenido a eso de las diez, estando en la casa ya expresada, en ausencia de la exponente, pues ésta se había ido al trabajo, extremo que supo por manifestación de una vecina suya, que además le dijo que la detención la habían practicado falangistas y policías, se presenta la exponente a este Juzgado con el objeto de examinar las ropas del cadáver y ver si eran las que llevaba su marido al detenerlo, o mejor dicho, las que llevaba cuando la declarante se fue para el trabajo la misma mañana en que fue aquel detenido.

El Sr. juez ordenó se le pusieran de manifiesto, y las reconoció por las de su marido, por lo que supone que el cadáver hallado el día tres de este mes tiene que ser el de su esposo; seguidamente manifestó que éste se llamaba Miguel Martorell Gelabert, de treinta y cinco años de edad, de oficio campesino, hijo de Sebastián Martorell Cañellas y Ana Gelabert Cabot, ésta viviente, el otro difunto, que de su matrimonio tenía un hijo llamado Sebastián, de dos años de edad. También manifestó que sabe que en las ropas que se llevó puestas su esposo, llevaba la cartilla militar y una fotografía de la que expone y de su hijito, y además en dinero unas tres pesetas. Al propio tiempo manifiesta que habiendo sabido que estaba su esposo detenido en el cuartel de Seguridad en Palma, le trajo el día primero del actual un abrigo y el día siguiente una manta, y como entre las ropas que le han exhibido no se halla el abrigo ni la manta, como tampoco la cartilla Militar, la fotografía y el dinero referidos, llama sobre ello la atención del juzgado.”¹¹

El jutge i el secretari acudiren al lloc on s'havia trobat el cadàver i darrere una paret trobaren l'abric i el recolliren. Francisca el reconegué com el del seu home i el jutge considerà que el cadàver quedava identificat.

A la inscripció de la defunció de Miquel al Registre Civil de Lluçmajor, el motiu de la mort figura 'només' com a mort per ferides de bala:

“Falleció en la carretera de Palma á Porto Colom, H 4 Km 19, término de Lluçmayor, a eso de las siete del día 3 del actual a consecuencia de heridas de bala según resultado de dictamen facultativo”.¹²

11. Causa judicial núm. 1304 de la Comandància Militar de Balears, f 19, f 19 v i f 20.

12. Op. cit. f 23 v.

Francisca, citada a declarar

Hagueren de passar quatre mesos sense que Francisca tengués cap altra notícia ni notificació sobre la reclamació de la flassada, la fotografia i els doblers que tenia el seu home. L'abril de 1937 fou citada a declarar al Jutjat de Palma, on acudí el dia 17 del mateix mes. Transcrivim aquí la major part de l'interrogatori que li féu el jutge:

“PREGUNTADA: Cómo se llama la vecina que le dijo que la detención de su marido la habían practicado falangistas y policías dijo: efectivamente se lo dijo una vecina cuyo apellido ignora.

PREGUNTADA: Si la puede avisar o quiere avisar para que venga a prestar declaración dijo: que no puede responder de que dicha vecina quiera decir nada pues a muchas personas no les gusta meterse en líos.

PREGUNTADA: Si dicha vecina le dijo que hubiera conocido a los que fueron a detener a su marido dijo: que la declarante se lo preguntó y que la vecina le contestó que no había conocido a ninguno.

PREGUNTADA: Qué manifestaciones le hizo dijo: que a las diez de la mañana del treinta de noviembre había llegado un auto conducido por un individuo vestido de falangista y tres vestidos de policía que preguntaron por la declarante y como ésta no estaba se llevaron a su marido que se hallaba sobre el portal de la casa.

PREGUNTADA: Si le dijo qué vestidos llevaban estos policías pues van de paisano dijo: que supone que estos tres individuos debieron decir a la vecina que eran policías y por eso lo dijo y que citaron a la declarante para que se presentara a la policía y que ella fue al día siguiente y que solo le dijeron que fuera con cuidado porque estaba acusada de comunista.

PREGUNTADA: Si la vecina o la declarante sospecha o presume quien puede ser los que fueron a efectuar la detención dijo: que no pues no puede dar ningun dato de ellos.

PREGUNTADA: Si tiene algo más que decir dijo: que no.

El Juez le advirtió que seguía practicando diligencias para averiguar el paradero de la manta y que si lograba encontrarla ya se le avisaría para entregársela y que respecto al abrigo lo reclamaría del Juez de Lluchmayor y que en cuanto lo recibiera le sería entregado, a lo que contestó que renunciaba al abrigo pero que la manta sí la desea por ser la única que tiene para abrigo de la cama pues tiene necesidad así como desearía la fotografía que consta en su declaración.”¹³

A la transcripció d'aquesta declaració figuren les signatures de Francisca Drover, Guillermo Llaneras y una altra, difícil de desxifrar, que podria ser la de Cosme Parpal, comandant jutge instructor militar de la Comandància Militar de Balears, tal com apareix esmentat al full següent de la causa.

13. Op. cit., f 25v.

Dos dies després de la declaració de Francisca, el 19 d'abril, el capità en cap Mateo Riera informa el jutge que:

“En este cuartel [el de Seguretat] no se halla depositada la manta que reclama dicha Sra. y que dice haber entregado a su marido Miguel Martorell Gelabert que se hallaba detenido en esta Prevención; de donde salió para la Comisaría de Vigilancia a las 20'40 horas del día 2 de Diciembre último; habiéndole entregado al ser conducido a dicha Comisaría, todas las prendas de su propiedad, por no ser necesaria la retención de las mismas en esta Dependencia.”¹⁴

El cap superior de policia de la Comissaria de Vigilància informa el comandant jutge que tampoc han trobat la flassada. Finalment es proposa arxivar amb caràcter provisional la causa, ja que els testimonis de Llucmajor no aporten dades per aclarir l'assassinat de Miquel ni trobar-ne els autors i perquè tampoc s'ha trobat la flassada.

La causa judicial és arxivada

Sembla que no hi ha gaire interès per investigar l'assassinat ni en recuperar els objectes que reclama Francisca, la vídua de Miquel. I sembla també que hi havia poc interès de donar credibilitat a les seves declaracions i en ajudar-la. Al contrari, es nota un cert menyspreu a l'hora de referir-se a les respostes de Francisca:

“Practicada prueba testifical [...] no aportan los testigos dato alguno para el esclarecimiento del hecho ni averiguación del autor o autores de la muerte del individuo objeto de esta causa, el qual es inhumado en el cementerio de dicha ciudad de Lluchmayor [...]

Unos días después, el 9 de diciembre, Francisca Adrover Marquès (folio 19) se presenta ante el Juzgado y solicita ver las ropas que vestía el repetido cadáver y las reconoce como propiedad y ser las que vestía su marido Miguel Martorell Gelabert cuyos demás datos facilita e identifica por tanto el cadáver, el cual es inscrito con carácter definitivo en el Registro Civil de aquella ciudad com el número 219, quedando con ella rectificadada la anterior inscripción de un desconocido.

La citada Francisca Adrover manifiesta que el 30 de noviembre había sido detenido en su domicilio su esposo por unos policías (folio 19) pero dicha detención la sabe por referencia de una vecina cuyo nombre y apellido ignora y tampoco se ofrece para avisarla de que se presente ante este Juzgado, pues supone que no querrá meterse en líos y –añade– que los que le detuvieron iban vestidos de policía,¹⁵ aunque luego reconoce que, efectivamente estos van de paisanos y supone que debieron manifestarlo ellos mismos que eran policías; reclama una cartilla Militar, una fotografía, tres pesetas que –dice– debía llevar su marido, e igualmen-

14. Op. cit., f 27.

15. El subratllat és del text original.

te reclama una manta que dice llevó a su marido en ocasión de haber sabido estaba detenido en el Cuartel de Seguridad de Palma.

Practicadas diligencias en averiguación del paradero de dicha prenda de abrigo de cama y efectos, no han dado resultado según los folios 27, 28 y 29, de los cuales no se deducen se diera orden alguna de detención del Miguel Martorell Gelabert, lo que unido al hecho de que la Francisca Adrover, por referencias que no ha querido citar, atribuya la detención hecha por individuos con trajes de policía, hecho que por sí solo demuestra no pudiera ser cierto por cuanto aquellos, y como ya es sabido, visten de paisano, así como el pretender asegurar que al ser detenido su marido llevaba efectos y dinero, no obstante asegurar que no se hallaba ella en su domicilio al efectuarse la detención del Martorell y por tanto no parece probable pueda asegurar cosas que ella no pudo ver ni presenciar, y teniendo además en cuenta que ni por el Juzgado de Lluçmayor se hallaron en el cadáver ni en sus ropas lo que reclama la repetida Adrover, ni por Seguridad ni Policía se acredita tales extremos, el que suscribe estima que se han agotado los medios de investigación.

Y no habiendo la interesada presentado dato alguno respecto al esclarecimiento del hecho, ni saber ni presumir siquiera quien pueda ser el autor o autores de la muerte de su esposo, el que suscribe es de parecer que procede archivar con carácter provisional estas actuaciones y sin declaración de responsabilidad, y por si así lo estima o para la resolución que V. S. Estime procedente hónrome en elevar a su autoridad la presente causa.

Palma 23 de abril de 1937

El Comandante Juez Instructor.”¹⁶

El 19 d'agost del mateix any l'auditor decideix sobreseure provisionalment la causa:

“Palma, a 19 de agosto de 1937

RESULTANDO que la presente causa nº 1304 del año 1936 se inició a consecuencia del hallazgo de un cadáver en el kilómetro 19 de la carretera de Palma a Porto-Colom, el día 3 del pasado diciembre.

RESULTANDO que del dictamen de autopsia se desprende que el citado individuo falleció a consecuencia de heridas producidas por arma de fuego.

RESULTANDO que el cadáver ha sido identificado por Francisca Adrover Marqués com el de su esposo MIGUEL MARTORELL GELABERT.

CONSIDERANDO que no ha sido posible venir en conocimiento de quienes puedan ser los autores de la muerte del citado Martorell Gelabert.

VISTO el nº 2º del artículo 538 del Código de Justicia Militar.

ACUERDO sobreseer provisionalmente la presente causa. Y a los efectos del artículo 4º del Decreto de 13 de septiembre de 1935, elévense estas actuaciones al Excmo. Sr. General Comandante Militar de Baleares.

EL AUDITOR.”¹⁷

16. Causa judicial núm. 1304 de la Comandància Militar de Balears, f 30 v i f 32.

17. Op. cit. Full sense numerar.

Viure sense en Miquel

Francisca i el filllet Sebastià passaren els llargs anys que restaven de la guerra i part de la postguerra vivint tots sols (uns quatre anys). Canviaren dues vegades de domicili: del carrer Màlaga passaren al carrer Fertilizadora i després al carrer de Sant Vicenç Ferrer, número 117. Segons es dedueix de les declaracions de Francisca registrades a la causa judicial, la seva situació econòmica no devia ser gaire bona, ja que reclamava la flassada que havia duit al seu home, perquè ella no en tenia d'altra a ca seva i la necessitava.

Francisca continuà treballant a la fàbrica de la *Mistera* fins que va tancar, i després a la fàbrica de frontisses i panys LAFEMU.

Quan feia quatre anys que era vídua es casà amb un veí del barri, Bernat Pons Barceló, vidu amb quatre infants, que feia de picapedrer i després fou municipal de l'Ajuntament de Palma. En Bernat tractà sempre en Sebastià, el filllet de na Francisca, com un vertader fill, tal com féu Francisca amb els quatre fills d'en Bernat. Els cinc infants cresqueren, i han viscut sempre, com a germans.

A mesura que en Sebastià, el fill de Miquel, tornava gran, demanava a sa mare i al segon pare per son pare mort. En Bernat, el padastre, que l'apreciava molt, li digué que no demanàs ni anàs a cercar res de son pare, perquè li podia dur moltes conseqüències. Per això en Sebastià deixà de fer preguntes, malgrat que tenia molts d'interrogants.

Quan en Sebastià feia el servei militar i arribà a Tetuan, a Artilleria, allà l'informaren que el tenien fitxat al CIM (Centro de Investigación Militar), fet que el sorprengué molt. Sempre ha pensat que devien tenir la seva fitxa per algun tema relacionat amb la persecució, detenció i assassinat de son pare.

Na Francisca, vídua d'en Miquel Martorell i mare d'en Sebastià, morí a Felanitx l'any 2005 a l'edat de 95 anys. Mai no va contar res al fill, del que havia passat amb son pare abans que aquest morís, però en Sebastià entreveia i suposava coses.

En Sebastià no tornà a tenir noves de son pare fins a l'edat de 84 anys, quan les restes de Miquel Martorell foren recuperades de la fossa de Lluçmajor.

Interrogants

La trista història del darrer any de vida de Miquel Martorell està plena d'interrogants: Per què fugia a amagar-se a Alaró? Quantes vegades s'hagué d'amagar Miquel? Per què son pare havia de suplicar a un familiar falangista que no se l'endugués? Se l'endugué alguna vegada, aquest familiar? Per què el detingueren si havien anat a cercar la seva esposa? Era republicà, Miquel? Qui l'assassinà? Per què Francisca fou amenaçada i qualificada de comunista, però no fou detinguda? Per què quan Francisca declarà que uns policies s'havien endut el seu home, les autoritats li ho posaven en dubte, si a la mateixa causa judicial feren constar que havia estat detin-

gut al Quarter de Seguretat i a la Comissaria de Vigilància? Qui dugué en Miquel a aquests llocs? Patí alguna represàlia Francisca? Per què el seu fill Sebastià estava fitxat al CIM (Centro de Investigación Militar)? Per què Bernat, el 'segon pare' de Sebastià li recomanà que no demanàs pel pare mort, ja què això li podia dur males conseqüències? Per què Francisca obviava parlar al fill de son pare? Per què avui en dia encara costa recuperar o compartir alguns records? La por instaurada pel feixisme, per la guerra, la postguerra, la repressió i el franquisme emmudí moltes respostes.

Memòria històrica i recuperació de les restes de Miquel Martorell Gelabert

Han hagut de passar vuitanta-dos anys de silenci per tornar a parlar de Miquel Martorell i per recuperar la seva història. El primer reconeixement a Miquel, la *primera* memòria històrica, fou al *Diccionari Vermell* de Llorenç Capellà, l'any 1989.¹⁸

Durant els darrers nou anys, a poc a poc, passa a passa, la memòria històrica ha anat recuperant de l'oblit el nom de Miquel Martorell. L'any 2011 el nom i el primer llinatge de Miquel foren gravats al mur de la Memòria del cementeri de Palma.

El projecte *Totes les causes* de l'associació Memòria de Mallorca permeté la localització de la causa judicial núm. 1.304 de la Comandància Militar de Balears, oberta a partir de l'assassinat de Miquel Martorell. Aquest document ajudà a localitzar la fossa on es trobava enterrat Miquel.

Gràcies a la llei de Fosses aprovada pel Govern de les Illes Balears l'any 2016 i a la tasca de l'associació Memòria de Mallorca amb el projecte *Totes les fosses*, els arqueòlegs de la Sociedad de Estudios Aranzadi pogueren obrir, el mes de gener de 2019, la fossa de Lluçmajor on es localitzaren tres cossos, un dels quals era el de Miquel Martorell.

Gràcies a les notícies publicades a la premsa i a l'anunci a Facebook on Memòria de Mallorca sol·licitava que familiars de Miquel Martorell i d'altres víctimes es posassin en contacte amb l'entitat, un nét de Miquel acudí al cementeri de Lluçmajor i es posà a disposició dels investigadors. El fill de Miquel Martorell, Sebastià Martorell Drover, aleshores de 84 anys, també hi acudí i se li feren les proves de l'ADN per confirmar-ne el parentesc.

Sebastià, el fill de Miquel i de Francisca, sempre havia pensat que son pare era d'Alaró, perquè tenia familiars a aquest poble i ell de nin anava a veure'ls. Però a partir de la recerca feta des del gener de 2019, quan s'obrí la fossa de Lluçmajor, tant els documents de la causa judicial com les dades del Registre Civil que hem consultat confirmaren que Miquel Martorell, el pare d'en Sebastià, era bunyolí, d'Orient.

18. Llorenç Capellà inclogué Miquel Martorell al *Diccionari Vermell*, amb les següents dades: "MARTORELL, Miquel. Orient. L'assassinaren en el Pont d'Inca". Capellà, Ll. Diccionari Vermell. Editorial Moll, Mallorca 1989, pàg. 103. Segons els documents de la causa militar localitzada per l'associació Memòria de Mallorca, Miquel Martorell, però, no fou assassinat al Pont d'Inca, sinó a Lluçmajor.

La memòria de Miquel Martorell ha estat recuperada i dignificada a Bunyola amb diverses iniciatives. Durant les tasques d'exhumació de les restes de Miquel Martorell a la fossa de Lluçmajor el batle de Bunyola i tres regidors visitaren el cementeri d'aquella localitat en representació de l'Ajuntament de Bunyola.

El 25 de gener de 2019 l'associació bunyolina Jacques Koslowsky organitzà un acte al poble on la presidenta de Memòria de Mallorca, Maria Antònia Oliver París, parlà sobre la memòria històrica, les fosses comunes i la causa judicial instruïda després de l'assassinat de Miquel Martorell i localitzada per l'associació que presideix. Entre el públic d'aquest acte eren presents el fill, els néts i altres familiars de Miquel Martorell. Maria Antònia Oliver féu donació a la família de Miquel Martorell i a l'Ajuntament de Bunyola d'un CD amb els documents de l'esmentada causa. Aquest CD es pot consultar a l'Arxiu Històric de la Casa de la Vila de Bunyola.

El mes de març del mateix any el *Diario de Mallorca* dedicà un reportatge a la recuperació de la història de Miquel Martorell.¹⁹ A l'acte d'homenatge a la República i als republicans assassinats, celebrat al cementeri de Bunyola el 14 d'abril de 2019, el parlament fou dedicat a la memòria de Miquel Martorell i de la seva dona, Francisca Drover.²⁰

Aquesta comunicació, llegida el passat 23 de novembre de 2019 al Teatre de Bunyola durant les V Jornades d'Estudis Locals, on assistiren el fill i dos néts de Miquel, és una passa més dins el llarg camí de la memòria històrica per recuperar la figura i retornar la dignitat de Miquel Martorell, assassinat pels falangistes.

També foren víctimes del feixisme, sense ser detinguts, ni empresonats, ni assassinats, Francisca, la seva dona, i Sebastià, el seu fill, que d'infantó presencià la detenció del seu pare i que no el tornà a veure pus mai més.

Vuitanta-dos anys més tard Sebastià pogué presenciar, al cementeri de Lluçmajor, les tasques d'exhumació de son pare, que havia vist per darrera vegada aquell matí del 30 de novembre de 1936 quan era un nin de dos anys. Els darrers records que té en Sebastià d'aquell moment són el cop que pegaren els desconeguts als vidres de la finestra, que romperen, i el cotxe que s'endugué son pare: records de violència, detenció i desaparició.

El gener de 2019 Sebastià retrobà son pare –les restes de son pare– al cementeri de Lluçmajor. Ara, a poc a poc, en recupera els records i la història, gràcies a totes les persones que treballen per fer possible la memòria històrica de les víctimes del feixisme.

19. MATEU, J. *Asesinato De Miquel Martorell: fin a ochenta años de silencio*. Diario de Mallorca, 5-3-19.

20. SUAU FONT, Bàrbara. Parlament de l'Homenatge a la República i als republicans, llegit al cementeri de Bunyola el 14 d'abril de 2019. Inèdit.

JACQUES KOSLOWSKY. HISTÒRIA D'UN NAUFRAGI

MIQUEL PASQUAL

Bunyola ha tengut històricament una relació intensa amb les arts plàstiques. La llista de pintors locals és extensa. Hi destaca Joan Borràs (1926-1983), paisatgista notable. Alguns bunyolins que s'han dedicat a la pintura i al dibuix i han mostrat la seva obra són Antoni Colom, Miquel Morro, Jaume Mateu Conti, Bartomeu Garcies o Nicolau Colom, entre d'altres.

En una remuntada històrica trobarem dos pintors relacionats amb Bunyola. Per una banda, Gaspar Homar Mezquida (1870-1953), nascut al Raval d'Orient i mort a Barcelona. D'altra banda, Federico Molina Albero (1905-1981), nascut a Barcelona i mort a Bunyola.

Artistes de renom han vinculat el seu nom a Bunyola. Santiago Rusiñol tocà Bunyola i n'han quedat quadres realment valuosos que reproduïen imatges del poble, de Raixa o d'Alfàbia. També Joan Miró tengué llogada una casa a la vall de Biniforani. Estudiadors de la Fundació Miró mantenen que era un lloc d'esplai i de vacances, tot i que a la part de dalt de la casa hi havia una gran sala que feia servir d'estudi. L'uruguaià Horacio Sapere i la ceramista Margalida Escales tengueren també una època bunyolina.

La llista d'artistes que han deixat empremta a Bunyola, que hi han residit i hi han creat obra és encara més nombrosa. Un exemple en són Gerard Matas, Carlos Espiro, Alceu Riberio, Miquel Morell, Isabela Lleó o el dibuixant Max. D'entre els que encara hi resideixen Pep Munyoz, Xisco Fuentes, Patrick Guino o Nivola Uyà. D'altra banda, també podríem parlar de pintors sense cap relació directa amb el poble, però que han pintat Bunyola. Bernadí Celià, Francesc Aguilar Villalonga o Andreu Orell en serien un exemple.

Paràgraf a part parlarem dels germans Damià i Isabel Ramis Caubet, fills de l'escultora Remigia Caubet. Ambdós són protagonistes de la història que desenvolupam en aquest estudi. Més enllà de fer part de la nòmina d'artistes "bunyolins", Damià fou en vida de Jacques Koslowsky un dels seus valedors i difusors, a través de textos de catàlegs, d'articles o d'entrevistes periodístiques, mentre que la seva germana fou la primera vicepresidenta i una de les fundadores de l'associació creada a Bunyola l'any 1996 en honor de Koslowsky.

Jacques Koslowsky, qui és?

Si l'anterior capítol pretenia fer veure que la relació de les arts plàstiques amb Bunyola és intensa i extensa no ens ha d'estranyar que l'any 1970 aparegués al poble un pintor desconegut, *el pintor rus*.

Jankel o Jakūbas Kazlauskas, Jacques o Jacob Koslowsky, Kozlowsky o Koslowski és un pintor lituà, nascut a Pokonis l'any 1904. Va fer els estudis a Kaunas, mentre que la seva vida presenta diferents etapes i ubicacions. Ell mateix en alguna entrevista parla que ha recorregut mig món. La denominació que utilitzarem a partir d'ara serà de Jacques Koslowsky, tal com es recull en una tarja de presentació, localitzada entre els seus objectes personals:

Jacques Koslowsky
artiste peintre

Ancien élève de l'Ecole Nationale Supérieure des beaux-arts et de l'académie royale des beaux-arts de Florence. Associé du Salon national. Exposant au Salon d'automne. Membre sociétaire du Salon des independants. Tableaux a la Collection nationale et au Musée Disengof a Tel-Aviv

7, Rue d'Arsonval. Paris (15e)
Atelier 18. Métro Pasteur

Procedia d'una família modesta d'agricultors, “teníem una finca de devuit hectàrees, però vivíem d'una patata i un poc de llet” diu a Margalida Capellà en una entrevista a *Última Hora* l'any 1992. Quan tenia vint anys va aconseguir una beca per anar a Florència a cursar estudis de medicina i pintura. Aviat abandonà els primers i es dedicà íntegrament als segons, matriculat a la Reggia Academia de Belles Arts, sota el mestratge de Felice Carena. l'any 1927 es va traslladar a París per estudiar a l'Escola Superior de Belles Arts amb la tutoria de Paul Landowski, autor del monument a Foix a la plaça de la Concòrdia. També seguí l'ensenyament de Laurens i Sirac. El mateix any de la seva arribada a París, el Saló de Tardor acollí dues obres seves. L'any 1930 va ingressar, en qualitat de membre permanent al Saló dels Independents, el més important en pintura contemporània, i també com associat al Saló Nacional de la Pintura francesa. Les obres seleccionades pel Saló dels Independents es van dipositar al museu de Lorena.

D'aquesta primera etapa parisenca se'n constaten moltes influències en la seva creació artística. Establí relació amb Matisse, Soutine, Kikoine i Kremegne. De Matisse agafà les influències fauvistes, ben igual que ho feren els altres tres, amb els quals gairebé coincidí en la procedència. Tots tres eren bielorussos, veïnats de Lituània, i de famílies jueves. Però la influència d'altres pintors de l'època també es pot percebre a l'obra de Koslowsky. Kees van Dongen en els seus retrats o Vlaminck en les pintures de barques. L'explosió de colors i la lluminositat són coincidents.

D'altra banda, en diferents entrevistes, manifesta admiració per Tiziano, Zurbarán, Kokochscka i Cézanne.

Marsella i Stuttgart recullen també el pas de Koslowsky, tot i que va ser especialment important l'etapa israeliana, quan va viatjar a Jaffa i Tel-Aviv. Allà s'hi va establir el seu germà, mentre que consta que ell va dipositar algunes pintures al Museu Disengof.

El 1940 va establir-se a Nova York, fins al punt que va obtenir la nacionalitat americana el 1946. Va pintar per a les galeries Borel, Rembrandt i Glezer, a més de treballar com il·lustrador de llibres i dissenyador tèxtil. La causa de la fuga al continent americà fou la invasió alemanya a França, l'amenaça nazi. La seva ascendència jueva l'obligà a partir i ho féu en vaixell des de Lisboa.

El 1947 va tornar a París i el 1952 el Ministeri d'Educació francès seleccionà dues obres seves per a les col·leccions nacionals. Hi ha també constància del nomenament com a Membre Honoris Causa de l'Accademia Internazionale Tommaso Campanella de Roma.

Hi ha moltes llacunes històriques a la vida de Koslowsky, però sabem que a la dècada dels seixanta, el 1964, va ser quan va descobrir Mallorca, alternant París i l'illa. Pintava escenes del port de Palma. Després va conèixer Banyalbufar i Deià. Li va agradar més el segon que el primer. Finalment, seguint les recomanacions d'un restaurador de Palma, va descobrir Bunyola, un poble del qual es va enamorar per la seva llum. Diu de Bunyola que té unes muntanyes i uns colors inigualables. Afegeix que un dia passejant per Orient va pensar: "Això no és gaire lluny del paradís."

Per legitimar els seus arguments, a les diferents entrevistes publicades, es recolza en manifestacions de grans artistes internacionals, tant de la seva època com anteriors. Per justificar la necessitat d'estar en contacte amb la natura cita Corot, "una hora amb la natura és més important que una setmana dins l'estudi". Ho reforça amb una frase de Cézanne, "l'art no seria real si no fos pintat en contacte amb la natura". Finalment, quan ha de respondre a la pregunta de per què va elegir Mallorca per viure ho fa amb una sentència de Turner, "per a l'artista el sol és Déu".

L'obra mallorquina de Koslowsky

Jacques Koslowsky ha deixat poca petjada internacional, considerant tot el recorregut que va fer i la qualitat de la seva obra si més no en algunes de les seves èpoques de producció. És cert que en el seu moment diferents museus de diferents parts del món es feren amb obra seva però no s'ha pogut constatar si a dia d'avui aquests quadres estan exposats, arraconats o desapareguts. De les tres galeries nord-americanes per a les quals va treballar no hi ha cap rastre fiable. El museu de Lorena, al qual els documents consultats diuen que hi anaren dues obres procedents del Saló dels Independents, no existeix com a museu de Lorena. La regió francesa té museus d'art a Metz, Nancy, Toul i altres ciutats, però cap amb el nom de la regió.

Tot i així, per la informació que es comenta més endavant, facilitada per la neboda del pintor, diu que aquest quadre es va depositar al museu de Nancy. La mateixa incertesa és amb els quadres exposats al Saló de Tardor, no s'aconsegueix cap pista concreta.

Tanmateix, el mateix Koslowsky va ser qui ens va deixar una prova del que havien estat les seves millors èpoques pictòriques. Procedents de ca seva hi ha dipositades a l'ajuntament de Bunyola unes obres, majorment nuus de dona que han de pertànyer a l'etapa parisenca, mentre que hi ha també una col·lecció de mocadors que gairebé podríem assegurar que són de l'època nord-americana, durant la qual va exercir de dissenyador de teles. Tot aquest material ell el va tragar dins una maleta, conscient que feia part d'una producció de qualitat, tot i que també se'n pot extreure una conclusió de caràcter sentimental com veurem més endavant.

Per tant, el Koslowsky que coneixem a Mallorca és per la seva obra local, la que va fer a la mateixa illa. Ell mateix parla de Pòrtol i Palma com a llocs on havia pintat inicialment. Koslowsky pintava carrers i cases de Palma i també moltes escenes marítimes, barques al port, mentre que a Bunyola el que ha deixat són vistes del poble, de les muntanyes, moltes captades des de ca seva i del mateix carrer del Sol o del carrer d'Orient. També una altra pintura més intimista, consistent en el que l'envoltava a la casa i bodegons. Hi ha objectes que es repeteixen a molts de quadres, el balancí, el canterano, el plat amb fruita, un gerro amb flors, el violí i el seu estoig. El violí ja havia desaparegut quan va morir. Naturalment, un element que es repetia eren els seus moixos. En algunes manifestacions diu que a Bunyola hi va pintar més de 300 quadres.

Això ens mena a un altre tret perceptible del qual jo mateix en vaig fer un esment en un altre text dedicat al pintor. És el canvi d'actitud, referit a la seva socialització. Ell passeja per tot el món una maleta, com ja hem recollit, amb pintures que reproduïxen la figura humana, una figura humana que desapareix a l'etapa mallorquina. Es va caracteritzar a Mallorca per ser un home solitari i la seva pintura així ho reflecteix. De fet, ell mateix destaca que li agradava pintar a la casa de Bunyola, on podia pintar naturaleses mortes. Aquesta apreciació guarda relació amb unes declaracions fetes a Margalida Capellà en una entrevista al diari *Última Hora*, a través de les quals manifesta una certa decepció envers la raça humana: "L'animal més cruel és l'home; *homo hominis lupus est*", diu.

Segurament que hi ha una notable transformació en l'ànim del pintor des de la seva arribada fins a la seva mort. A les entrevistes primeres, igual que a totes les seves manifestacions, hi ha una major animositat. És cert que també amb l'edat aquestes característiques poden anar canviant, però sembla com si els primers anys a Mallorca ell es consideràs un pintor d'un cert nivell, mentre que els darrers anys es veia obligat a pintar en sèrie, quadres d'un dia que en molts de casos servien d'intercanvi per feines fetes a ca seva, feines de picapedrers i altres. Així, no sorprèn que molta d'obra d'en Koslowsky estigui ubicada a Bunyola mateix. Molts de bunyolins tenen algun quadre seu. Se n'han localitzat a altres pobles de l'illa i, en

el seu moment, qui va acumular més de dues-centes teles seves va ser el galerista ciutadà Francesc Bellinfante.

En algunes entrevistes, Koslowsky es defineix també com escriptor a més de pintor. Ell mateix diu que té una novel·la inacabada que tracta de la seva etapa parisenca i de la relació amb una model holandesa de nom Johanna que molt possiblement és la dona que posa a les seves pintures. Sembla també que va fer incursions en el món de la poesia.

Darrers anys

Jacques Koslowsky va mantenir la casa de Bunyola fins a la seva mort, tot i que els darrers anys de la seva vida els va passar a la Residència de persones majors del Consell de Mallorca, al carrer de General Riera. Venia sovint en el tren, s'estava a la casa i tornava a la Residència.

Ell deia i repetia que li agradaria que l'ajuntament de Bunyola creàs un museu amb la seva obra a ca seva, al carrer del Sol núm. 9, una casa que malauradament esdevengué en runa. Tot i així, l'equip de govern municipal actual té previst condicionar l'antiga casa com a espai de lleure i cultura, amb un recordatori al pintor.

A la Residència es confià molt en la directora d'aleshores, Josefina Sintès, a qui parlava de la novel·la i de totes les circumstàncies que li havia tocat viure. No tenia una relació especial amb els altres residents, tal vegada dificultada pels problemes de comunicació. Koslowsky, tot i parlar vuit llengües, mai no va parlar el català i amb el castellà no deixava de tenir-hi una relació molt peculiar. De fet, l'artista i periodista Damià Ramis en un reportatge diu que s'expressa en el seu italià castellanitzat. En una entrevista concedida a Margalida Capellà l'any 1992 li diu: "Io sono un gran pintor e vivo aquí come un mendico." Val a dir que a la Residència se'l coneixia com el pintor rus entre els altres residents.

Molta d'obra d'en Koslowsky com ja hem dit és a Bunyola. La que està localitzada a altres pobles i a Palma ben possiblement provenen de les vendes realitzades a les seves exposicions. En va fer a les galeries palmesanes Xaloc (1977), Rubines (1980) i Costa (1991), a Andratx i a col·lectives a diferents sales de cultura de Sa Nostra, Caixa de Balears, a la seu del Foment del Turisme de Mallorca i a la Fundació Barceló de Palma. A Bunyola en va fer una l'any 1991, a la sala Parroquial, patrocinada per l'Ajuntament i promoguda pel Grup Koslowsky, embrió del que seria posteriorment l'associació.

Institucions públiques i privades tenen obra seva. L'ajuntament de Bunyola en va adquirir una molt representativa l'any 1981. Presideix la sala de plens municipal i, a part de ser de grans dimensions, mostra el més característic de les natures mortes de Koslowsky, tots aquells objectes que tenia al seu voltant a la casa: flors, fruita, la taula, el balancí, el cofre, el violí amb el seu estoig i la reproducció d'un quadre seu, la pintura dins la pintura.

“Sa Nostra”, la Caixa de les Balears, també tenia catalogades en el seu patrimoni artístic cinc obres. Són cinc natures mortes de dimensions semblants, 65 x 50 cm, 81 x 65 cm, 65 x 80 cm, 65,5 x 81,5 cm i 54 x 65 cm. S’havien adquirit entre els anys 1975 i 1980 al preu de 150.000 pessetes cada una.

Arran de l’exposició a la galeria Rubines va fer donació de dos quadres al Consell General Interinsular dia 21 de novembre de 1980 al seu president, Jeroni Albertí. A la fotografia de la recepció es veuen els consellers Josep F. Conrado i Jaume Canudas. També hi apareixen Valentí Puig, director general de cultura, Víctor Gistau, cap de protocol de la institució, Andreu Manresa, actual director d’IB3 i aleshores responsable de premsa del CGI, i el periodista de TVEBalears, Vicenç Matas. Un quadre representava el Palau del Bisbat, mentre que l’altra reproduïa una casa de camp de santa Maria del Camí. L’acte es va celebrar a la seu de l’antiga Diputació.

L’Associació J. Koslowsky. Primera etapa

A la seva manera Koslowsky es considerava bunyolí i estimava Bunyola. Era el seu redòs, el millor lloc que havia trobat per establir-se. De fet, l’escriptor Guillem Frontera parla d’un Koslowsky nascut lituà i mort bunyolí.

Atès aquest fet, un grup de persones de Bunyola, identificades amb el món de la cultura i encapçalades per Bartomeu Garcies Quetgles, va constituir una associació en homenatge i record de Jacques Koslowsky. Això fou l’any 1996, dia 28 de setembre, gairebé tres anys després de la mort del pintor. Era una manera de mantenir encesa la flama koslowskiana que, en cas contrari, molt possiblement hauria anat apagant-se. Es podria dir que al tercer any de la seva mort ressuscità, una resurrecció que a través de diferents aportacions, en funció de cada època, ha fet que tot el poble de Bunyola sàpiga qui era Jacques Koslowsky i pugui conèixer el seu pas pel poble. Com a resultat de la constitució de l’associació, l’ajuntament de Bunyola va transmetre un acord de plenari mitjançant el qual es felicitava el seu president, Bartomeu Garcies.

Abans de la formalització de l’associació, un embrió denominat Grup Koslowsky ja havia organitzat una exposició a la sala parroquial i promogut que una pintura de Koslowsky fos portada del programa de festes els anys 1991 i 1994.

La constitució de l’associació comportà la redacció d’uns estatuts que contemplaven l’estudi i difusió de l’obra de Koslowsky, la conscienciació de les institucions públiques per preservar l’obra, la localització dels seus hereus, la col·laboració amb altres associacions i el foment en general de l’art i la cultura.

Els membres constituents de l’associació i components de la primera junta directiva foren:

- President, Bartomeu Garcies Quetgles
- Vicepresidenta, Isabel Ramis Caubet
- Secretària, Bàrbara Suau Font
- Tresorer, Miquel Negre Cabot
- Vocals, Miquel Brunet Estarelles, Miquel Colom Colom, Jaume Mateu Conti, Miquel Morro Palmer, Joan Carles Muntaner Estarelles, Miquel Pasqual Garcies, Bartomeu Quetgles Pons, Damià Ramis Caubet i Margalida Verdera Riera.

L'associació inicià un seguit d'activitats, totes elles en el camí de recuperar i mostrar l'obra de Koslowsky. Parlam per tant d'una primera etapa més reivindicativa de la figura, l'obra i el nom del pintor, durant la qual es varen fer també les primeres indagacions sobre la casa i els possibles hereus, mentre que es va instar l'ajuntament de Bunyola a guardar l'obra i pertinences del pintor.

L'any 2003, en els mesos previs a la declaració d'any Koslowsky a Bunyola, es va promoure un concurs de dibuix escolar al Col·legi Públic Mestre Colom. Ja dins l'any del centenari es va organitzar una exposició explicativa del pintor al local de Cal Peller, es va editar el calendari de l'ajuntament il·lustrat amb pintures d'en Koslowsky, una subhasta de quadres donats per diferents artistes de Mallorca, un concert de músics bunyolins, un quartet de corda, en homenatge al pintor en el Mercat municipal. Aquest concert es va fer dia 11 de març de 2004, dia de record infaust perquè coincidí amb l'atemptat a l'estació de tren d'Atotxa a Madrid. Al final del concert, el galerista Francesc Bellinfante va fer donació d'un quadre de Koslowsky a l'associació. El periodista Joan Carles Muntaner va contribuir també a l'homenatge realitzant un curtmetratge.

El centenari del naixement del pintor va tenir per tant una celebració sonada. A més de tota l'activitat ja descrita, una exposició antològica inaugurada primer a la sala parroquial de Bunyola dia 30 d'octubre i traslladada llavors a Palma, a la Fundació Barceló, on va estar exposada des del 22 de novembre fins dia 30 de desembre, va significar la cloenda d'un any de celebracions i també d'una primera etapa de l'associació dedicada al record del pintor. Un catàleg recorda amb totes les il·lustracions aquesta exposició, que va ser comissariada per Joana Maria Palou Sampol, aleshores directora del Museu de Mallorca. El catàleg és avui el millor document conegut per poder avaluar i conèixer l'obra de Koslowsky.

Les pintures que fan part de l'exposició antològica foren recollides a diferents localitats. N'hi havia de la col·lecció de Francesc Bellinfante, d'alguns bunyolins com Antoni Sbert o Pau Amengual, de la mateixa associació, un del Consell de Mallorca, un del Foment del Turisme de Mallorca i un de la col·lecció d'art de Sa Nostra, Caixa de Balears, molt possiblement la millor col·lecció d'art referida a pintors de les Illes i que a hores d'ara també és reivindicada des de les institucions públiques perquè amb la desaparició de l'entitat financera va haver-hi una dispersió d'aquest patrimoni artístic, traslladat a Múrcia i Granada, seus del banc en el qual va quedar integrada la Caixa de les Balears. Eren cinc les pintures de Koslowsky

que tenia inventariades l'entitat al seu arxiu pictòric. La resta de quadres de l'exposició antològica pertanyien a particulars que, si acudim al capítol d'agraïments del catàleg que va fer la Fundació Barceló –un opuscle que serví de complement al que havia editat l'associació– hem de pensar que podien pertànyer a Miquel Conti, la família Bauzà Ribot, la família Riera Barceló, Guillem Martorell, Catalina Salom Dolç i Aina Suau Garcies.

L'any del centenari, el moviment social que va representar a Bunyola va moure també el poeta Pere Suau a dedicar-li una creació titulada Record de Koslowsky:

*Et creixen les mans, esponeroses, humils,
com branques vers el quadre.
I et florien, en un desgavell de coloms,
els pinzells al cap dels dits.*

*Dreçaves una línia i el vent blau ja hi bufava, s'hi enrampava,
espampolava cabelleres d'ametlers vermells i descambuixats.*

*I les flors, sempre les flors, obertes de pinte en ample,
com una fogatera, com aquella finestra
per on el campanar s'enfilava per les escales de la muntanya.
I un violí fent becada al cap de cantó de la tristesa,
i una dona nua amb els pits encesos com una rosa.*

No sentiïu, encara, el miol dels moixos pels carrerons de l'ombra?

*I és que tots els colors feren niu als teus ulls,
brostaren al llenç com una alba,
com un arc de sant Martí,
trossejat i empegueït de tanta bellesa.*

L'Associació J. Koslowsky. Segona etapa

La segona etapa de l'associació té un caire més obert quant a la seva activitat. La junta directiva que s'havia encarregat de la celebració de l'any del centenari estava formada per Bartomeu Garcies, Jaume Mateu Conti, Bàrbara Suau Font, Josep Munyoz Servera i Miquel Pasqual Garcies. Aquest grup va cedir el pas a una nova junta que restà constituïda per Francina Jaume Guardiola, com a Presidenta, Josep Munyoz Servera, com vicepresident, Miquel Pasqual Garcies com a tresorer, Pere Suau Palou com a secretari, que va ser aviat substituït per Biel Mateu Batle, i Agustina Vilaret González i Jaume Mateu Batle com a vocals. Durant una època breu també feren part de la junta Joan Carles Muntaner Estarelles i Antoni Bujosa Estarelles.

Aquesta nova junta, que continua a dia d'avui al capdavant de l'associació, va optar per un programa divers que abastava tots els camps de la creació artística i la cultura. El problema de no comptar amb un cau propi va ser entès com una oportunitat per explorar nous i diferents indrets dins el poble. Espais que mai no s'havien utilitzat per actes culturals acolliren algunes activitats. A tall d'exemple, les escales de la Comuna, la plaça de la Rectoria, la plaça Andreu Estarellas, les escales de la Creu o la placeta de sant Pere.

Dues fites importants ompliren els primers anys d'aquesta segona fase de l'associació. Una setmana cultural celebrada l'any 2006 i una altra l'any 2008. De cap a cap de setmana es varen programar activitats a diferents llocs del poble.

La setmana del 2006 va ser durant el mes de maig. Va haver-hi una exposició de joves pintors bunyolins, una altra en homenatge al pintor Antoni Colom, l'esceñificació d'una obra teatral en homenatge a Guillem d'Efak, la projecció del curtmetratge de Toni Bestard, *El niño Vudú*, un homenatge a Santiago Rusiñol i el recital poètico-musical de Pere Suau, Miquel Muntaner i Guillem Pericàs, reposició del documental de Joan Carles Muntaner *Bunyola, ahir i avui* i un concert de la Coral Polifònica de Bunyola, dia 14 de maig, a la parròquia de sant Mateu.

La segona setmana cultural, l'any 2008, es va fer també durant el mes de maig. La idea era omplir Bunyola de festa i cultura. Va ser quan es van explorar els nous espais ja esmentats en un intent d'amarar el poble sencer de bulla, música i color. A la sala parroquial es va mostrar l'exposició *Obriu-me dins el mar*, una selecció de poemes de Blai Bonet –l'any anterior s'havien complert els deu anys de la seva mort– amb fotografies d'Oscar Pipkin i textos de Miquel Pasqual. Una mostra itinerant que va recalcar a Bunyola durant aquesta setmana. Com a complement a l'exposició es va projectar l'audiovisual *Entre el coral i l'espiga* a la casa de cultura sobre el poeta santanyiner, un document editat per l'Obra Cultural Balear. L'homenatge a Blai Bonet es va arrodonir amb un recital poètic a càrrec de Pere Suau. Va haver-hi teatre al carrer aprofitant el mercat del dissabte, una representació del grup Gats. La part musical es presentava com a "Festa de la paraula", música també al carrer a set punts diferents durant tot el dissabte horabaixa i vespre. El mateix dissabte, a la nit, es va organitzar una sardinada a la plaça on es trobaren tots els músics que havien participat durant l'horabaixa. S'aprofità la concentració per reunir i presentar unes lletres de grans dimensions i diferents colors que formaven el nom de Bunyola que cada una d'elles havia presidit els diferents llocs on havien actuat els músics. Encara hi havia una última lletra, la K, que es conserva encara i presideix la major part d'actes que organitza encara avui l'associació. Les lletres havien estat realitzades pels membres de l'associació Pep Munyoz, Biel Mateu i Jaume Mateu.

L'èxit i el ressò d'aquestes dues setmanes culturals permeteren a l'associació fer-se present en el moviment associatiu del poble. Tanmateix, l'activitat que al llarg dels anys s'ha consolidat i adquirit caràcter ha estat la denominada "El Darrer Divendres", instituïda l'any 2009 i de la qual el darrer divendres d'aquest mes, és a dir, el proper dia 29 de novembre de 2019, se celebrarà el 10è aniversari amb una exposició de tots els cartells editats. L'exposició serà a l'espai Climent Garau.

El darrer divendres

És important dedicar un capítol a aquesta activitat promoguda des de l'associació. Aquest any 2019 s'han complert deu anys d'una programació cada darrer divendres de mes, amb les excepcions d'alguns mesos d'estiu, les festes de Nadal, per la coincidència amb algun altre acte del poble o dies de festa.

La idea original s'ha mantengut al llarg d'aquests deu anys. Es va redactar un guió que estructurava l'àmbit de les activitats en sis blocs distints:

1. SO I PARAULA. Per a la programació musical, concerts de petit format o presentacions de discs que incorporarien la paraula dels intèrprets o acompanyants
2. LA LLETRA ESCRITA. Per a les activitats vinculades amb el món de la literatura, presentacions de llibres, lectures poètiques o debats literaris
3. CINEMATRIP. Per tot el que estigui relacionat amb la cinematografia, projeccions o xerrades i debats sobre el cinema i l'audiovisual
4. EL TEATRE ENTRA. Per activitats teatrals
5. EL CAFÈ DELS PINTORS. O el pintor al cafè. Volia ser una revisió dels artistes plàstics que han passat per Bunyola o qualsevol altra programació relacionada amb el món de les arts plàstiques
6. FEINA I PENSAMENT. Orientat cap al món del pensament i de la creació en diferents àmbits

Hi havia per tant en el projecte un eix conductor de totes i cada una de les activitats: la paraula, que ja va haver tingut protagonisme especial a la II Setmana cultural i que constituïa i constitueix encara ara un dels objectius de recerca i desenvolupament de l'associació.

Les tres primeres activitats d'aquell darrer divendres de fa deu anys varen ser:

- Dia 30 de gener de 2009. CINEMATRIP. A la Casa de cultura: projecció del documental *Mar de fang*, basat en la Capella del Santíssim de la Seu i el conjunt mural de Miquel Barceló. La presentació va ser a càrrec de Luis Ortas, aleshores president de l'associació de cineastes de les illes Balears.
- Dia 27 de febrer de 2009. EL CAFÈ DELS PINTORS. Al bar París: xerrada amb Horacio Sapere, pintor uruguaià que va viure a Bunyola durant la dècada dels setanta. La presentació i direcció del debat va fer-la Miquel Alenyà, economista i estudiós de l'art.
- Dia 27 de març de 2009. SO I PARAULA. A la Casa de cultura: concert de Biel Majoral amb motiu de la presentació del disc *Cançons republicanes*.

I a partir d'aquí i fins avui més d'un centenar d'actes organitzats de manera alternativa a tot el que hi havia instituït a Bunyola, amb la intenció de complementar l'oferta cultural que hi havia al poble i posar-la a disposició dels bunyolins. S'han presentat llibres, pel·lícules i documentals, s'han fet taules rodones, homenatges, s'han visitat estudis de diferents artistes dins i fora de Bunyola, s'han organitzat visites a museus, a bodegues, finques de conreu –de figues, olivars, etc.– a les terrasses de la Seu, i s'han intentat recuperar històries perdudes. En aquest sentit, a l'altell del bar s'Espardenyer, es va fer un col·loqui sobre el pintor Joan Miró, que havia mantingut llogada una casa a la vall de Biniforani, en el qual hi participaren representants de la Fundació Miró i estudiosos de l'obra mironiana, Joana Maria Palou, Pilar Ortega i José María Pardo.

La globalitat de tot el que s'intenta exposar en aquesta comunicació, de forma abreujada, resta reunida amb els cartells anunciadors que es publiquen per a cada activitat a l'exposició que ha d'inaugurar-se dia 29 de novembre de 2019 a l'Espai Climent Garau de Bunyola.

La gestió del llegat I

A l'inici de la comunicació ja s'ha dit que Koslowsky és un pintor que va elegir Bunyola per viure i a partir d'aquest fet, amb els anys, es va generar un moviment ciutadà que va menar a la creació d'una associació amb el seu nom. És a dir, l'arribada d'un homenet petit i esquiú que just just se l'entenia quan parlava va mobilitzar un poble.

Realment, en aquest exemple hi ha la intencionalitat de la meua exposició. Koslowsky és un pintor que a la seva manera es lliura a Bunyola, que li manifesta el seu amor incondicional, un lloc on pinta més de tres-cents quadres i, en justa correspondència, el poble l'hi agraeix.

El poble no li ha dedicat el museu que ell volia, entre altres coses perquè la casa que habitava Koslowsky i que era el lloc on ell deia que li agradaria situar-hi el museu, es va esfondrar ja fa uns anys i és una runa absoluta difícilment recuperable quant al seu ús com habitatge. D'aquest esfondrament, de la caiguda del sòtil, se'n va fer ressò *Es Castellet* el mes de novembre de 2011.

Ampliaré la informació sobre la casa, però abans vull aprofundir en el que ja he dit, en el retorn que una part del poble de Bunyola ha volgut fer en record de Koslowsky, de forma totalment altruista. Un grup d'intel·lectuals que decideixen crear una associació per difondre la figura i l'obra koslowskiana, uns artistes que decideixen donar uns quadres per una subhasta amb la intenció de recaptar fons per poder organitzar un any Koslowsky, uns altres que es presten de forma voluntària a participar en actes que d'una o altra manera representen un homenatge al pintor, unes persones que a través de l'associacionisme dediquen part del seu temps a la programació cultural, col·lectius bunyolins que també han participat si se'ls ha

requerit i tot un poble que recorda gràcies a aquestes coses el pintor rus, aquell que vivia al carrer del Sol envoltat de moixos.

Per reforçar aquesta idea crec interessant reproduir el que va escriure Joana Maria Palou al catàleg de l'exposició antològica de l'any 2004, amb motiu del centenari del naixement del pintor:

“Si consideràssim tan sols els artistes i les obres importants i amb fama, la història del país resta lineal, sense els matisos que li donen riquesa i profunditat i que ajuden a comprendre la vida dels pobles. És com si d'una cultura només en coneguéssim el nom dels reis i les batalles que lliuraren, sense saber res de la gent, quan és la vida de les persones, de totes, el que configura la Història, escrit amb majúscules. Dic tot això a propòsit de Jacques Koslowsky. [...]

Koslowsky era aquell homenet petit que durant anys vérem passejar per Bunyola. Resultava una mica excèntric, com anava vestit, el seu xerrar era mal d'entendre, no li coneixíem parents, era molt educat, escrivia, no tenia un *empleo*... i pintava...

No és un pintor qualsevol, ni un aficionat: té ofici, sap compondre, té un magnífic sentit del color, coneix la pintura expressionista del seu temps (rusa, alemanya, francesa...) i és expressiu, reconeix i recrea els temes que li interessin...

Tornem a la història, convé ponderar la pintura de Koslowsky. La història de l'art també està feta per les persones que aprecien l'art. La pintura, és el cas, té sentit si algú pinta i algú mira. La pintura (o l'escultura o la música...) està entre dues sensibilitats, cada una individual. Tanta gent de Bunyola i també de Mallorca només té un original i resulta que és de Koslowsky. Possiblement perquè és assequible, perquè hi va haver un barat, perquè, pobre home... feia com a llàstima... Però justament a través d'aquest modest quadre, d'aquest modest pintor, qui el posseeix mira, sent el món (el paisatge quotidià, el ramell, el moix del corral...) de manera diferent, parla d'art, de pintura (ja m'enteneu, de cultura) amb coneixement de causa. I no ens enganyem, Koslowsky no era un gran pintor (a París o a Nova York, algú coneix Tito Cittadini o Bernareggi?), però era molt digne, molt correcte, gens despreciable. I ja forma part del patrimoni cultural de Bunyola i de Mallorca. No és tan sols perquè els quadres passin de pares a fills (patrimoni és el que s'hereta i es transfereix) sinó perquè la seva obra forma part de les nostres vides quotidianes.

Els quadres de Koslowsky estan dins una casa, que està en un poble, que és habitada per una gent, que s'ha ajuntat, que comprèn l'herència del pintor, que la reivindica com a pròpia, que la patrimonialitza, que sap que l'ha rebuda i que la vol transferir als que vendran. No transferirà cap fortuna material, si més no, perquè aquest patrimoni públic no està venal i, és clar, no té preu (tampoc té preu la marededéu de Bunyola, perquè tampoc està venal), però el que resta, el que s'ha rebut de Koslowsky i passarà al futur, esdevé part del llegat cultural.”

També l'escriptor Guillem Frontera, el mateix any 2004, va dedicar a Koslowsky un article al diari de Balears que m'ha donat servit el títol de la comunicació. En reproduesc un fragment:

“Mallorca també és una terra de naufragis. Les turbulències polítiques de l'Europa del segle XX enviaren molts de naufragis a aquestes illes, especialment a Mallorca i Eivissa, i en alguns casos podríem dir que s'ha donat aquí una figura molt literària, la del naufrag feliç, per més que la nova vida es presentàs plena d'estretors...

D'aquests naufragis, uns quants foren pintors, i uns quants d'aquests pintors havien transitat les avantguardes i n'havien après algunes lliçons. Gent de Moràvia, de Polònia, de Lituània, de Bulgària... que, després de passar per mitja Europa, pels Estats Units, fugint de guerres i d'altres misèries, un bon dia s'instal·laven provisionalment a l'illa, i aquesta transitorietat esdevenia definitiva...

El nostre país ha estat per a molts el caravensall del nòmada cansat. Darrera cada pinzellada de Bruno Beran o de Poharnok, de Koslowsky o de Daklan, hi ha una llarga peripècia humana sovint amb més ombres que llums, sempre intensa i rica...

El més emocionant de la relació de Koslowsky amb Bunyola és que un fugitiu de la història ha trobat finalment qui tengui cura de la seva memòria...

Bunyola apareix avui com un exemple magnífic de poble que es responsabilitza de l'obra, del llegat, de la memòria d'un artista, salvant-la de la tudadissa de què fa norma aquest país...”

Llegim aquests textos i molts d'altres als quals podríem referir-nos com una reacció precisament a l'actuació d'un poble envers Jacques Koslowsky, a com un poble va decidir gestionar el llegat del pintor. A través de l'actitud del poble de Bunyola, a través de la feina d'un grup de persones, s'ha aconseguit transcendència i reaccions.

La família

Gràcies a les actuacions de l'associació i del moviment cultural que generava a Bunyola, l'any 2012 va venir a Bunyola una senyora de nom Isabelle Vergniol. Des de l'ajuntament l'adreçaren a l'associació, més concretament a casa meva. Va resultar ser la fillola de Koslowsky, filla d'una germana, una metgessa que viu a París. Vàrem tenir una conversa a casa, no va ser possible veure les obres dipositades a l'ajuntament i posteriorment mantenguérem un intercanvi epistolar a través de correu electrònic. Tanmateix aquella dona estava decebuda perquè es pensava trobar un moviment viu i molt intens a favor del seu oncle, però també un museu amb tota la seva obra reunida. No va ser així i d'aquesta manera m'ho va manifestar, fins al punt que fa anys que només sé d'ella a través d'una dona mallorquina, mig francesa, Margalida Mulet, que fa una estada cada any a Bunyola, al voltant dels mesos d'abril i maig, amb el seu germà, en una casa que tenen al camí d'Orient. Són uns germans que viuen a París i tenen també una casa a Andratx, a la qual van més a

l'estiu. Malgrat tot, durant l'intercanvi de correus amb la Sra. Vergniol vàrem aconseguir que ella fes algunes indagacions sobre la vida de Jacques Koslowsky, un resum de la qual ens va enviar, juntament amb una genealogia.

Aquesta genealogia es remunta fins a l'any 1820 quan apareix Jacob Palaunas, matemàtic, que viu a Lipniski, que seria el besavi de Jacques Koslowsky. Palaunas té una filla, Gita o Maria Palaunaïte (1857-1900) que es casa amb Anton o Kusiel Kazlauskas (1853-1914), possiblement rabí, establerts prop de Minsk, en una propietat denominada Koslowchina (que significa cabra o boc en rus). La parella tengué un fill, Arnas o Aronas (Aaron) Kazlauskas (1875-1935) que es va casar amb Anna Gotholtaïte (1877-1919). Del matrimoni nasqué Maria Kazlauskaïte (1897-1899), morta de tos ferina, Marek Kazlauskas (1898-?), Goldka Kazlauskaïte (1900-1998), **Jankelis Kazlauskas (1904-1993)**, Rivka Kazlauskaïte (1907-1943), Iska Kazlauskas (1909-1983), Mendel Kazlauskas (1911-?), una filla nascuda i morta l'any 1912 i Estera Kazlauskaïte (1918-2000), aquesta darrera casada amb Roger Arnaud l'any 1950 i mare de la senyora Isabelle Vergniol.

A la genealogia s'amplia la informació d'alguns germans de Jacques Koslowsky, matrimonis, fills, etc., la majoria establerts a França. Isabelle Vergniol ens explica que ella mateixa es va casar amb Vincent Vergniol i que té dos fills, Julien (1978) i Aurélie (1979) i que una vegada divorciada viu actualment amb Daniel Cholley. El seu fill Julien viu amb Magalie Haïssaguerre, mentre que Aurélie és casada amb Laurent Vagner i tenen dos fills, Margaux (2008) i Lucas (2010).

Pel que fa als detalls que ha pogut arregar la senyora Vergniol en relació amb la família, ens diu que Aaron, el pare de Jacques Koslowsky, havia cursat estudis de rabí i era veterinari de formació, tot i que mai va exercir-ne. Era un jueu liberal dins un règim religiós formalista. Tenia una formació intel·lectual sòlida i estudiava. A les terres i granges que tenia hi feia treballar els *moujiks*, pagesos de rang social molt pobre durant l'imperi rus. La família no vivia però en l'opulència, tot i que difereix una mica de les manifestacions de Koslowsky quan deia que passaven fam. L'empobriment definitiu del clan ve arran de la guerra del 1914 en què la família va haver d'emigrar a Ucraïna. La mort de la mare de Koslowsky, l'any 1919, i les condicions econòmiques familiars provocaren un èxode en el clan. Dveira es va casar, Marek va partir als Estats Units sense gairebé conèixer la seva germana petita, Estera, mare d'Isabelle Vergniol. Va ser el pare qui va empènyer les seves filles Dveira, Goldka i Estera a partir cap a França quan el sentiment antisemita s'accentuà. A la mort del pare, l'any 1935, un dels germans, Iska, fou designat per encapçalar el clan. La majoria dels membres de la família varen tornar cap a estudis de medicina o de lleis.

Resultat de la recerca feta per Isabelle Vergniol en relació amb Jacques Koslowsky ens confirma moltes de les dades que ja havíem obtingut, però aporta algun detall molt interessant. Parla d'un quadre realitzat quan encara vivia a Lituània, que representa les cases de llenya dels *moujiks*, isbes fetes de troncs, vistes des de la casa dels avis. El quadre, diu, recorda l'estil de Chagall. Durant l'estada a Tel-Aviv,

a la recerca de les arrels, la neboda li atribueix una dedicació a la crítica d'art. Descriu el quadre depositat al museu Disengof, el tors nuu d'una dona oriental. L'època parisenca, durant la qual es va formar en el puntillisme i l'impressionisme, va ser quan va afrancesar el nom i passà a ser Jacques Koslowsky, sobretot en els àmbits artístics. Entre el 1926 i el 1930 viu amb la seva germana Dveira, fins que aquesta es casa. Entre 1930 i 1938 li atribueix sis exposicions a Kaunas. La dada que aporta Vergniol sobre l'anada del pintor als Estats Units va ser després de rebre una ràfega de metralla quan ja havia decidit anar-se'n a viure amb el seu germà Marek.

El taller que tenia al carrer Arsonval de París, on torna l'any 1947, Isabelle Vergniol el descriu com un *loft*. Diu que és una època en què vivia amb una model i pintava nuus de dona, segurament algunes d'aquestes pintures es corresponen amb les teles que va dur a Mallorca. Diu que a partir dels comentaris que li han fet les seves ties, germanes de Koslowsky, aquest els parlava sovint de Soutine i de Chagall. A Chagall, la mateixa Vergniol diu haver-lo conegut l'any 1964, al taller del seu oncle. També les germanes han transmès que tenia molt gelosa la seva obra, li costava vendre-la, considerava els seus quadres com els seus fills.

Quan es va establir a Mallorca va continuar viatjant a París fins que va patir un període de mareigs i vertigen. Hospitalitzat a l'hospital americà de Neuilly els metges li recomanaren no viatjar en avió per no complicar els problemes d'oïda que tenia. Vergniol diu que el pintor transmetia a la seva família un estat de felicitat des de Bunyola. Que el seu estil havia esdevingut ple de color i lluminós i que mai no havia conegut res més pintoresc com la seva vida a Bunyola. La família no va tenir coneixement de la seva mort fins a l'any 1996.

La gestió del llegat II

L'any 2012 es va posar en contacte amb l'associació Gytis Marcinkevicius, aleshores agregat cultural de l'ambaixada de Lituània a Madrid. Un home que a partir de la informació generada des de l'associació es va desplaçar a Bunyola, dia 3 de desembre, per conèixer amb detall en què consistia el llegat de Koslowsky. Era un moment en què Lituània feia una recerca exhaustiva de tota la gent emigrada i que havia destacat en qualsevol camp professional o creatiu. Tenia referències vagues de Jacques Koslowsky i tot d'una es va mostrar interessat a promoure un intercanvi cultural Lituània-Bunyola que fes possible una exposició a Kaunas. Tant el projecte com el contacte es van trencar quan Marcinkevicius va ser substituït en el seu càrrec. Així mateix, a través d'una recerca per localitzar obra de Koslowsky, vàrem descobrir un acte celebrat a Vilna dia 27 de juny de 2014, mitjançant el qual un lituà emigrat i convertit en col·leccionista d'art i propietari d'una galeria a Nova York, Leonas Sternas, havia fet donació al museu jueu d'aquella ciutat d'una tela d'en Koslowsky, una natura morta, un fet que voldríem relacionar amb les gestions fetes per Marcinkevicius – es reproduïxen informacions sobre Koslowsky i el seu

pas per Bunyola que ell mateix havia recollit- però del qual no en tenim la confirmació. A les fotografies que il·lustren l'acte de donació es veu el director del museu, Markas Zingeris signant la recepció del quadre.

Marcinkevicius, assabentat de l'existència d'Isabelle Vergniol, va voler contactar amb ella per dir-li que havien iniciat una recerca sobre Koslowsky i que la mantendria informada. Tanmateix, la resposta que va fer-li Vergniol era mostrant-li la seva decepció una vegada constatat que no existia cap museu a Bunyola i que l'ajuntament no li havia mostrat l'obra dipositada durant la seva visita a Mallorca. Dels correus entre Marcinkevicius i Vergniol n'hi ha una còpia a l'associació.

La casa de Jacques Koslowsky no ha resultat una gestió fàcil. No té un propietari reconegut. La seva neboda, Isabelle Vergniol, va renunciar a qualsevol acció. Així han passat els anys i per les vies establertes legalment va passar a ser propietat de Patrimoni de l'Estat, del Ministeri d'Hisenda. Fa uns mesos, amb motiu d'haver-se complert els vint-i-cinc anys de la mort del pintor, termini igualment establert per poder procedir, el Ministeri d'Hisenda va oferir a l'ajuntament la cessió de l'immoble a canvi que l'ajuntament hi realitzàs algun tipus de projecte social. L'ajuntament de Bunyola va acceptar l'envit i té la intenció de desenvolupar un projecte que, a partir del sanejament de les parets confrontants, es crearia una plaça/espai sociocultural a l'aire lliure, amb una porxada i condicionant tot el solar.

És el final d'una història que ben bé podria ser una novel·la. Sovint he pensat en Jacques Koslowsky com un personatge de ficció, com el protagonisme d'una novel·la. La seva vida convida a pensar així, les etapes conegudes de la seva existència, comentaris que deixa caure en entrevistes –la presència de la màfia, a qui atribueix la mort del seu pare–. Som davant un naufrag, un naufrag que es lliura a un poble, un poble que l'acull amb tots els seus condicionants i recels, i un poble que li ret homenatge retornant-li el nom, un nom que tal vegada havia perdut anys enrere per París, Nova York o Tel-Aviv. A través del nom la cultura cobra vida i forma. Cada mes hi ha una convidada a gaudir d'un concert, una exposició, un llibre, una taula rodona, una excursió –que tant pot ser a un museu, una biblioteca, etc.–. Els convidats resten gairebé sorpresos amb el nom de l'associació. Però és així com es dona a conèixer l'artista i es difon el seu llegat i la seva obra. No existeix el museu que ell haguera volgut, l'associació, sense seu pròpia esdevé errant com Koslowsky, en fa una publicitat ambulante –ell va ser els darrers anys un pintor ambulante–. És el record d'un *rus* que va caure per Bunyola l'any 1970, que es va instal·lar al carrer del Sol, núm. 9, en una casa on trobà una moixa i sis moixons. Darrere aquesta família felina en vengueren d'altres que es convertien quasi en l'única companyia del pintor.

És obligat obrir un capítol de reconeixements i agraïments. Aquesta comunicació no hauria estat possible sense les fonts que m'ha estat possible consultar. D'una banda la feina exhaustiva feta des de la revista *Es Castellet*, amb les entrevistes i reportatges de na Bàrbara Suau, en Jaume Mateu Verdura, en Jaume Mateu Batle, en Joan Negre i d'altres. Gràcies a aquesta feina es pot accedir a moltíssima

informació sobre Jacques Koslowsky. També els contactes establerts els darrers anys des de l'associació, Gytis Marckinkevicius i Isabelle Vergniol, han facilitat noves informacions. Els textos de diferents catàlegs, algunes entrevistes, escrits i articles a la premsa escrita fetes per Damià Ramis Caubet, autèntic dinamitzador de la figura de Koslowsky a Mallorca –el va denominar “un mestre a pesar de la vida”– i les fonts orals han completat el corpus documental d'aquesta comunicació que ha tengut per objectiu crear un cos únic per a totes aquestes informacions i mostrar així el Koslowsky bunyolí. La resta de documents consultats responen a cròniques, articles, crítiques, reportatges o entrevistes a diferents mitjans (*Diari de Balears, Hoja del Lunes, Majorca Daily Bulletin*, audiovisuals, opuscles i catàlegs) amb la signatura de Harold Greenberg, Rafel Perelló Paradelo, Gaspar Sabater, Josep Bauzà i Pizà, Caterina Garcies, Margalida Capellà, Josep Mascaró Pasarius, Miquel López Crespi, Joan Vicenç, Joan Carles Muntaner, Miquel Alenyà o Guillem Frontera.

Koslowsky a Bunyola (1977).

Autoretrat.

Certificat de nacionalitat americana.

Dos cartells de promoció d'“El Darrer Divendres”, obra de Kowslosky.

Pep Munyoz, Miquel Pasqual, Gytis Marcinkevicius i Agustina Vilaret.

Kowslosky de jove.

Kowslosky davant el Louvre (París).

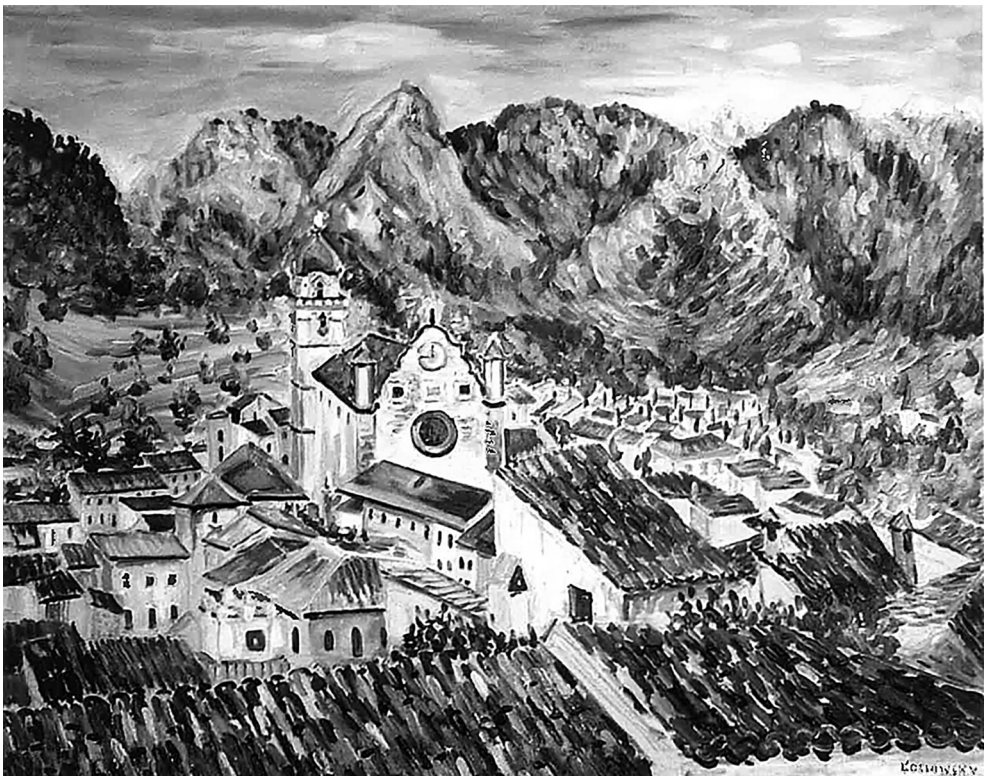
Quadre de Kowslosky al The Vilna Gaon Jewish State Museum.

Nu.

Violí.

Bunyola.

FESTIVAL DE MÚSICA DE BUNYOLA. ELS PRIMERS TRENTA-CINC ANYS

BARTOMEU QUETGLES PONS

Introducció

Aquesta aportació té com a objecte fer memòria del Festival de Música de Bunyola de 1985-2007 i 2015-2019.¹

Els orígens

El 18 de novembre de 1980 el Parlament europeu va declarar l'any 1985 "Any europeu de la música", per celebrar els tres-cents anys del naixement de J. S. Bach, G. F. Händel i D. Scarlatti, Aquell any Espanya encara no formava part de la Comunitat Europea, però el 12 de juny es va signar l'Acta d'Adhesió, que va entrar en vigor l'1 de gener de 1986. Amb una paraula, l'Any Europeu de la música no era d'aplicació oficial a Espanya, però a Bunyola, per les ganes que alguns teníem d'Europa i de música, l'Ajuntament va acordar celebrar l'Any europeu de la música amb l'organització del Festival de Música de Bunyola. Els concerts varen tenir lloc els mesos d'agost i setembre. Des d'aquell any, el Festival s'ha celebrat tots els anys, fins arribar enguany (2019) a la XXXV edició.

Després del Festival de Pollença i del Festival Chopin de Valldemossa, el Festival de Música de Bunyola, tot i que molts més humil que aquells quant als recursos disponibles és el més antic de tots els festivals de música que se celebren a Mallorca.

¹ Aquestes són les vint-i-vuit edicions de les quals dispo de informació com a Director del Festival de Música de Bunyola. Per a les set edicions de 2008 a 2014 l'Equip de Govern del consistori bunyolí prescindí del Director de l'FMB sense ni tan sols molestar-se en revocar l'acord de plenari de 15/07/1992 ni tenir la deferència de comunicar-li cap decisió per escrit.

Els músics

La migradesa dels pressuposts no ha impedit que a Bunyola hi hagin actuat primeres figures mundials. Molta gent se sorprèn que la primera actuació a Mallorca de Jordi Savall i Hesperion XX fos precisament a Bunyola, anys abans el mestre de la viola da gamba fos conegut entre el gran públic. Hesperion XX actuà a Mallorca per primera vegada a Bunyola el dissabte 5 de novembre 1988, com a cloenda del IV FMB, abans que el seu director, Jordi Savall, es fes famós internacionalment per la banda sonora de la pel·lícula francesa *Tous les matins du monde* (1991).²

Altres noms d'artistes ben coneguts del FMB i que sorprenen els afeccionats poc habituals a aquest festival són els de Hopkinson Smith, Dame Emma Kirkby, The Consort of Musicke, The Brodsky Quartet, Palladian Ensemble, Zefiro, La Venexiana, etc.

Efectivament, tot i no incorporar l'adjectiu "internacional" en el seu nom, el Festival de Música de Bunyola, des de la primera edició, ha convidat artistes estrangers de prestigi internacional, però sense deixar de costat els músics del nostre país, cada vegada més nombrosos i amb un nivell més alt.

Existeix tota una nova generació de músics joves que han ampliat la seva formació musical a l'estranger i que mostren el seu interès per actuar a un festival de prestigi com el de Bunyola. Entre ells mereixen una menció especial els músics bunyolins, professionals o estudiants. De fet, alguns músics professionals bunyolins han actuat anys enrere en el Festival com a joves intèrprets. Els intèrprets de gran renom internacional mai s'han sentit menystinguts per actuar a un Festival on hi participen també estudiants de música; al contrari, recorden que ells també qualche dia varen ser joves intèrprets.

Des d'una perspectiva geogràfica podem classificar els intèrprets que han intervingut en el FMB segons quatre àrees concèntriques: bunyolins, illencs, peninsulars i estrangers.

En el primer grup s'han de posar de relleu els desset concerts de Joves Intèrprets Bunyolins corresponents a les edicions consecutives de 1991 a 2007. Alguns d'aquells joves intèrprets (Antoni Bujosa, Eduard Riera, Biel Riera, Tomeu Quetgles) oferiren més envant recitals de graduació en acabar primer els estudis del Grau Professional i després del Grau Superior, seguits intervencions posteriors com a músics professionals. Alguns d'aquests noms els trobam en la relació de fundadors de l'Associació d'Amics de la Música de Bunyola el 2000. En Miquel Brunet també ha intervingut en diverses edicions.

² Com a anècdota podem referir que quan va tornar a venir a Mallorca l'estiu de 1992 per actuar en el Festival de Pollença algun diari mallorquí no va tenir cap escrúpol a declarar ostentosament que aquell concert era la primera actuació de Jordi Savall i Hesperion XX a Mallorca.

Destaca també la Coral Polifònica de Bunyola amb set actuacions (des de la primera edició de 1985 fins a 1991) conjuntes amb l'Orquestra Ciutat de Palma³ (1985, 1986, 1987, 1988), amb la Banda de Música de Felanitx (1989), amb el Quintet Brass (1990) i amb l'Orfeó Nova Tàrrrega (1991); finalment oferí un concert a capella el 1994.⁴

En el grup d'intèrprets de les Illes, això sí, amb una gran preponderància de músics mallorquins, els intèrprets que han ofert més concerts han estat el pianista Joan Moll (5), la Coral Universitària o Coral Universitat de les Illes Balears (5), l'orquestra barroca Ars Musicae (4), la Coral Juvenil de Joventuts Musicals (3), la Banda Juvenil de Música "L'Almudaina" (3) i l'ensemble de música antiga liderat pel flautista Xesc Crespí Ensemble B / Asinus ad Lyras (3); cinc formacions han ofert dues actuacions cada una i cinquanta-vuit han participat una sola vegada, tot i que alguns músics s'han prodigat en diverses formacions. En total 91 concerts han anat a càrrec de músics de la nostra terra.

Una menció especialíssima es mereix l'Orquestra Simfònica de les Illes Balears, que des de l'any que va ser creada (1989) fins al 2007 va venir cada any de forma ininterrompuda (17) a fer-nos gaudir d'un concert de música simfònica que omplia l'església de so i de gent. Per tal de reduir al màxim les despeses (d'assaig, especialment), l'OSIB no feia cap programació especial per actuar a Bunyola, sinó que repetia algun concert de la seva temporada en la data que li resultava més adient; per aquest motiu alguns concerts a Bunyola s'hagueren de fer en divendres, en lloc del dissabte, que era el dia habitual.

Músics procedents de la Península han ofert 23 concerts, des de recitals de piano fins a música coral, passant per una gran varietat de conjunts de cambra i d'estils, des de la música antiga fins al tango i al jazz; pel nombre d'actuacions destaquen Ramon Coll (3), la Capella de Música de Santa Maria del Pi (2) i Manel Camp (2). La gran majoria procedeixen de l'àrea catalana, per també hem rebut la Orquesta de Cámara Andaluza, el cor de cambra Nova Lux (de Navarra) i el Coro Diatessaron (de Múrcia).

Gairebé una tercera part dels concerts d'aquests vint-i-vuit anys han estat oferts per músics estrangers amb projecció internacional. La intervenció sovintejada d'artistes de tanta fama només pot explicar-se per dos factors: la relació personal directa amb ells, evitant la intervenció d'intermediaris –que encaririen extraordinàriament el cost dels concerts– i la satisfacció que tenen d'actuar a Bunyola, per l'atenció i la resposta entusiasta del públic, però també per l'experiència deliciosa de passar en

³ L'Orquestra Ciutat de Palma cessà d'existir el 1989, quan es creà l'Orquestra Simfònica de les Illes Balears Ciutat de Palma.

⁴ Una carta de la Coral Polifònica de Bunyola al Director dels Festivals de Música de Bunyola data el 17 d'agost de 1995, diu: "En resposta a la seva oferta per participar la Coral Polifònica en els Festivals de Música, li hem de comunicar que la Junta Directiva reunida el passat dia 7 d'agost va acordar per unanimitat la no participació en els esmentats festivals."

el nostre poble un temps que se'ls hi fa curt. La creació de La Quarta Ciència és Música el 1980 es troba a l'inici d'una llarga cadena de relacions: Jordi Casas, Romà Escalas, Hopkinson Smith, Sergi Casademunt, Jordi Savall, Anthony Rooley, Emma Kirkby, Michael Thomas, Susanna Pell, Jacob Heringman, Jakob Lindberg, Daniel Lassalle, Jean-Pierre Canihac, Pamela Thorby, Susanne Heinrich, Rachel Podger, etc. Grups com Hesperion XX⁵ (1), The Consort of Musicke⁶ –complet o amb variacions– (10), Brodsky Quartet⁷ / Greenwich Quartet (11), Palladian Ensemble⁸ (7), són ben coneguts dels amics del FMB. Entre altres formacions de prestigi internacional que han actuat en el FMB podem esmentar Aksak,⁹ Charivari Agréable,¹⁰ La Venexiana,¹¹ Ensemble Zefiro,¹² Amsterdam Loeki Stardust Quartet,¹³ Les Sacqueboutiers,¹⁴ Fretwork,¹⁵ etc.

Es pot observar que en aquesta llista es troben molts dels grans noms de la “música antiga”¹⁶ de les darreres dècades del segle XX i dels inicis del segle XXI. L'amistat amb aquestes persones pot haver estat decisiva en la seva venguda reiterada a Bunyola per participar en el seu festival de música. El primer a venir, ja a la primera edició, fou Hopkinson Smith,¹⁷ el gran mestre de llaüt i d'instruments de corda polsada del Renaixement i del Barroc; des del 1985 fins al 2018 ha ofert nombrosos recitals (16) de llaüt barroc, renaixentista, viola de mà, tiorba, etc., i ha presentat a Bunyola enregistraments que després han obtingut els principals guardons.

Les músiques

Algunes vegades algú l'ha anomenat Festival de Música “Clàssica” de Bunyola. En altres contextos el FMB s'ha guanyat la reputació de “festival de música antiga”. En certa manera aquesta última podria ser una reputació merescuda, perquè durant anys cap altre festival de música de les Illes no ha ofert tants concerts de música antiga com ho ha vengut fent el FMB, la qual cosa s'explica pels músics

⁵ <https://www.alia-vox.com/artistes/hesperion-xxi/>

⁶ <http://www.medieval.org/emfaq/performers/com2.html>

⁷ <https://www.brodskyquartet.co.uk/group-history>

⁸ <https://www.linnrecords.com/artist-palladians-palladian-ensemble>

⁹ <https://kaval.org/aksak/>

¹⁰ <http://www.charivari.co.uk>

¹¹ <http://www.glossamusic.com/glossa/artist.aspx?id=15>

¹² <https://www.ensemblezefiro.it>

¹³ http://www.hbf.lv/index.php?1&529&view=artist&artist_id=98

¹⁴ <https://www.les-sacqueboutiers.com>

¹⁵ <https://www.fretwork.co.uk>

¹⁶ Early Music, tal com s'anomenava aleshores en anglès; actualment es parla més de “Historically Informed Performance” (HIP)

¹⁷ <https://www.hopkinsonsmith.com>

amb qui la direcció del festival ha tengut una relació personal directa. Bunyola ha estat el lloc on tornar a sentir en viu i en directe instruments “d’època” que durant segles no havia sonat a Mallorca: llaüt, viola de mà, violes d’arc (viola da gamba), etc. Però no, en el nom oficial del FMB no s’hi afegeix cap adjectiu, a la música. Ni “clàssica”, ni “antiga”, ni “internacional”, ni cap altre adjectiu, perquè el Festival de Música de Bunyola està obert a tota la música, a totes les músiques. S’hi ha programat cant gregorià, música medieval, música del Renaixement, música barroca, música clàssica, música romàntica, música contemporània, música de les Pitiüses, música dels Balcans, tango, jazz... Aquestes músiques han estat interpretades per solistes, grups de cambra, corals, orquestres... Qualsevol música escrita per ser escoltada i digna de ser escoltada ha tengut i té cabuda en el Festival de Música de Bunyola. Escoltar la música i veure els músics en directe, vet aquí la meravella. Escoltar i veure en comunitat amb els altres espectadors i amb els intèrprets.

Els temps

El Festival de Música de Bunyola és una sèrie de concerts que se celebra anualment al llarg d’un nombre de caps de setmana que oscil·la entre sis i onze. La idea originària era oferir una sèrie de concerts que lligassin la festa parroquial de la Mare de Déu de les Neus amb la festa patronal de Sant Mateu; a tal efecte es requerien vuit concerts. La proliferació de festivals de música a l’estiu aconsellà ben aviat posposar el FMB a la tardor, de tal manera que el concert de Sant Mateu passava a ser l’inicial. Amb pocs anys es va pretendre lligar la festa del patró de Bunyola amb la festa de la patrona de la Música, Santa Cecília, però això requeria dos concerts més i així es va arribar fins als deu concerts, nombre estàndard de 1991 a 2007. Al llarg d’aquells anys, el Festival de Música de Bunyola era el festival de la tardor mallorquina. Algú va dir: “De Sant Mateu a Santa Catalina la tardor és bunyolina”. A partir de 2015 es va reprendre la direcció del FMB amb només sis concerts, amb la idea de tornar als deu habituals, però la migradesa pressupostària no permet ara com ara passar dels sis concerts.

Al llarg de les vint-i-tres primeres edicions els concerts es feien el dissabte vespre; a partir de 2015 es fan els diumenges al capvespre. Tant per facilitar la comunicació amb el públic com per ajudar a crear una certa rutina, s’ha considerat sempre convenient que tots els concerts fossin el mateix dia de la setmana i a la mateixa hora. Els dissabtes després de la missa vespertina va parèixer la millor opció des de 1985 fins al 2007, però amb la represa de 2015 l’absència de missa vespertina permetia poder disposar millor de l’església parroquial el diumenge horabaixa; a més, el concert acaba més prest, hora de sopar.

Els espais

Els sis primers anys, de 1985 a 1990, tots els concerts havien de fer-se a l'església parroquial, però la conclusió de les obres de la Casa de Cultura el maig de 1991 va fer possible que tots els concerts, excepte els que requerien un escenari més ample (orquestres, corals, etc.), es fessin al nou teatre, amb capacitat per a unes dues-centes persones. És de justícia destacar la bona acústica d'aquest teatre municipal. El projecte de la Casa de Cultura, que va haver de subdividir-se cada vegada en més fases, per tal que l'Ajuntament pogués adaptar el desenvolupament de la construcció a les seves migrades disponibilitats pressupostàries, va ser encomanat a l'arquitecte del Consell Insular de Mallorca. El Sr. Sorribes va posar tot l'interès, tot el seu saber i tot el cor en aquell projecte que conclouria la seva trajectòria professional. El premi a la seva dedicació fou una acústica lloada per intèrprets de renom que han actuat a escenaris d'arreu del món. Un espai que ajuda a escoltar i una acústica que permet oir i sentir.

El finançament

El Festival de Música de Bunyola ha estat sempre un festival humil, que toca de peus a terra, però capaç d'oferir la música més sublim amb els artistes més exquisits. Tanmateix ningú viu de l'aire del cel, i els músics tampoc. En els primers anys es comptava amb aportacions d'institucions públiques (Govern Balear, Consell Insular de Mallorca) i de caixes d'estalvi (Sa Nostra, La Caixa) que completaven el pressupost que podria dedicar l'Ajuntament de Bunyola. A partir de 1989, any de la creació de l'Orquestra Simfònica de les Illes Balears "Ciutat de Palma", les actuacions de l'OSIB corrien bàsicament a càrrec de la Fundació Pública de les Illes Balears per a la Música. En l'edició de 1991, quan es va poder disposar del teatre de la Casa de Cultura, es va començar a cobrar l'entrada, excepte en els concerts a l'església, on l'entrada seguia sent gratuïta. Algunes línies aèries estrangeres es feien càrrec, en part o del tot, del preu dels bitllets d'artistes del país respectiu (Swissair, British Midland, Crossair), així com algunes institucions estrangeres col·laboraven a sufragar les despeses dels artistes (The British Council), i el restaurant Sa Costa convidava a sopar els intèrprets estrangers. Amb el temps les caixes d'estalvi s'anaren retirant, però la Banca March va començar a fer algunes aportacions. Es produïren algunes aportacions puntuals d'empreses vinculades a persones bunyolines (Agroforest, Hotetur, Estació 3, MAC Transports, Restaurant Diplomàtic, Taller d'instruments). Es va necessitar algun temps per reconèixer que la Conselleria de Turisme disposava de més pressupost que la Conselleria de Cultura per subvencionar activitats culturals i així aparegueren successivament els logos de l'Institut Balear de Turisme, la Fundació Balears 21, l'Ibatur... La culminació fou el Pla de Desestacionalització 2004-2007, amb el qual el Festival de Música de

Bunyola gaudí per primera vegada (i única fins ara) d'un pressupost multianual que permetia programar amb la perspectiva necessària... 2007 fou any d'eleccions locals i el 2008 es consumà la crisi.

Des de la represa s'ha anat consolidant la tendència creixent d'ingressos per venda d'entrades i d'abonaments. L'Ajuntament de Bunyola fa tot allò que pot tenint en compte la seva situació pressupostària i les aportacions de les institucions públiques supramunicipals s'han esvaït gairebé del tot. La cultura no dóna vots.

El públic

El públic que assisteix als concerts és en bona part bunyolí, però hi ha gent que ve d'altres llocs. És atent, sap quan ha d'aplaudir, respon amb entusiasme i expressa la seva satisfacció. No és molt nombrós, però. A vegades qualcú s'ha queixat de manca de publicitat, però pareix indecorós haver de gastar més en publicitat que en música. Per altra part, arreu de Mallorca l'oferta de concerts ha augmentat notablement al llarg d'aquests trenta-cinc anys i pareix que la demanda no ho ha fet al mateix ritme. El preu de l'entrada no pareix que hagi de ser un gran obstacle per assistir als concerts, sobretot quan hi ha abonaments que el redueixen considerablement¹⁸. L'idea que la cultura se sostengui per ella mateixa, sense necessitat de subvencions, no pareix fàcil d'acomplir, sobretot si l'assistència a activitats culturals no deixa de ser minoritària.

Certament el Festival de Música de Bunyola no pot competir amb programes que se sostenen pels beneficis publicitaris que genera una audiència massiva i no gens exigent. Tanmateix, la satisfacció profunda dels qui gaudeixen dels concerts, intèrprets i espectadors, mereix tots els esforços per treballar per la seva continuïtat.

Les edicions

I FMB 1985. És la primera edició. A la demanda d'ajuda estrangera responen sense vacil·lació els mestres de viola *da gamba*, Sergi Casademunt, i de llaüt, Hopkinson Smith. A la segona part del concert entorn del llaüt en temps de Bach, la Suite BWV 1006a i la Ciaccona de la Partita en Re menor. Marcat per a tota la vida!

II FMB 1986. Gràcies als bons oficis de Joan Moll, actua a Bunyola la Kammerorchester Regensburg (Orquestra de Cambra de Ratisbona).

III FMB 1987. El FMB començ a partir d'ara pel setembre, entorn de la festa de Sant Mateu.

¹⁸ Amb un abonament, l'entrada per concert surt a 5€!

IV FMB 1988. És l'any d'Hesperion XX, gràcies als bons oficis de Sergi Casademunt. Onze músics, arribats de deu aeroports diferents, per a un programa de Follias e Villanescas 1500-1650.

V FMB 1989. The Consort of Musicke s'estrena a Bunyola amb el programa "The Musitian: Dress'd all in Blacke", sobre la "inspirada, negra, melangia". L'església plena. En acabar, Emma Kirkby em diu: "Mai no havia estat a un concert amb tants de nins i que fessin tanta bonda!" Possiblement un dels millors elogis al FMB!

VI FMB 1990. Banchetto Musicale, primer quintet de violes *da gamba* a actuar a Mallorca (des de fa quants anys?). Hopkinson Smith dedica la meitat del programa al Poema Harmonico de Francesc Guerau, guitarrista mallorquí a la cort de Madrid) i The Consort of Musicke volen tot el programa per a madrigals de Monteverdi.

VII FMB 1991. Primers concerts de Joves Intèrprets Bunyolins i primers concerts al teatre de la Casa de Cultura, inaugurada el maig anterior. S'hi representa La Finta Semplice, la primera òpera de Mozart.

VIII FMB 1992. The Rose Consort of Viols ofereix el programa "The Image of Melancholy", amb la interpretació completa de les Lachrimae de John Dowland; mentre La Quarta Sciència presenta una cara més alegre de cançons de Dowland i danses de Holborne.

IX FMB 1993. Primer "broken consort" (flauta travessera, viola d'arc soprano, viola d'arc baixa, cistre, pandora i llaüt) a Mallorca? El Dowland Consort ofereix Heavenly Noise, per a aquesta formació instrumental específicament anglesa. The Brodsky Quartet es presenta a Bunyola amb tres quartets de corda de Mozart, Beethoven i Schubert. Impossible més classicisme!

X FMB 1994. Concert a capella de la Coral Polifònica de Bunyola. The Consort of Musicke ens ofereix el Grand Tour de John Dowland per Europa (1580-1612), amb composicions seves i de músics coetanis.

XI FMB 1995. Presentació del Palladian Ensemble: el Londres de Purcell.

XII FMB 1996. Aksak es presenta amb l'espectacle d'inspiració balcànica Les Aus Migratòries.

XIII FMB 1997. La Coral Universitat de les Illes Balears ens delecta amb els Liebeslieder (Cançons d'amor) de J. Brahms en el centenari de la seva mort.

XIV FMB 1998. Amsterdam Loeki Stardust Quartet, quatre deixebles directes de Frans Brüggen, s'exhibeixen amb la seva àmplia col·lecció de flautes. Emma Kirkby, acompanyada de Christopher Wilson extasia amb el seu recital d'Airs de Cour; l'endemà al matí coneix el traspàs de son pare ahora que ella cantava a Bunyola...

XV FMB 1999. Darrera actuació de Rachel Podger amb el Palladian Ensemble; primera actuació de Michael Thomàs fora del Brodsky Quartet. Temps de canvi...

XVI FMB 2000. 250 anys de la mort de J. S. Bach. Hopkinson Smith presenta les versions per a llaüt de Sonates i Partites per a violí. La Quarta Sciència, en el seu vintè aniversari, presenta el programa Música a la València del segle XVI.

XVII FMB 2001. Una nova generació de músics mallorquins (Quintet Illa de Mallorca, Ensemble B) es posa a nivell de grups estrangers en la interpretació de la música antiga (Palladian Ensemble. Virelai, Trinity Baroque).

XVIII FMB 2002. La Venexiana, de Claudio Cavina, delecta amb L'Art del Madrigal.

XIX FMB 2003. Ensemble Zefiro. Seguint als cantants, ara arriben els instrumentistes italians, tots de primera. Pareix que ha arribat l'hora dels intèrprets italians! Ramon Coll ens enamora i s'enamora de l'acústica del teatre de la Casa de Cultura.

XX FMB 2004. Any Koslowsky. Celebrat amb el programa El violí de Grapelli i Le Quintette du Hot Club de France.

XXI FMB 2005. Charivari Agréable i Les Sacqueboutiers (*cornetti* i sacabutxos).

XXII FMB 2006. En el seu seixantè aniversari Hopkinson Smith ofereix un programa panoràmic de llaüt renaixentista.

XXIII FMB 2007. Dos grans mestres pianistes del nostre país, Miquel Farré i Ramon Coll, en sengles recitals de piano.

XXXI FMB 2015. L'any de la represa. Sort que per tornar a començar hi ha els bons amics.

XXXII FMB 2016. Any Llull. L'Ensemble Beltatz rememora les músiques del temps de Ramon Llull. Homenatge a Enric Granados en el centenari de la seva desaparició.

XXXIII FMB 2017. Música gaèlica autèntica portada directament de Skye, a les Highlands escoceses.

XXXIV FMB 2018. Ruta Pitiüsa i Läänameri: claror mediterrània i aurores boreals

XXXV FMB 2019. Ars Musicae omple l'església amb "La música que va fer ballar al Rei Sol". Vint anys després torna Rachel Podger, consagrada com la gran mestra del violí barroc.

Epíleg

Després d'aquesta memòria de vint-i-vuit de les trenta-cinc primeres edicions del FMB, només queda expressar el desig i la voluntat que el Festival de Música de Bunyola segueixi endavant i ben viu per molts anys. Malgrat totes les novetats tècniques que permeten la reproducció individual, res no podrà substituir el goig d'escoltar la música comunitàriament i en directe, compartint junts l'emoció de l'intèrpret en la seva actuació.

Bunyola, 6 de desembre de 2019

I FMB	1985
Quintet de vent "Ciutat de Palma"	3-ag
Els Solistes de Mallorca	10-ag
Pro Musica Chorus	17-ag
Camerata Instrumental de la UIB	24-ag
Hopkinson Smith	31-ag
Collegium Musicum de Catalunya	7-set
Cor dels Pins i Rondalla de Bunyola	14-set
Coral Polifònica de Bunyola & Orquestra "Ciutat de Palma"	22-set
II FMB	1986
Música Concertada	2-ag
Orquestra de Cambra de Guitarres de Mallorca	9-ag
Joan Moll	16-ag
Orquestra de Cambra de Regensburg	23-ag
Hopkinson Smith	30-ag
Coral Brotet de Romaní	6-set
Cor dels Pins i Rondalla de Bunyola	13-set
Coral Polifònica de Bunyola & Orquestra "Ciutat de Palma"	20-set
III FMB	1987
Coral es Taller	12-set
Coral Polifònica de Bunyola & Orquestra "Ciutat de Palma"	19-set
Hopkinson Smith	26-set
Gabriel Estarellas	3-oct
Eolo, grup de vent	10-oct
Ignasi Furió, clave	17-oct
L'Acadèmia d'Harmonia	24-oct
Coral Universitària	31-oct
IV FMB	1988
Coral Polifònica de Bunyola & Orquestra "Ciutat de Palma"	21-set
Capella Mallorquina	24-set
Hopkinson Smith	1-oct
Isabel Rosselló, soprano & Miquel Àngel Segura, piano	8-oct
Turba Musici	15-oct
Jove Acadèmia Instrumental	22-oct
Xavier Carbonell, virginal	29-oct
Hespèrion XX	5-nov
V FMB	1989
Coral Polifònica de Bunyola & Banda Municipal de Felanitx	23-set
Joan Moll	30-set
Joan i Manel Cabero	7-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	14-oct

Opus 18 (quartet de corda)	21-oct
Capella Oratoriana	28-oct
The Consort of Musicke	4-nov
Banda Juvenil de la Federació de Bandes de Balears	11-nov
Hopkinson Smith	19-nov
VI FMB	1990
Coral Polifònica de Bunyola & Quintet BRASS	21-set
Hopkinson Smith	29-set
Ignasi Furió, clave	6-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	13-oct
M. Olaya, E. Salbanyà, J. Cabero, J. Ricard	20-oct
Banchetto Musicale (quintet de violes da gamba)	27-oct
The Consort of Musicke	3-nov
Septimini de la OSIB	10-nov
VII FMB	1991
Coral Polifònica de Bunyola & Orfeó Nova Tàrrrega	21-set
Joves Intèrprets Bunyolins	28-set
Banda Juvenil de Música "L'Almudaina"	5-oct
Josep F. Palou, guitarra; Pere J. Fiol, guitarra	12-oct
La Finta Semplice	19-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears & Coral Universitària	26-oct
Coral Juvenil de Joventuts Musicals	2-nov
Emma Kirkby, Evelyn Tubb, Anthony Rooley	9-nov
The Consort of Musicke	16-nov
VIII FMB	1992
Joves Intèrprets Bunyolins	21-set
Quintet de la OSIB	26-set
Palma Brass Quintet	3-oct
Emma Kirkby, Evelyn Tubb, Anthony Rooley	10-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	17-oct
La Quarta Ciència	24-oct
Josep Sbert, guitarra	31-oct
Coral Juvenil de Joventuts Musicals	7-nov
The Rose Consort of Viols	14-nov
Hopkinson Smith	21-nov
IX FMB	1993
Joves Intèrprets Bunyolins	21-set
Ignasi Furio, piano; Judyth Borràs, soprano	25-set
Ignasi Furió, piano, Lluís Oliver, viola	2-oct
Joan Enric Sapiña, fagot; Joan Roig, piano	9-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	16-oct

Dowland Consort	23-oct
Pere Fiol, guitarra; Josep Sbert, guitarra	30-oct
Orquestra Classicambra	6-nov
Coral de Porreres	13-nov
Brodsky Quartet	20-nov
X FMB	1994
Coral Polifònica de Bunyola	21-set
Joan Moll	24-set
Joves Intèrprets Bunyolins	1-oct
Hopkinson Smith	8-oct
Musica Antiqua of London	15-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	22-oct
The Consort of Musicke	29-oct
Coral Universitària	5-nov
Amics del Cant Gregorià	12-nov
Josep Borràs, baixó; Romà Escalas, flauta; Jordi Reguant, clave	19-nov
XI FMB	1995
Brodsky Quartet	23-set
Emma Kirkby, Evelyn Tubb, Anthony Rooley, Simon Grant	30-set
Josep F. Palou, guitarra; Pere J. Fiol, guitarra, Lluís Oliver	7-oct
The Virtuoso Viol	14-oct
Palma Brass Quintet	21-oct
Joves Intèrprets Bunyolins	28-oct
Toni Bujosa, piano	4-nov
Palladian Ensemble	11-nov
Coral Sor Francinaina de Sencelles	18-nov
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	25-nov
XII FMB	1996
Brodsky Quartet	28-set
Evelyn Tubb, Anthony Rooley	5-oct
Aksak	12-oct
David Gómez, piano	19-oct
Palladian Ensemble	26-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	2-nov
Coral Juvenil de Joventuts Musicals	9-nov
Hopkinson Smith	16-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	23-nov
Eduard Riera, violí	30-nov
XIII FMB	1997
Marta Pujol i Mercè Pujol, piano a quatre mans	27-set
Joves Intèrprets Bunyolins	4-oct

Palladian Ensemble	11-oct
Al·legoria: grup de vent renaixentista	18-oct
Joaquim Domènech, piano	25-oct
Quintet Boccherini	1-nov
The Consort of Musicke	8-nov
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	14-nov
Capella Oratoriana	22-nov
Coral Universitària	29-nov

XIV FMB	1998
Amsterdam Loeki Stardust Quartet	26-set
Ensemble B	3-oct
Capella	10-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	17-oct
Emma Kirkby, Christopher Wilson	24-oct
Hopkinson Smith	31-oct
Joves Intèrprets Bunyolins	7-nov
Tintagel	14-nov
Orfeo Universitari	21-nov
Brodsky Quartet	28-nov

XV FMB	1999
Banda Juvenil de Música "L'Almudaina"	18-set
Palladian Ensemble	25-set
Brodsky Quartet	2-oct
Susanna Pell, Jacob Heringman	9-oct
Fernando Cleves, violí; Marta Pujol, piano	16-oct
Michael Thomas, violí; Joan Enric Lluna, clarinet; Jan Gruithuyzen, piano	23-oct
Bill Carter, guitarra barroca	30-oct
Quintet "Es Concert"	6-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	13-nov
Toni Bujosa, piano	20-nov
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	27-nov

XVI FMB	2000
Aksak	23-set
Greenwich Quartet	30-set
Biel Riera, flauta	7-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	14-oct
Hopkinson Smith	21-oct
Joves Intèrprets Bunyolins	28-oct
Charivari Agréable	4-nov
Ambassadors Consort	11-nov
Music for a King	18-nov
La Quarta Sciència	25-nov

XVII FMB	2001
Elena Riu	29-set
Quintet Illa de Mallorca	6-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	13-oct
Ensemble B	20-oct
Tomeu Quetgles Roca, piano	27-oct
Palladian Ensemble	3-nov
Bill Carter, guitarra barroca	10-nov
Virelai	17-nov
Trinity Baroque	24-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	1-des
XVIII FMB	2002
Banda Juvenil de Música "L'Almudaina"	28-set
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	5-oct
Trio Aguiló, Andreu, Bujosa	12-oct
Hopkinson Smith	19-oct
La Venexiana	26-oct
Palladian Ensemble	2-nov
Greenwich Quartet	9-nov
David Gómez, piano	16-nov
The Sweet Stream	23-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	30-nov
XIX FMB	2003
Orquestra Barroca de Mallorca	27-set
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	4-oct
Ramon Coll, piano	11-oct
Xisco Aguiló, contrabaix & Marta Ambrós, piano	18-oct
Quartet Dialogue	25-oct
Zefiro	1-nov
New Tango Ensemble	8-nov
Biel Riera, flauta & Toni Bujosa, piano	15-nov
Companyia Terpsícure	22-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	29-nov
XX FMB	2004
Hopkinson Smith	25-set
Palladian Ensemble	2-oct
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	8-oct
Swing 39	16-oct
Greenwich Quartet	23-oct
Orquestra Barroca de Mallorca	30-oct
Capella de Música de Santa Maria del Pi de Barcelona	6-nov

5 de Braç	13-nov
Tomeu Quetgles Roca, piano	20-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	27-nov
XXI FMB	2005
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	24-set
M. A. Aguiló, violoncel; X. Aguiló, contrabaix; T. Mut, clavecí	1-oct
La Venexiana	8-oct
Charivari Agréable	15-oct
Les Sacqueboutiers	22-oct
Greenwich Quartet	29-oct
C. Domènech, veu; P. Suau, recitació; T. Bujosa	5-nov
Ramon Coll, piano	12-nov
Eduard Riera, violí; David Mohedano, piano	19-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	26-nov
XXII FMB	2006
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	29-set
Hopkinson Smith	7-oct
Aksak	14-oct
Timothy Roberts	21-oct
Fretwork	28-oct
Orquesta de Cámara Andaluza	4-nov
Capella de Música de Santa Maria del Pi de Barcelona	11-nov
Isabel Soriano, veu; Miquel Brunet, piano	18-nov
Joan Moll	25-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	2-des
XXIII FMB	2007
Orquestra Simfònica de les Illes Balears	28-set
Cor de cambra "Nova Lux"	6-oct
Alla Spagnola	13-oct
Pamela Thorby, flauta & Peter Seymour, clavecí	20-oct
Ars Musicae	27-oct
Ensemble Convivencia	3-nov
Ramon Coll, piano	10-nov
Miquel Farré, piano	17-nov
(Maria José Perelló) Joan Moll	24-nov
Joves Intèrprets Bunyolins	1-des
XXXI FMB	2015
Asinus ad Lyrám	14-nov
Hopkinson Smith	21-nov
Quintet de metall Palma	28-nov
Miquel Brunet, piano & Juan A. García, saxo	5-des

Ars Musicae	12-des
Susanne Heinrich, viola da gamba	19-des
XXXII FMB	2016
Michael Thomas, violí	9-oct
Ensemble Beltatz	16-oct
Manel Camp Trio	23-oct
M. Molina & N. Uchi, piano	30-oct
FMB Quintet	6-nov
A. Ardanaz, violí; N. Dalmau, piano; A. Lacruz, violoncel	13-nov
XXXIII FMB	2017
Quartet de corda OCAL	1-oct
Júlia Colom Quartet	8-oct
Musicantes de Mallorca	15-oct
Nou Romancer	22-oct
Sabhal Mòr Ostaig	29-oct
Ars Musicae	5-nov
Coral Universitat de les Illes Balears	12-nov
A. Lacruz, violoncel; A. Riera, piano	19-nov
XXXIV FMB	2018
Manel Camp, piano & G. Abrié, veu	30-set
“La Ruta Pitiüsa”	7-oct
Trio Elegíac	14-oct
Coro Diatessaron	20-oct
Duet Sintagma: A. Torres, tuba & F. Blanes, piano	28-oct
Hopkinson Smith	4-nov
London Viols	11-nov
Solnegre	18-nov
arYes Quartet	25-nov
M. Lluc López, saxo & S. Bradbury, piano	2-des
XXXV FMB	2019
Trio Elysium: Ardanaz, violí; Villegas, viola; Cañellas, violoncel	27-oct
Altamar	3-nov
Cornucòpia	10-nov
Cor de Dones de la UIB	17-nov
Ars Musicae	24-nov
Rachel Podger, violí barrocc	1-des

ANY EUROPEU DE LA MÚSICA

QUINTET DE VENT "CIUTAT DE PALMA" 3 AGOST. 21'30
 ELS SOLISTES DE MALLORCA, orquestra de cambra 10 AGOST. 19'00

FESTIVAL DE MÚSICA DE BUNYOLA

AGOST - SETEMBRE 85

PRO MUSICA CHORUS 17 AGOST. 21'30
 CAMERATA INSTRUMENTAL DE LA U.I.B., orquestra de cambra 24 AGOST 21'30
 HOPKINSON SMITH, llaüt barroc 31 AGOST 21'30
 COLLEGIUM MUSICUM DE CATALUNYA, quartet barroc 7 SETEMBE 21'30
 CORAL DELS PINS - RONDALLA JUVENIL DE BUNYOLA 14 SETEMBRE 21'30
 CORAL POLIFÒNICA DE BUNYOLA - ORQUESTRA CIUTAT DE PALMA 22 SETEMBRE (DIUMENGE) 19'00

GOVERN BALEAR
 Conselleria d'Educació i Cultura.

CONSELL INSULAR DE MALLORCA

AJUNTAMENT DE BUNYOLA

CAJA DE BALEARES
 "SA NOSTRA"

la Caixa
 CAJA DE PENSIONES

ELS CONCERTS SE CELEBRARAN ELS DISSABTES A L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE BUNYOLA - ENTRADA GRATUÏTA

Festival de Música de Bunyola.

Agost-setembre 1986 · Església Parroquial de Bunyola

Dissabte 2 d'agost	21 h.	MÚSICA CONCERTADA, grup instrumental barroc
Dissabte 9 d'agost	21 h.	ORQUESTRA DE CAMBRA DE GUITARRES DE MALLORCA
Dissabte 16 d'agost	21 h.	JOAN MOLL, piano
Dissabte 23 d'agost	21 h.	ORQUESTRA DE CAMBRA DE REGENSBURG (Alemanya)
Dissabte 30 d'agost	21 h.	HOPKINSON SMITH, "vihuela" i guitarra renaixentista
Dissabte 6 de setembre	21 h.	CORAL BROTET DE ROMANÍ
Dissabte 13 de setembre	21 h.	COR DELS PINS I RONDALLA DE BUNYOLA
Dissabte 20 de setembre	18 h.	CORAL POLIFÒNICA DE BUNYOLA I ORQUESTRA CIUTAT DE PALMA

III Festival de Música de Bunyola

Setembre-octubre 1987 · Església Parroquial de Bunyola

Dissabte 12 de setembre	21 h.	CORAL «ES TALLER»
Dissabte 19 de setembre	18 h.	ORQUESTRA CIUTAT DE PALMA i CORAL POLIFÓNICA DE BUNYOLA
Dissabte 26 de setembre	21 h.	HOPKINSON SMITH, llaüt barroc
Dissabte 3 d'octubre	20 h.	GABRIEL ESTARELLAS, guitarra
Dissabte 10 d'octubre	20 h.	EOLO, grup de vent
Dissabte 17 d'octubre	20 h.	IGNASI FURIÓ, clave
Dissabte 24 d'octubre	20 h.	L'ACADÈMIA D'HARMONIA, música de cambra barroca
Dissabte 31 d'octubre	20 h.	CORAL UNIVERSITÀRIA

4t Festival de Música de Bunyola

Setembre - Novembre 1988 / Església Parroquial de Bunyola

Setembre Dimecres 21-18 h. Coral Polifónica de Bunyola - Orquestra Ciutat de Palma.
Dissabte 24-21 h. Capella Mallorquina.

Octubre Dissabte 1-20 h. Hopkinson Smith (viola de mà i guitarra barroca).
Dissabte 8-20 h. Isabel Rosselló (soprano) - Miquel Àngel Segura (piano).
Dissabte 15-20 h. Turba Musici (música medieval).
Dissabte 22-20 h. Jove Acadèmia Instrumental (orquestra de cambra).
Dissabte 29-20 h. Xavier Carbonell (virginal).

Novembre Dissabte 5-20 h. Hespèrion XX (música renaixentista).

V Festival de Música de Bunyola.

setembre - novembre 1989 / església parroquial de Bunyola

SETEMBRE	Dissabte 23	/ 18-30 h.	CORAL POLIFÓNICA DE BUNYOLA i BANDA MUNICIPAL DE FELANITX
	Dissabte 30	/ 21-15 h.	JOAN MOLL (piano)
OCTUBRE	Dissabte 7	/ 20-15 h.	JOAN I MANEL CABERO (cant i piano)
	Dissabte 14	/ 21-00 h.	ORQUESTRA SIMFÓNICA DE LES BALEARS
	Dissabte 21	/ 20-15 h.	OPUS 18 (Quartet de Corda)
	Dissabte 28	/ 20-15 h.	CAPELLA ORATORIANA
NOVEMBRE	Dissabte 4	/ 20-15 h.	THE CONSORT OF MUSICK (música anglesa del Renaixement)
	Dissabte 11	/ 21-00 h.	BANDA JUVENIL DE LA FEDERACIÓ DE BANDES DE MÚSICA
	Diumenge 19	/ 20-15 h.	HOPKINSON SMITH (llaüt barroc)

ENTRADA GRATUITA

ORGANITZAT PER AMB LA COL·LABORACIÓ DE

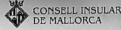

organitza i patrocina:

AJUNTAMENT DE BUNYOLA

amb la col·laboració de:

"SA NOSTRA"
CASA DE BALEARS

VIII Festival de Música de Bunyola.

Setembre-Novembre 1992

Església Parroquial de Sant Mateu / Casa de Cultura*

Setembre

21 *dilluns* 18'30 h. Joves Intèrprets Bunyolins

26 *dissabte* 21'15 h. Quintet de l'Orquestra Simfònica de Balears

Octubre

3 *dissabte* 20'15 h. Palma Brass Quintet

10 *dissabte* 20'15 h. Emma Kirkby, Evelyn Tubb, Anthony Rooley

17 *dissabte* 21'00 h. Orquestra Simfònica de les Illes Balears

"Ciutat de Palma"

24 *dissabte* 20'15 h. La Quarta Sciència*

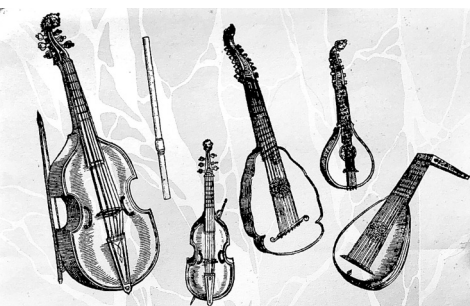
31 *dissabte* 20'15 h. Josep Sbert (guitarra)*

Novembre

7 *dissabte* 20'15 h. Coral Juvenil de Joventuts Musicals

14 *dissabte* 20'15 h. The Rose Consort of Viols

21 *dissabte* 20'15 h. Hopkinson Smith (llaüt barroc)*

IX Festival de Música de Bunyola

Casa de Cultura / Setembre-Novembre 1993

SETEMBRE

- Dinarts** 21 18'30h. Joves Intèrprets Bunyolins
- Dissabte** 25 20'30h. Judith Borrás (soprano), Ignasi Furió (piano)

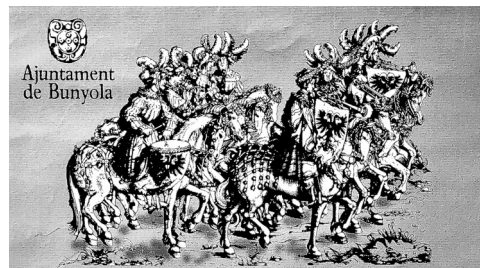
OCTUBRE

- Dissabte** 2 20'30h. Lluís Oliver (viola), Ignasi Furió (piano)
- Dissabte** 9 20'30h. Joan Enric Sapina (fagot), Joan Roig (piano)
- Dissabte** 16 21'00h. Orquestra Simfònica de Balears
- Dissabte** 23 20'30h. Dowland Consort
- Dissabte** 30 20'30h. Pere Fiol (guitarra), Josep Sbert (guitarra)

NOVEMBRE

- Dissabte** 6 20'30h. Orquestra Classicambra
- Dissabte** 13 20'30h. Coral de Porreres
- Dissabte** 20 20'30h. Brodsky Quartet

* Església Parroquial
* Casa de Cultura
* Entrada gratuïta

X Festival de Música de Bunyola

Església Parroquial / Casa de Cultura / Setembre-Novembre 1994

Setembre

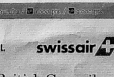
- Dimecres** 21 18'00h. Coral Polifònica de Bunyola
- Dissabte** 24 20'30h. Joan Moll (piano)

Octubre

- Dissabte** 1 20'30h. Joves Intèrprets Bunyolins
- Dissabte** 8 20'30h. Hopkinson Smith (llaüt)
- Dissabte** 15 20'30h. Musica Antiqua de London
- Dissabte** 22 21'00h. Orquestra Simfònica de les Illes Balears
- Dissabte** 29 20'30h. The Consort of Musick

Novembre

- Dissabte** 5 20'30h. Coral Universitat de les Illes Balears
- Dissabte** 12 20'30h. Amics del Cant Gregorià
- Dissabte** 19 20'30h. Josep Borrás (baixó), Romà Escalas (flauta) i Jordi Reguant (clavicèmbal)

The British Council

XI Festival de Música de Bunyola

Església Parroquial / Casa de Cultura / Setembre-Novembre 1995

SETEMBRE

- 📅 Dissabte 23 20'30h. Brodsky Quartet
- 📅 Dissabte 30 20'30h. The Purcell Circle (E. Kirkby, E. Tubb, S. Grant, A. Rooley)

OCTUBRE

- 📅 Dissabte 7 20'30h. P. Fiol (guitarra), LL Oliver (viola), J.F. Palou (flauta)
- 📅 Dissabte 14 20'30h. The "Virtuoso Viol"
- 📅 Dissabte 21 20'30h. Palma Brass Quintet
- 📅 Dissabte 28 20'30h. Joves Intèrprets Bunyolins

NOVEMBRE

- 📅 Dissabte 4 20'30h. Toni Bujosa (piano)
- 📅 Dissabte 11 20'30h. Palladian Ensemble
- 📅 Dissabte 18 20'30h. Coral Sor Francina de Sencelles
- 📅 Dissabte 25 20'30h. Orquestra Simfònica de les Illes Balears

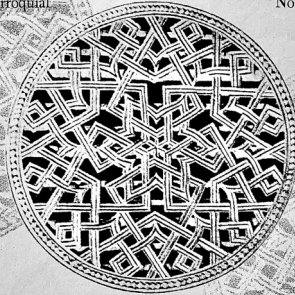
📍 Església Parroquial / 📍 Casa de Cultura / 📍 Entrada gratuita / 📍 0900 ppa / 📍 0900 ppa / 📍 0900 ppa

XII Festival de Música de Bunyola

Casa de Cultura
Església Parroquial

Setembre
Novembre 1996

Setembre

- 28 Brodsky Quartet (quartet de corda)

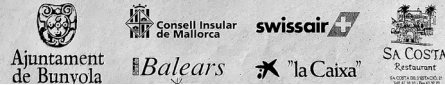
Octubre

- 5 Evelyn Tubb & Anthony Rooley (soprano & laüt)
- 12 Aksak (música de l'Europa oriental i mediterrània)
- 19 David Gómez (piano)
- 26 Palladian Ensemble (flauta, violi, viola da gamba, tiorba)

Novembre

- 2 Orquestra Simfònica de les Illes Balears
- 9 Coral Juvenil de JJMM
- 16 Hopkinson Smith (llaüt barroc)
- 23 Joves Intèrprets Bunyolins
- 30 Eduard Riera (violi)

Tots els concerts se celebraran a la Casa de Cultura, o a l'església de Sant Mateu, o a l'església de Sant Joan, o a l'església de Sant Jaume, o a l'església de Sant Miquel, o a l'església de Sant Martí, o a l'església de Sant Pere, o a l'església de Sant Pau, o a l'església de Sant Salvador, o a l'església de Sant Vicenç.

Mallorca Illes Balears XVIII Festival de Música de Bunyola

Setembre

- Dissabte 28 21,00 Banda Juvenil "Almudaiya"

Octubre

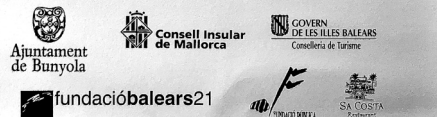
- Dissabte 5 21,30 Orquestra Simfònica de Balears
- Dissabte 12 20,45 Trio Aguilo, Andreu, Bujosa
- Dissabte 19 20,45 Hopkinson Smith, llaüt i guitarra barroca
- Dissabte 26 20,45 La Venexiana, madrigals italians

Novembre

- Dissabte 2 20,45 Palladian Ensemble
- Dissabte 9 20,45 Greenwich Quartet
- Dissabte 16 20,45 David Gómez, piano
- Dissabte 23 20,45 The Sweet Stream, jazz, blues...
- Dissabte 30 20,45 Joves Intèrprets Bunyolins

• Església Parroquial

setembre - novembre 2002 *La Saramacca*
Casa de Cultura - Església Parroquial

XX Festival de Música de Bunyola

Setembre - Novembre 2004
Casa de Cultura - Bunyola

Setembre

- Dissabte 25 Hopkinson Smith, llaüt

Octubre

- Dissabte 2 Palladian Ensemble
- Divendres 8 Orquestra Simfònica de les Illes Balears
- Dissabte 16 Swing 39
- Dissabte 23 Greenwich Quartet
- Dissabte 30 Orquestra Barroca de Mallorca

Novembre

- Dissabte 6 Capella de Música de la Basílica de Santa Maria del Pi de Barcelona
- Dissabte 13 5 de Brac, quintet de vent-metall
- Dissabte 20 Tomeu Querigles Roca, piano
- Dissabte 27 Joves Intèrprets Bunyolins

Tots els concerts comencen a les 20,45

Nota: El concert de l'Orquestra Simfònica de les Illes Balears es celebrarà a l'Església Parroquial de Sant Mateu, Bunyola.

L'organització es reserva la possibilitat de canviar algun programa si les circumstàncies programàtiques o d'altre índole així ho aconsellen.

e-mail: tiquetgtes@festivalbunyola.org

XXI Festival de Música de Bunyola

setembre-novembre 2005
Casa de Cultura-Església Parroquial

Setembre

Dissabte 24 Orquestra Simfònica de Balears

Octubre

Dissabte 1 M.A. Aguilo, violoncel; X. Aguilo, viola da gamba; L. Muts, clavecí

Dissabte 8 La Veneziana; 4. Air de Monteverdi

Dissabte 15 Charlyari Agrable
"Harmonia Caledonià"

Dissabte 22 Les Sacquebouteiers

Dissabte 29 Greenwich Quartet

Novembre

Dissabte 5 Bujosa, Domenech; Suau:
"Triangles a la boca"

Dissabte 12 Ramon Coll, piano

Dissabte 19 Eduard Xicra, viol; David Mohedano, piano

Dissabte 26 Joves Intèrprets Bunyolins

Tots els concerts són al Teatre de la Casa de Cultura a les 20.45, excepte el de l'Orquestra Simfònica, que és a l'Església Parroquial, a les 21.00.

Més informació a <http://festivalbunyola.org>
Pintura de Xisco Fuentes (col·lecció particular)

XXXI Festival de Música de Bunyola

novembre i desembre 2015

14 nov. 19h. casa de cultura
ASINVS AD LYRAM; sonates del Barroc

21 nov. 19h. casa de cultura
HOPKINSON SMITH, *llaut renaixentista*

28 nov. 19h. casa de cultura
QUINTET DE METALL PALMA

5 des. 19h. estudi ona
MIQUEL BRUNET, piano i JUAN A. GARCÍA, saxo

12 des. 21h. església parroquial
ARS MUSICAE, *orquestra barroca* i TIMOTHY ROBERTS, *daricmbal*

19 des. 19h. casa de cultura
SUSANNE HEINRICH, viola da gamba i pardessus

entrada/donatiu: 10€ / estudiants: 5€ / 10€ / ashonament: 5€ / col·l: 40€

XXXII Festival de Música de Bunyola

octubre i novembre 2016

9 oct. Michael Thomas, violí:
Sonates i partites de J.S. Bach

16 oct. Ensemble Beltatz:
Músiques del temps de Ramon Llull

23 oct. Manel Camp Trio:
JZ Bach

30 oct. M. Molina i N. Uchi, piano:
Homenatge a Eric Granados

6 nov. Quintet del FMB:
Mozart, Beethoven

13 nov. A. Ardanaz, violí;
N. Dalmau, piano; A. Latorre, violoncel:
Haydn, Xostakóvitz, Schubert

Tots els concerts són a les sis i mitja del capvespre al teatre de la Casa de Cultura de Bunyola.
Entrades 10 i 7€. Abonament 20€

XXXIII Festival de Música de Bunyola

octubre i novembre 2017

1 oct. teatre *Quartet de corda OCAL*: Haydn, Xostakóvitz, Schumann

8 oct. teatre *Júlia Colom Quartet*: D'aquí i d'allà amb un toc de jazz

15 oct. església *Musicians de Mallorca, cor de cambra*: Llatinoamèrica ahir i avui

22 oct. teatre *Nou Romancer*: Les barbes de Ramon Llull

29 oct. teatre *Sabhal Mór Ostaig*: Música gaèlica de l'illa d'Skye (Escòcia)

5 nov. església *Ars Musicae, orquestra barroca*: Geminiani (concerts, cançons i tonades escoceses)

12 nov. església *Coral Universitat de les Illes Balears*: 40 anys de música coral

19 nov. teatre *Amparo Lacruz, violoncel i Andreu Riera, piano*: Röntgen, Bridge, Franck

Tots els concerts són en diumenge a les 18,30 h. a l'església parroquial o al teatre municipal
Entrada/donatiu 10€. Abonament per a quatre concerts 20€

XXXIV Festival de Música de Bunyola

setembre - desembre 2018

30 set. Gemma Abrió, veu & Manel Camp, piano: *Jazz à l'ant*
 7 oct. I. Mari, Aïnes Formentera, Inmaculada, M. Brunet, E. Riera, P. I. Garcia: *La ruta Pitagora*
 14 oct. Trio Elegiac (E. Pastor, violí; B. Fiol, violoncel; T. Bujosa, piano): *Beethoven, Rakhmàninov...*
 20 oct. Coro Diatessaron: *Lädnemeri*
 28 oct. Duet Sintagma (A. Torres, tuba; F. Blanes, piano): *Winterreise*
 4 nov. Hopkinson Smith, llaüt renaixentista: *Música del Segle d'Or anglès*
 11 nov. London Viols, quintet de violes *da gamba: Madrigals, danses i fantasies*
 18 nov. Solnegre (S. Cardoso & L. Climent, veus; E. Garcia, guitarra, F. Pita, tiorba): *Villanelle de Kapsberger*
 25 nov. ArYes Quartet, quartet de saxofons: *Classics d'avui*
 2 des. M. Lluç López, saxofon; Suzanne Bradbury, piano: *Creston, Debussy, Milhaud, Glazunov*

Tots els concerts són en diumenge, a les sis i mitja del capvespre al Teatre Municipal, excepte el 20 d'octubre, diumenge, a les 20.45 a l'Església Parroquial.
 Dues dies i mitja 10€ (estudiants 5€). Abonament per a cinc concerts 25€.

XXXV Festival de Música de Bunyola

octubre - desembre 2019

27 oct. Trio Elysium: Ardamaz, violí; Villegas, viola; Cabellas, violoncel
 3 nov. Alamar: *Danses catalanes del Renaixement i del Barroc*
 10 nov. Cornucòpia: *Mozart a la lògia (trios per a corno di bassetto)*
 17 nov. Cor de Dones de la UIB: *Cançons del cel, el mar i la terra*
 24 nov. Ars Musicae: *La música que va fer ballar al Rei Sol*
 1 des. Rachel Podger, violí barroca: *Bach Suites 1, 2, 3*

Els concerts són en diumenge, a les sis i mitja del capvespre al Teatre Municipal, excepte el 17 i el 24 de novembre, a l'Església Parroquial.
 Dues dies i mitja 10€ (estudiants 5€). Abonament per a sis concerts 30€.

